

Ontmoetingen met de tijdgeest

Een verhaal over vrijheid, sterfelijkheid en identiteit

Digitale versie, 1 november 2019.

Samenvatting¹ [De eindnoten beginnen op blz. 61]

Op **18 december 2016** presenteerde Kamerlid **Pia Dijkstra** (D66) het wetsvoorstel 'Waardig Levenseinde'. Sindsdien circuleert het concept '**Voltooid Leven**' in het publieke debat.

Op **10 oktober 2017** kondigden VVD, CDA, D66 en CU in hun Regeerakkoord aan dat het kabinet een **brede discussie** zou faciliteren over voltooid leven.

Op **20 juni 2019** verscheen de **website 'Over palliatieve zorg'** in cyberspace. [<https://www.overpalliatievezorg.nl/>]

Op **26 juli** meldde **Publieksvoorlichting VWS** dat **later dit jaar** de brede maatschappelijke dialoog rondom de laatste levensfase van start zal gaan.

Op **2 september** 'zette Pia Dijkstra de **discussie over 'voltooid leven' op scherp** door in het Algemeen Dagblad te verklaren dat zij haar initiatiefwet binnenkort naar de Tweede Kamer gaat sturen. In de volgende twee weken kwamen euthanasie en 'voltooid leven' indringend in de publiciteit.

De tekst op de volgende bladzijden is **een verhaal** over een **weeffout** en een **verzuim** in het 'Voltooid Leven'-programma en de consequenties daarvan.

Filosofische analyse geeft argumenten voor **twee stellingen**:

[1] Met dit 'Voltooid Leven'-programma doet zich **de meest verstrekkende revolutie** voor sinds het begin van de geschiedenis van de mens.

[2] Alleen op geleide van een onbevangen waardering van (1) het werk van **Rudolf Steiner** en (2) het door hem onder de naam '**antroposofie**' opgezette systeem van leven en denken en (3) het idee van **reïncarnatie** zal dit 'Voltooid Leven programma' zodanig verder ontwikkeld kunnen worden, dat het niet zal leiden tot **het einde van het leven van de mens op aarde**.

Zo hard als dat hier staat, roept het bij menige lezer zeker twijfel, kritiek en erger op. Zelf zou ik na een dergelijke boude aanhef in elk geval alleen verder lezen wanneer ik de auteur goed zou kennen. Om deze reden stuur ik deze digitale versie in eerste instantie alleen aan vrienden en bekenden en aan mensen die ik met hun naam in de tekst noem.

De tekst is vooral bedoeld als **een preadvies voor een live gesprek**.

Ik herneem, en formuleer het nog iets krachtiger:

'Het Voltooid Leven-programma van D66 zal kunnen leiden tot het einde van het leven van de mens op aarde'

Ik durf dat zo hard te stellen, omdat de tijden niet alleen veranderen, maar nu (1) onvergelijkbaar **kwalitatief** totaal **anders** anders en (2) **kwantitatief sterker** anders veranderen, dan ooit eerder. Samengevat in drie concrete *topics*:

[1] Wij kunnen weten wat met ons gebeurt als we dood gaan. Het agnosticisme is uitgewerkt.ⁱⁱ

[2] Die nieuwe kennis moeten wij verder ontwikkelen en toepassen. Dat kan alleen als wij tijdens ons leven als aardse stervelingen leren communiceren met de gestorvenen. Die 'leven voort' [tussen aanhalingstekens vanwege de terminologische inconsequentie] in wat wel wordt aangeduid als purgatorium, limbus, louteringsberg. De term 'hierná(maals)' is niet geschikt meer, omdat het zgn. hierná tegelijk het 'hiervóórmaals' is voor de toekomstige aardebewoners. In dit verband dient daartom de term 'hiertussenmaals' gangbaar te worden.ⁱⁱⁱ

[3] 'Weet' ik dat echt? Ja/nee. Wat is 'weten', wat is 'echt'? Echt zeker weet ik nu alléén dat ik ondragelijk 'geobsedeerd' ben door de mix van zeker weten en onzekerheid over wat in de punten [1] en [2] staat. De enige remedie daartegen is **met anderen in gesprek te komen** over deze mix. Dit document is bedoeld als een soort plaveisel of minstens een routebeschrijving voor de weg daartoe.

Wat u nu op uw scherm hebt, is de eerste editie van de eerste digitale versie. Datum en uur van afronding en verzending staan op blz. 3 onderaan. Op korte termijn moet / zal deze tekst eerst een boekje en daarna een echt boek worden.

Deze digitale versie die u nu op uw scherm ziet, heeft het *pdfformat*.^{iv} Dat heb ik gekozen om te anticiperen op het 'echte boek'-*format*. Tot en met de Epiloog blz. 59-60 zal, voor zover ik het nu kan overzien, de broodtekst van het boekje niet of nauwelijks veranderen^v. Vanaf blz. 61 staan de eindnoten. Het aantal dáárvan zal in volgende edities van deze digitale versie variëren.

Het leidmotief voor werk aan/met deze tekst is: 'Het is **kairos** voor een **kainon**': de tijd is rijp voor een **nieuw soort driedelige tekst**: een verhaal dat afwisselend (1) voor iedereen, (2) voor één, aan mij persoonlijk bekende lezer met wie ik in live gesprek ben, en (3) voor mijzelf bestemd is.^{vi}

Op de volgende bladzij staat de titelpagina van de versie in boek-formaat die dit verhaal te zijner tijd ook zal krijgen:

Hugo S. Verbrugh

Ontmoetingen met de tijdgeest

Een verhaal over vrijheid, sterfelijkheid en identiteit

Requiem op het uitvaartbedrijf

Eerste voorlopige, tentatieve, digitale versie
[het is *kairos* voor een nieuw *kainon*^{vii}]

Pro captu lectoris habent sua fata libelli

'Of en zo ja hoe boekjes worden opgenomen en verwerkt,
en dan hun doel bereiken, hangt af van de smaak van de lezer'
Publius Terentius Maurus, *De litteris, de syllabis, de metris* – blz. 11

ἀλλ' ἄγε, μηκέτι ταῦτα λεγόμεθα, εἰδότες ἀμφο

[All' age, mêketi tauta legometha, eidotes ampho]

Maar kom, laten we het daarover maar niet hebben,
we zijn hierin wel aan elkaar gewaagd

[OF : we kennen elkaar immers; we weten wat we aan elkaar hebben]
Homerus, *Odyssee* 13 296 – blz. 10

Stichting Kairos, Rotterdam,
Eerste, proef-/pilotversie^{viii}, eerste editie
1 en 2 November 2019, 00.00 – 24.00 uur^{ix}

Dit verhaal is een vervolg op 'De Dood Is Een Nieuw Begin: een essay met overwegingen en vragen in verband met het concept “Voltooid leven”, met de reïncarnatiegedachte, met anamnesis en de vrije wil en enkele inzichten en ideeën die met dit alles samenhangen – eerste voorlopige versie: een momentopname' uit 2017.

De aanleiding voor dat boekje was de zgn. 'Academische zitting' van 6 maart 1992 in de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR). Toen hield Heinz Kimmerle (1930-2016) een lezing onder de titel 'De dood is (g)een einde – Over het dubbele gezicht van het einde in intercultureel perspectief'.

Deze 'zitting' vond plaats ter gelegenheid van Kimmerle's afscheid als gewoon hoogleraar in de filosofie van mens- en maatschappijwetenschappen en gelijktijdige aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Grondslagen van interculturele filosofie. Het format van de bijeenkomst, 'Academische zitting', was uniek bijzonder, en inhoud en strekking van Kimmerle's lezing waren dat evenzeer. “Mijn uitgangspunt is dat wij in de Westerse cultuur niet weten wat te zeggen als wij met een sterfgeval in onze naaste omgeving of in onze vriendenkring worden geconfronteerd”, begon hij “Dit houdt ...ermee verband, dat de woorden van het christelijk geloof die traditioneel bij dit soort gevallen uitgewisseld worden door velen als leeg of zelfs als oneerlijk worden ervaren. Er heerst een sprakeloosheid ten opzichte van de dood. ... De doodservaring wordt verdrongen.”

In de ruim vijftig jaar dat ik aan de EUR en haar voorgangers werk, heb ik behalve deze ene keer van Kimmerle, nooit iets van deze strekking vernomen. Dat zie ik als een verzuim. Dit verhaal is een poging tot een soort *Wiedergutmachung*.^x

In verband met de kwalificatie '(het is) kairos voor een kainon [blz. 3] zij aangevuld: een **kainon** is een nieuw type tekst, in principe toegankelijk voor in het algemeen iedereen omdat iedereen ooit doodgaat, maar bestemd voor in het bijzonder met name één 'geadresseerde', met de uitdrukkelijke opzet van een *follow up* in de vorm van een *live* communicatie 'in sermone' [zie verder eindnoot^{xi}].

Ik produceer en distribueer dit verhaal in verschillende **versies**, en elke versie heeft meerdere **edities**. De **versies** worden om de zoveel dagen à weken bijgewerkt; de **edities** zijn in principe eenmalig, en telkens bestemd voor één persoon of gremium. De detaillering in de verantwoording van ' datum en uur van publicatie' geven dit weer.

Omslag en vormgeving van de toekomstige boekversie zullen verzorgd worden door :
Dianne van Haver.

Wij schrijven 3 september 2019. Toen ontving ik van de Publieksvoorlichter Directie Communicatie van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport een bericht van bevestiging van ontvangst van een mailbericht dat ik de vorige dag aan dat adres had gestuurd. Dat bericht begeleidde een tekst van 4000 woorden: "'Toen zij haar einde voelde naderen ...": een mini-essay over twee onzorgvuldigheden in het debat over "Voltooid Leven" Een momentopname, 2 september 2019'. Dat mini-essay was een reactie op de website 'Over palliatieve zorg' die VWS op 20 juni 2019 gepubliceerd had. Trouw meldde het op de voorpagina: 'Kabinet wil gesprek over levenseinde'^{xii}

Bijna twee jaar eerder was aangekondigd dat zoiets zou komen. In hun regeerakkoord van 10 oktober 2017 hadden VVD, CDA, D66 en CU gemeld dat het kabinet een brede discussie zou faciliteren over voltooid leven. Al bijna een jaar eerder, op 18 december 2016, had Kamerlid Pia Dijkstra (D66) het concept wetsvoorstel 'Waardig Levenseinde' gepresenteerd. 'Ouderen die door hun hoge leeftijd vinden dat alles van waarde achter hen ligt en de toekomst hen niets meer brengt, kunnen dit ervaren als een verlies aan identiteit en persoonlijkheid', had zij gesteld. 'Ongeacht hoe hun omgeving hier over denkt. Als iemand dan voor zichzelf concludeert: "mijn leven is voltooid, ik wil het zelf op een waardige manier beëindigen", dan zou die wens gerespecteerd moeten worden en er geen belemmeringen moeten worden opgeworpen'.

Op z'n laatst vanaf die dag houdt dit onderwerp mij bezig. **Zó** kan dat niet **zomaar**. Wat Pia Dijkstra en haar geestverwanten bepleiten, is systematische *assisted suicide*, en sinds Albert Camus geldt *suicide* voor velen waaronder ik als het enige echt serieuze probleem van de filosofie^{xiii}. Nu lijkt dit probleem bestuurlijk pseudo-opgelost te gaan worden. Het 'Voltooid Leven programma' vereist voortzetting van de politiek met andere middelen. Hier past **filosofische analyse**. Ik weet wat mij te doen staat.

Levenseindekliniek [sinds zomer 2019 'Expertisecentrum Euthanasie]

De tijden veranderen, wij veranderen met hen, men kan wat ik hierboven concludeerde allemaal ook anders zien. Dat is de **eerste stap** van die filosofische analyse.

Na 'Vrijheid, gelijkheid, broederschap' van de Franse Revolutie hebben we nu ook 'Vrijheid, sterfelijkheid en identiteit'. Ook is er al enig jaren de Levenseindekliniek^{xiv}, waar artsen nu al toepassen wat Pia Dijkstra en zij die het met haar eens zijn bepleiten. Die werkwijze lijkt intussen al iets van het nieuwe normaal te zijn gaan worden.^{xv}

'En waarom ook eigenlijk niet?', reageren *communis opinio*, ik zelf en velen die ik ken. Iemand die [1] oud genoeg is om zelfstandig te kunnen nadenken, [2] mentaal in staat is om beslissingen over het eigen leven te nemen, en [3, belangrijk voorbehoud] niet zó ziek is dat euthanasie als **medische** behandeling in aanmerking komt, moet in deze tijd toch zelf kunnen beschikken over het eigen leven inclusief daadwerkelijke beëindiging daarvan?' Past wat Pia Dijkstra en haar medestanders binnen en buiten D66 willen, niet gewoon bij de tijdgeest? Zijn dit 'VL-programma' met bijbehorende Levenseindekliniek / Expertisecentrum Euthanasie niet gewoon een stap in de richting van verdere individuele sociale, maatschappelijke, politieke, **existentiële** algemene emancipatie waarover toekomstige geschiedschrijvers alleen maar positief zullen oordelen?^{xvi}

Nee dus. Dat is de **tweede stap** in mijn filosofische analyse. Het VL-programma is opgezet en bestemd voor mensen die 'verlies aan identiteit' ervaren. Maar iemand die verliest aan identiteit, is dáárdóór [men kan evengoed zeggen daardóór] juist niet meer volledig mentaal bekwaam om de, letterlijk laatste, ultieme en meest zwaar wegende beslissing die een mens kan nemen, de laatste beslissing omtrent het eigen leven, **daadwerkelijk te nemen en uit te voeren.** Dat is de **derde stap** in mijn analyse.

Die gedachte liet mij niet los, en na enige reflectie besloot ik er een proefschrift over te maken. Volgens de academische regels **moet** men dat lezen en openlijk bekritisieren. Dat zou die aangekondigde brede discussie faciliteren.^{xvii} Aan enkele goede vrienden legde ik dit voornemen voor – aan Aloy Soppe, Han van Ruler, Henk Schmidt en Louw Feenstra. Alle vier gaven me het existentieel bindende advies om dát **niet** te doen.

Onbespreekbaar

Ze hadden gelijk. Dat zag ik al gauw in. Vanaf de eerste woorden die een mens schrijft over identiteit, schrijft hij ook over zichzelf. Zo'n proefschrift als mij voor ogen stond, zou dus ook over mij persoonlijk moeten gaan. Ik zou gedegen moeten ingaan op de drie kernthema's van mijn leefwereld, mijn *mindset*. Dat zijn [1] het idee van **karma en reïncarnatie**^{xviii} en [2] het werk van **Rudolf Steiner** en [3] de **antroposofie**. Elk van die thema's zou ik in academisch verantwoord format moeten uitwerken in begrippen en theorieën, in mijn wetenschappelijk onderbouwde verantwoording de lezer stap voor stap meenemend. Dat zou het proefschrift qua omvang onbruikbaar maken.

Iets heel anders is dat die drie thema's in mijn leefwereld voor velen in mijn omgeving taboe oftewel onbespreekbaar controversieel zijn. De dood is niet zozeer een einde, maar het begin van iets nieuws. Dat is voortzetting van het leven met andere middelen. En dat geloof ik niet zomaar – ik meen dat wij daarover zekere kennis kunnen krijgen. Roep dat in de universiteit maar eens zo hard als het hier staat – dát zou nog eens een kast zijn om uit te komen! Ervoor uit komen dat je in de categorie LBHT valt, is vergeleken daarmee een eitje. En als ik mijn drijfveren zou verzwijgen of alleen quasi terloops zou aanduiden, zou dat als fraude of een geheime agenda gezien worden.

Maar *'Never take "no" for an answer'* is ook een thema in mijn leven. Op zich zelf zou ik zo'n wetenschappelijk-filosofische exercitie juist een uitdaging vinden. Ik ben van nature een soort leesbeest. Noteer 'een **“soort”** leesbeest'. Alleen al het woord leesbeest roept vèr strekkende discussie op. Op Google krijg je ruim 30.000 'resultaten' als je het woord 'leesbeest' intikt, maar de Grote Van Dale kent het niet en geeft er geen officiële definitie van, dus ik voel me vrij om ervan te maken wat ik zelf wil dat het betekent. En die betekenis houdt meteen ook 'schrijfbeest' in. Lezen en schrijven zijn voor mij als in- en uitademen; ik weet waar ik het over heb. Iets is voor mij pas echt waar, als ik het opgeschreven heb. Het ligt verborgen in de betekenissen van het Latijnse woord *'lego'*: kiezen, benoemen, bijeenlezen, ... – *you name it*^{xix}.

Ik beleef mijn eigen identiteit als onversneden passend in de Europese filosofisch-wetenschappelijke traditie. Van (1) Socrates heb ik via (2) Plato geleerd dat ik niets weet, maar dat ik in gesprekken met anderen ware kennis kan verwerven. Daarna heeft (3) Aristoteles richtlijnen gegeven om die kennis uit te werken en toe te passen.^{xx}

Ontelbaar vele andere denkers hebben mij de skepsis bijgebracht die daarbij vereist is. Dichter bij het hier en nu heeft Steiner die skepsis van mij een trap hoger gebracht door [1] zijn ontdekking van de betekenis van het ritme^{xxi} en [2] zijn baanbrekende werk 'Filosofie van de vrijheid' – ondertitel: 'Hoofdpijnen van een moderne visie op mens en wereld: observaties in de ziel volgens de methode van de natuurwetenschap'^{xxii}

Een actuele tijdgenoot, Maxim Februari, heeft die filosofie trefzeker in eigentijdse taal samengevat: 'Wie slechts uit respect voor bepaalde ethische normen handelt, diens handeling is het resultaat van de gedragsregels uit zijn morele code. Hij is alleen maar de uitvoerder. Hij is een hogere automaat'^{xxiii}.

Alles bijeen genomen: dilemma! Mijn plan om mijn onbehagen in het VL-programma tot een regulier academische exercitie te maken, bleek een automatisch zelfdestructie-mechanisme in zich ingebouwd te hebben. Maar ik **moest en zou iets doen**.

Levensverhaal

De oplossing gaf een van de vier vrienden. 'Maak een **persoonlijk** levensverhaal van wat je kwijt wil', herinner ik me de aanbeveling van Henk Schmidt. 'Vertel gewoon recht-toe-recht-aan duidelijk vanuit jezelf waarom dit onderwerp jou persoonlijk zo bezig houdt en neem de lezer dáárin mee.' Dat sprak me aan en ik kreeg meteen ideeën. Een van mijn oudste herinneringen ligt ergens tussen oktober 1942 en november 1943. Ik ben met mijn moeder in een buitenwijk van Arnhem, de stad waar ik geboren en getogen ben, aan de oever van de Rijn, op een plek waar geen huizen en geen andere mensen zijn. Mijn moeder heeft een grote tas bij zich met daarin een aantal koperen voorwerpen. Die mag ik een voor een in het water gooien. Dat geeft telkens een mooie plons. Mijn moeder is een beetje schichtig. Vaag voel ik daar iets van; ik heb er geen last van. Ik heb gewoon het gevoel van geborgenheid dat mij mijn hele leven dóór mij eigen is geweest. Die lichte angstigheid die van haar afstraalt raakt mij niet. En de lichte verbazing over het ongebruikelijke van dit waterspelletje werkt op mijn plezier alleen maar stimulerend. Pas veel later word ik mij bewust van de samenhang van de feiten en gebeurtenissen waarin dit verhaal past. Die koperen voorwerpen hebben via via te maken met de geschiedenis van Duitsland, in 't bijzonder met de geschiedenis en toekomst van de zogeheten *Deutsche Geist*. Die *Geist* is een essentieel deel van mijn identiteit. En die *Deutsche Geist* is in mijn 'leefwereld', in onze virtuele werkelijkheid waarin alles **feitelijk zo is** als het **zich voordoet**, een **onhanteerbare mix van vreemd ↔ eigen** en andere tegenstrijdigheden. Die wil ik allemaal gaan vertellen!

Een volgend herinneringsmoment speelt in dezelfde tijd. Sinterklaas komt aan – niet zoals tegenwoordig ook met een grootse landelijk gevierde intocht, alleen op vele plaatsen lokaal. Er is ook geen sprake van enig gedoe inzake Zwarte Piet en racisme en zo. Ik ben er met mijn moeder bij, in Arnhem op de Rijnkade. Veel herinner ik me er niet van – alleen een paar vage beelden van kinderen met ouders. Eén herinnering is onvergetelijk – maar dat komt voornamelijk doordat mijn moeder er in volgende jaren vaak over gesproken heeft. Een van de kinderen, iets jonger dan ik, is zó sterk onder de indruk van het feitelijke gebeuren, dat hij hardop tegen zichzelf zegt: '**Zou het dan tòch waar zijn?**' Ook dat is een goede startpagina voor een mooi verhaal, toch?^{xxiv}

Kortom, de tekstvorm 'verhaal' is populair, en daar zijn goede redenen voor. In die vorm laat de auteur niet alleen zijn eventuele lezers vrij, maar geeft hij ook aan zichzelf ruimte voor persoonlijke onbehagens, overwegingen, onzekerheden en andere elementen die niet in een wetenschappelijk geschrift passen. De auteur mag zich zelf af en toe herhalen en tegenspreken, mag schrijven over iets waarover hij het met zichzelf niet eens is, zelfs over iets dat hij zelf nog niet helemaal of helemaal niet begrijpt. Soms zullen aanhalingstekens om een woord in mijn verhaal duiden op zoiets.

En ironie brengt een samenhang aan het licht tussen het levensverhaal en identiteit. **Iedereen** kent, iedereen heeft, **is** in zekere zin **de eigen identiteit**, maar **niemand wéét** precies wat identiteit op zich is. Het begrip identiteit laat zich niet, net als intelligentie [een berucht voorbeeld] in algemene termen definiëren. Die leegte vul ik in. 'Identiteit is het verhaal dat een mens over zichzelf vertelt en aan anderen ter lezing geeft'.

Maar er zijn natuurlijk wel een paar problemen.^{xxv} Om maar iets te noemen: wie zijn – of liever gezegd: 'wie worden' – die zo aangeduide 'anderen' die ik hier zo terloops even noem? Oftewel wie zijn de personen die ik in mijn verbeelding moet oproepen om een levensecht verhaal te kunnen schrijven? Waar en hoe vind ik die?

Ik herken mijzelf perfect in de leus van de revolutie van het iconische jaar 1968. Ja, **'De verbeelding moet aan de macht!'** Maar als ik mijn verhaal niet optuig naar de smaak^{xxvi} van een aantal concreet bestaande toekomstige lezers, zal het mij vergaan als de hoofdpersoon uit de roman *Das Versprechen* ('De belofte') van Friedrich Dürrenmatt (1958). Dat is een politiemann die naar lichaam, ziel en geest kapot gaat aan het feit dat hij gelijk **hééft** inzake een lustmoordenaar, maar van niemand dat gelijk ook **krijgt**. Een stom toeval maakt dat de ware toedracht door de echte dader in zijn graf wordt meegenomen. Tussen de regels van het verhaal door geeft Dürrenmatt in flarden actuele stukjes wijsheid: 'Er is niets zó erg als een genie dat struikelt over iets idiots', concludeert de verteller zelf in het boek. Bijzonder goed vind ik ook deze oneliner over 'het' **verhaal als zodanig**, over het genre tekst dat nu als "verhaal" door de wereld gaat: 'Een verhaal is pas uit wanneer het is verteld in de versie waarin het einde, de afloop, de ontknoping het ergst voorstelbare, het slechtst denkbare, kwaadst mogelijke *format* heeft gekregen.' Aan het einde van mijn verhaal kom ik daar op terug.^{xxvii} In de geest van Dürrenmatt past ook mijn correctie op het door Erasmus geïntroduceerde gezegde 'In het land der blinden is Eénoog koning'. Dat is echt fout. In het land der blinden mag Eénoog van geluk spreken wanneer hij wordt getolereerd als de dorpsgek.

Consultatiebureau

En dan, net in de dagen waarin ik mijn verhaal begin af te ronden, zomer 2019, komt het toeval mij vanuit de toekomst tegemoet. Een van mijn vrienden werkt bij VWS en is lid van een ambtelijk gremium dat werkt aan een soort consultatiebureau dat men op afzienbare termijn in het leven zal roepen voor de mens in de laatste fase van het leven. Ze zijn daar al heel ver mee, hoor ik van hem. Een ploeg speciaal voor dit soort werk opgeleide zorgprofessionals zal de nieuwe laatste-levensfase-mens terzijde gaan staan. Elke burger zal voortaan op de dag waarop die de AOW-gerechtigde leeftijd bereikt, een uitnodiging krijgen voor een gesprek met een medewerker van dit bureau.

Dit gesprek zal een hartig consult inhouden over de invulling van deze laatste levensfase – ook over de mogelijkheden tot actieve beëindiging ervan door het subject zelf^{xxviii}. Aan het einde van het gesprek zal de 'laatste-levensfase-mens' het aanbod krijgen voor een persoonlijke coach voor deze laatste fase: de zogeheten '**levenseindebegeleider**', die Pia Dijkstra al noemt. Wikipedia heeft hierover zelfs al een lemma^{xxix}.

Speciaal inzake wat ik **wil**, had mijn vriend nog een goede tip. Met het kennersoog dat Rotterdammers hebben voor de toekomst, heeft het bestuur van deze gemeente besloten hierop vooruit te lopen en een *pilotstudy* te starten, leerde ik van hem. Een ambtelijke medewerker van de gemeente Rotterdam doet informeel mee in het genoemde Haagse gremium en organiseert deze *pilotstudy*. Ook daarmee zijn ze al heel ver. Alle oudere stadgenoten zullen binnenkort worden uitgenodigd om hun gedachten te laten gaan over deze vernieuwing, en hun gedachten hierover op te schrijven en in te sturen. Dat spreekt me helemaal aan – en meer dan dat. Ik stuur een mail en meld dat ik wil komen praten.

Twee dagen later zit ik aan de Coolsingel. De ander opent het gesprek heel afstandelijk en voorzichtig [om redenen van privacy duid ik de organisator van de bedoelde Rotterdamse *pilotstudy* anoniem en genderneutraal alleen als '(de) ander' aan]: 'Hoe gaat het met u?'

'Wisselend', zeg ik gans naar waarheid. [In feite zit ik stilletjes te wachten tot ik de ander kan corrigeren: 'Jullie "**laatste**" levensfase **moet** zijn '... "**vierde** levensfase"'].

De ander zwijgt en kijkt me met een veelzeggende oogopslag aan en wacht. 'Dat moet je uitleggen', hoor ik in mijn verbeelding van de andere kant.

'Ik bedoel het letterlijk', ga ik verder.' Alles in het leven gaat ritmisch. Dat heb ik een jaar of wat geleden ontdekt, en dat bedoel ik eigenlijk als ik zeg "wisselend". Althans: ik probéer ritmisch te leven. Het resultaat is wisselvallig.'

Ik houd even in. De ander straalt empathie uit.

'Om de moed erin te houden, heb ik mij een variant eigen gemaakt op een quote uit de Bommelsaga: "Ik wist niet, dat ik het in mij had", en fluister ik mezelf soms toe: "Alles in mij is ritme. Lange tijd wist je dat niet. Nu weet je het wel." Natuurlijk was mijn inzicht dat alles in het leven ritmisch verloopt al lang een determinant van mijn leefwereld, maar sinds we in de kenleer het cognitieve paradigma hebben, weten we dat je voorzichtig moet zijn met uitspraken over wat je wel en niet weet, wat je wel en niet meent te weten, wat je graag zou willen weten of juist bij voorkeur niet wilt weten. Vooral met zaken waarvan je meent dat ze **niet kunnen** moet je voorzichtig zijn. Alles verandert, alles beweegt; alles is eenmalig'. De geschiedenis kent heel wat voorbeelden van situaties waarin de algemene consensus "**Dit KAN NIET**" werd gelogenstraft omdat later bleek dat het wél kon. Het zal een leidmotief worden in mijn levensverhaal. Codewoord: *trepidatio*: letterlijk 'heen-en-weer gaan'^{xxx}. Overdrachtelijk: denk goed na voordat je je laatste conclusie trekt. Zo zou ik nog even kunnen doorgaan. Maar ik noem nu alleen nog het belangrijkste fenomeen: het ritme. Dat was er altijd en zal tot het einde der tijden blijven. De realiteit daarvan beleef ik letterlijk-fysiek-psychofysiologisch daadwerkelijk bij elke ademtocht'.

Dan houd ik in.

'Ik wacht nu op jouw antwoord', communiceer ik zwiiggend, alleen met mijn GLOUM, mijn Gebaren, Lichaamstaal, Oogcontact, Uitstraling, Mimiek.

De ander pakt op wat ik zeggen wil en zegt. 'Wat u daar zegt, spreekt me erg aan'.

Ik voel me *instant* herkend, geaccepteerd, en de ander besluit: 'U lijkt mij helemaal te passen in mijn *pilot*-project voor laatste-levensfase-burgers. Het is duidelijk dat u zich authentiek betrokken voelt bij wat wij gaan doen. Ik wil graag met u in gesprek komen'.

Die laatste woorden **doen het 'm**. Nu durf ik mij toch enige verbeelding te veroorloven. En zó komt het Griekse citaat op blz. 3 in mijn verhaal.

In de passage uit de Odyssee waar ik die regels uit gehaald heb, is Odysseus na twintig jaar afwezigheid weer thuis – aangespoeld op de stranden van het eiland Ithaca. Dat is in een dikke mist gehuld zodat Odysseus eerst niet weet waar hij zich nu bevindt. Dan ontmoet hij een jonge schapenhoeder aan wie hij vraagt waar hij is. Die jongen blijkt in werkelijkheid de gedaante te zijn die de godin Pallas Athene alias Minerva voor deze gelegenheid heeft aangenomen. Zij werkt van oudsher op Odysseus als wat wij in onze eigentijdse terminologie zijn 'beschermengel' zouden kunnen noemen. De sterfelijke mens Odysseus en de onsterfelijke godin Athena hernemen nu de intense band die zij altijd al hadden [over de vertaling van de Griekse woorden 'eidotes ampho' / εἰδότες ἄμφω die ik op blz. 3 geef, is discussie mogelijk^{xxxii}]; het verhaal loopt goed af. Odysseus komt thuis.

Mijn verbeelding werkt; het klikt tussen ons. Wij worden het snel eens en spreken een soort proef-traject af. Een week lang zullen we elke ochtend een uur samenkomen; ik ga de ander *live* vertellen en uitleggen waarom en hoe het Voltooid Leven idee wel en niet past in mijn identiteit. Na een week evalueren we. Daarna zien we verder.

We nemen afscheid. Het eerste wat ik doe als ik thuis ben, is de Ander schriftelijk *briefen*., bijpraten. Ik kopieer de tekst die ik hierboven heb geschreven vanaf de titelpagina (blz. 3) tot het tussenkopje 'Consultatiebureau', en stuur die als attachment in een mailbericht aan A [het laatste deel, het stukje verhaal over Odysseus en Athena en over hoe ik onze relatie nu al beleef als 'aan elkaar gewaagd', hoeft A nog niet meteen te weten. Zoiets moet een ander mens trouwens eigenlijk liever *live* mondeling horen].

Aan de lezer van dit verhaal geef ik, vooruitlopend op het vervolg, alvast een soort lees-waarschuwing. Enerzijds kunnen stijl en inhoud van de tekst op de voorgaande bladzijden er geen misverstand over laten bestaan dat ik een zakelijk argumentatief betoog wil opzetten. Anderzijds specificeert de ondertitel 'Een **verhaal** over vrijheid, sterfelijkheid en ...' een lossere, deels zelfs geïmproviseerde tekst. Dat contrast vraagt om een uitleg.

Achter de keuze voor de kwalificatie “verhaal” schuilt een heel verhaal (!). Het meeste ervan heb ik hierboven al samengevat. Vooruitlopend op hoe het verhaal zich verder gaat ontwikkelen, voeg ik er nog toe dat ik me voorgenomen heb een **specifiek functioneel selectief** persoonlijk verhaal op te tuigen^{xxxii}. Hoe dat zal uitpakken, zal in het vervolg blijken. Op deze plaats meld ik alvast dat ik in een aantal **eindnoten** kort zal aanduiden welke zakelijk-inhoudelijke thema's in een of meer volgende versies nog verder zullen worden uitgewerkt.

Morgen beginnen we. De ander komt bij mij thuis. We zullen in de tuin zitten. Het is mooi weer.

1

De auguren voorspelden een gunstig verloop. De ander kwam precies op tijd, het was mooi weer, we zaten in de tuin, de stemming was weer helemaal als de vorige dag.

We keken mekaar aan. 'Wisselend ...', herhaalde ik. 'Dat was het leidmotief van ons eerste gesprek, gisteren. En zo is het ook in mijn eigen comfort zone', specificieerde ik. 'Ik zwalk tussen zeker en onzeker. Ik weet nog het moment waarop ik voor het eerst "voltooid leven" las, in 2010, in een bericht over een burgerinitiatief onder de naam 'Uit vrije wil'. Een van de leden was Dick Swaab, de hersenonderzoeker die pretendeert bewezen te hebben dat de vrije wil niet bestaat. Ik was de werkelijkheid even kwijt – of misschien liever gezegd: de werkelijkheid was mij even kwijt. Ik kreeg een variant van het zogeheten "praecox-gevoel". Dat overkomt artsen en psychologen een enkele keer. Ze krijgen iemand tegenover zich die er domweg niet echt lijkt te zijn – zoiets.

Voor mijzelf heb ik dat gevoel een andere naam gegeven. Ik noemde het al: 'het "DAT KAN NIET"-gevoel'. En intussen loopt het 'Voltooid Leven-programma' als een trein. .

"Terug naar het nulpunt", gaat af en toe door me heen. *Stunde Null, Ground Zero* – nee, nog verder terug, naar minder dan nul. Wie kent nog de oude wijsheid "De duivel werkt het meest effectief bij wie niet aan hem gelooft"? **Satan** en **Diabolos**, de zogeheten "**tegenmachten**", zeer ten onrechte helemaal vergeten; **ik** neem ze serieus. Daarom was ik zo gelukkig toen ik u gisteren ontmoette. Ik voel me door u herkend. Bij u vind ik een soort midden tussen zeker en onzeker. Ik wil woorden geven aan wat in me omgaat – dat *makes me tick*. Dat maakt me minder onzeker – vooral als ik *live* sprekend woorden uitwissel terwijl de ander met empathie luistert; zoals nu met u.

Hier heb ik een lijstje met de punten waarover ik deze eerste keer wil spreken:

* De tijden veranderen – het agnosticisme dat Thomas Huxley ruim een eeuw geleden bedacht, is door de filosoof Ayer ontmaskerd zinloze legepraat. Een lege huls ervan vegeeteert nu als een verpieterd soort dogma. Daarentegen begint de vraag of hierna nog iets komt en zo ja wat, per dag sterker actueel te worden.

* In verband daarmee verdient allereerst de BijnaDood Ervaring aandacht – alleen niet wat de smaakmakende gemeente daarvan gemaakt heeft, maar het werk van Albert Heim in de eerste publicatie hierover: de: *Notizen über den Tod durch Absturz*.

* Maar wie wil daarover horen of lezen? We gaan spreken over het *pro captu* motief op blz. 3.^{xxxiii} Wat lezen mensen graag? *The medium is the massage*^{xxxiv}; de werkelijkheid is allereerst een voedingsmiddel^{xxxv}; ... *a rose by any name* ...^{xxxvi}

* Net zo belangrijk is 'Het verkeerde hokje': wat mensen juist NIET graag horen of lezen, en wat alleen dáárom niet wordt gehoord of gezien – de drie kernthema's uit mijn leefwereld – Reïncarnatie, Antroposofie, Steiner: ... irrelevant ...

* Maar er is hoop. Esoterie [$\approx$ de leer over zaken die alleen begrepen kunnen worden door oefening in kenvermogens die uitdrukkelijk de hele mens aanspreken] leeft. In het cognitieve paradigma komen de tijdgeest, de esoterische traditie en de toegepaste wetenschapstheorie samen.

Morgen verder.

Om eerlijk te zijn ... ', begon ik de volgende dag toen ik weer met A in de tuin bij de koffie zat. 'Ik moet beginnen met een stapje terug; dat zal overigens vaker gebeuren.

Tot voor een jaar of wat geleden had ik het niet zo begrepen op die levensverhalen waar je tegenwoordig zoveel van hoort. In zo'n verhaal kan de auteur het net zo mooi maken als hij wil, de lezers kunnen er van alles bij verzinnen en erin projecteren dat ze leuk of juist niet leuk vinden, maar de opdracht die **ik mijzelf** gesteld heb voor de jaren totdat mijn leven echt voltooid zal zijn, is precies het tegenovergestelde van die totale wederzijdse vrijblijvendheid.

“Voltooid Leven” is *pire qu'un crime, c'est une faute*: het is erger dan een vergrijp, het is een vergissing. In het begin van de moderne tijd is proefondervindelijk bewezen dat de aarde rond is. *Mutatis mutandis* kan nu met de zekerheid die de wetenschappelijke traditie ons gegeven heeft, bewezen worden dat de dood oftewel het einde van het fysieke leven van het individu niet zozeer het einde, maar veeleer een nieuw begin is. Dood is de start van de voortzetting van het leven met andere middelen.

Alles verandert, en hoog in de top-tien eigentijdse veranderingen staan de dood en de vraag of daarna misschien nog “iets” komt en zo ja wat. Vroeger geloofde iedereen daaraan – ik laat in het midden wat “iedereen” en “geloofde” precies betekenen. Omstreeks 1800 werd iedereen vrij om helemaal naar eigen inzicht te denken of niet te denken over die vraag. Daarna zijn onze ouders en (bet(over))grootouders met die vrijheid op zodanige wijze verder omgegaan, dat die vraag zelf praktisch verdwenen is uit het collectieve bewustzijn. Toen de VWS-website “Palliatieve Zorg” van CDA-minister De Jonge gepubliceerd was, heb ik via <https://www.rijksoverheid.nl/contact> de vraag gesteld of en zo ja waar in zijn site verwezen wordt naar aspecten over “voltooid leven” waarvoor ik in de afgelopen jaren aandacht had gevraagd en die dus nu hier in mijn verhaal terugkomen. 26 juli kreeg ik een redelijk adequaat antwoord.

Doodswijgen is niet een vrijblijvende metafoer. Taal leeft. De kosmos is een levend organisme, de logos, het scheppende wereldwoord, draagt dit leven. Deze logos 'dragen wij mee' en beheren wij in ons collectieve bewustzijn.^{xxxvii} Voor zover wij die logos niet onderhouden door erover te spreken, verpietert en sterft die. Wij moeten, **en kunnen nu** met de zekerheid die de wetenschappelijke traditie ons gegeven heeft, bewijzen dat de dood, oftewel het einde van het fysieke leven van het individu, niet een einde, maar evenzeer een nieuw begin van iets nieuw is. Met een variant op een bekend gezegde uit een andere sfeer: Doodgaan is voortzetting van het leven met andere middelen.

Die stelling moet een vaste plaats krijgen op de agenda van het publieke debat. Dàt te bewerkstelligen is het eerste doel van mijn levensverhaal. Meteen aansluitend werk ik aan de verdere invulling van dit voortzetting.

Kun je 't nog vatten? Morgen is weer een dag!

3

'Ik was nogal heftig bezig, gisteren, als ik me goed herinner'. Dat waren de volgende dag mijn eerste woorden. "Het eerste doel ... Meteen aansluitend ... ": dat klinkt verdacht kordaat – alsof ik precies zou weten wat ik wil – niks "wisselend".

Vandaag kan ik het kort houden; ik voel nu al aankomen dat we over drie dagen nog even zullen moeten doorgaan. Excuus overigens, dat ik zo directief beschik over jouw tijd'; als vanzelf waren we gisteren begonnen elkaar te tutoyeren.

Ik herhaal nog maar eens waar ik mee begon toen we elkaar voor het eerst spraken. Voor een goed leesbaar verhaal over die stelling waar ik gisteren mee afsloot, zal ik minstens zes – om ze zo te noemen – "deelverhalen" nodig hebben; ik noemde ze al:

[1] De authentieke NDE, Nabij de Dood Ervaring [*Near Death Experience*]; het quasi-postmortale levenspanorama als kernthema. Dat wordt de eerste hoeksteen van mijn verhaal; daar ligt wat ik het grote verzuim van het VL-programma noem.

[2] De wisselwerking – in feite de steeds heftiger wordende strijd – tussen vraag en aanbod in de informatievoorziening.

[3] Leven, werk, wat daarna nog kwam en hoe het nu verder gaat met Steiner.

[4] De antroposofie: die is wel in de eerste plaats, maar allerm minst uitsluitend het werk van Steiner! Ook heel wat Nederlanders waren en zijn hier actief.

[5] De reïncarnatie: "Probleem is dat reïncarnatie niet kan", citeer ik uit een werkje dat ik ooit schreef. Komt hierna nog iets en zo ja wat? Een van de mogelijke antwoorden is reïncarnatie. Het mooie van dat antwoord is dat er ooit zekerheid over zal komen. Als er enige realiteit in reïncarnatie steekt, zullen ooit bewuste herinneringen aan vorige levens opduiken. Zonder zulke herinneringen, is reïncarnatie niks. Probleem is alleen dat reïncarnatie niet kan. Reïncarnatie betekent dat ik eerder geleefd heb en na mijn dood nog eens zal terugkomen. Maar ik kan alleen bestaan dank zij mijn lichaam en dat is eenmalig. Reïncarnatie is continuïteit van het ik-bewustzijn door meerdere achtereenvolgende levens. Hoe kan die bestaan wanneer het lichaam als verbindende schakel er niet meer is?

[6] Ten slotte wordt de cirkel rond. In het cognitieve paradigma komen oud en nieuw, *nova et vetera* (léés Matth. 13:52^{xxxviii}), de vertaalkunst en de alpha, bêta- en gamma-wetenschappen en alle filosofieën, die eeuwen lang gescheiden opereerden, weer samen – tot en met de levensleer en inclusief de zogenoemde **esoterische traditie** die naast, onder, boven, in de voorhoede en in de achterhoede van de *mainstream* wetenschap opereert. In de 'hoofdstroom' gaat alles logisch recht-toe-recht-aan of dialectisch heen-en-weer van these naar antithese en weer terug naar synthese. In de nevenstroom voor ingewijden is alles *coincidentia oppositorum*, het samengaan van tegenstellingen [Cusanus, 1401-1464], wat de klok slaat. Van elke topus^{xxxix} bestaat daar ook de complementaire' 'tegen-topos'. Prototype zijn de fysieke ruimte en de aetherische tegenruimte.^{xl}

“De esoterische traditie ...”- dat klinkt nogal officieel – om niet te zeggen verheven ... .
 'Om eventuele misverstanden die zouden kunnen opkomen af te zwakken, maak ik het nu onbehoorlijk plat en open ik het gesprek met een niet-salonfähige oneliner: “*When you get them by their balls, their hearts and minds will follow*”. Dat spreke voor zich. Naar de geest vertaald, of liever: weergegeven in zgn. “fatsoenlijk” Nederlands, zou het kunnen worden: “Men vangt meer vliegen met honing dan met azijn”. En letterlijk: “Als je ze bij hun testikels grijpt, zullen hun harten [$\approx$ begeerten, emoties, gevoelens] en hun geesten [$\approx$ rationeel gemotiveerde besluiten] volgen”.

In iets meer woorden en het wóórd “antroposofie” nog steeds vermijgend, “hertaal” ik in wèl expliciet antroposofische terminologie deze onbehoorlijk sexistische slagzin: 'De mens is een zogeheten “**driedelig**” wezen waarin een **polariteit** werkt. Het centrum in het **midden** is het **ritmische systeem**; dat herkennen we bij uitstek in de functies van **ademhaling, hart en bloedbeweging**. De ene pool heet “**bovenpool**”; die werkt vooral in het **hoofd en zenuwstelsel**. De andere pool heet “**onderpool**”; die werkt vooral in de **stofwisseling** en, inderdaad, in de sexuele functies.

Clickbait, buzzfeed, lokroepjournalistiek – dat zijn bekende termen in het gangbare discours. Hoe leuk ik mijn *content*, de *features* van mijn boodschap-die-niemand-wil-horen zó op, dat althans enkelen het toch lezen? Want daarvoor doe ik het, toch?

In 1968 werd ik lid van het bestuur van de Rotterdamse Vrije School. Bankier Rudolf Mees (1931-2010), met wie ik later bevriend werd, was voorzitter. Om de school wat op te krikken nodigde hij Max Stibbe [1898-1973, 'soof van het eerste uur] uit om de leerkrachten wat bij te spijkeren. Van hem heb ik een oer-motief in de esoterische traditie geleerd: een ingewijde kan alleen goed werken voor zover [1] hij door mensen die van hem willen leren herkend wordt^{xii}; [2] hij zijn leerlingen **absoluut vrij** laat. Dat vloeit **logisch** uit de vrijheid van de mens zoals Steiner en de 'sofen die opvatten.

Hoe een ingewijde niet moet werken, illustreerde in de jaren '70 Bhagwan Sri Rajneesh ook wel bekend als Osho, een zgn. “goeroe” die korte tijd wereldfaam kreeg. Hij had volgens kenners de unieke occulte gave om de zgn. “chakra's” [$\approx$ plaatsen in het zgn. energielichaam van de mens die binnen de Indiase religieuze traditie van belang worden geacht voor onze levenskracht] van zijn klanten quasi-fysiek te manipuleren. **Dat is voor een speciale deskundige een 'technisch' mogelijke procedure**. Voor de ware 'soof is het foute boel: misbruik maken van communicatie via de zgn. wezensleden [zie onze gesprekken op Dag 6 en 10]. Maar hoe leg ik dat behoorlijk uit?

Wanneer u naar het Hogere streeft, hoed u voor mensen die het voor u naar beneden willen halen. En pas op. In de NRC H van 3 februari 2001 noteerde Maarten Huygen onder “Onverdachte hoek”: “Veelgebezigde klassering voor belangrijke personen die misschien wel eens een fout [maken], maar altijd goede bedoelingen hebben. ... “**Verdachte hoek**” **bestaat ook**. Dat wordt nooit hardop gezegd, maar wel gedacht.”

'Verdachte hoek'; die kan ik gebruiken; die houden we erin.'

In een levensverhaal passen ook ietwat persoonlijke ontboezemingen. Ik weet redelijk zeker dat ik een van de laatste nog levenden ben die ooit, toen we nog jong waren, uit de eerste hand verhalen hebben gehoord over Rudolf Steiner. Dat vind ik een mooie gedachte. Mijn grootmoeder van vaderskant was al in haar jonge jaren een toegewijd leerling van hem geworden en had hem in lezingen en ook persoonlijk vaak ontmoet. Dat was in het begin van de 20e eeuw, toen het nog 'theosofie' heette.

Als kind had ik een speciale band met haar. Haar verhalen uit de eerste hand werkten op mij als *mnemen*, 'mentale engrammen', niet-genetisch-fysieke entiteiten in de overdracht van niet fysieke factoren in de evolutie. Zó werd ik zelf ook (een beetje) 'soof'.^{xiii} 'Hij keek recht door je heen,' specificerde ze, en ik geloofde haar onvoorwaardelijk. Ik begreep ook precies wat ze wilde zeggen. **Althans** dat **voelde** ik toen zo. Maar terwijl ik dit nu opschrijf, herinner ik me vooral de stemming van innerlijk zeker weten dat zij dan uitstraalde. **Echt** begrijpen deed ik het zeker niet. Maar dat realiseerde ik me toen niet. Mijn bijbehorende grootvader [die ik niet gekend heb] moest niets van Steiner hebben; mijn vader kreeg dus een speciale mix van waardering en skepsis mee voor Steiner en diens antroposofie. Hij werd leraar oude talen en kenner van Plato. Heel veel van wat ik van hem geleerd heb, heb ik mij eigen gemaakt, en is leidmotief in dit verhaal.^{xliii}

Maar nu praat ik over mijzelf in de jaren '50 van de vorige eeuw, en de geschiedenis als zodanig waarover ik het heb, speelde zich alweer meer dan een hele eeuw geleden af. De tijden veranderen; het kwam al ter sprake. Destijds was Steiner *and all that* geheim, occult. Tegenwoordig ligt wat hij bracht soms letterlijk op straat bij het oud papier.

Dat kan tot amusante situaties leiden. In 1996 organiseerde de stichting Skepsis haar jaarcongres over pseudo-wetenschap. Jan Dirk Imelman, hoogleraar pedagogiek aan de Universiteit Utrecht, had kritiek op het antroposofisch geïnspireerde onderwijs en noemde als argument dat sommige antroposofen de discussie afwijzen door te stellen: 'Dat kun je niet begrijpen als je nog niet voldoende reïncarnaties hebt meegemaakt.. Dat geloofde ik niet, en ik vroeg hem waar hij dat vandaan had. Na enig nadenken herinnerde hij het zich. Het had in *Jonas* gestaan, "in een stukje van Verbrugh", waarop Imelman en ik persoonlijk kennis maakten. Ik had jaren eerder in het antroposofisch georiënteerde tijdschrift *Jonas* het gedrag van Imelman inzake zijn kritiek op de Vrije School vergeleken met dat van een mannetjes-marmot als het bijbehorende vrouwtje kleintjes gaat krijgen. Het mannetje begrijpt daar niets van, gaat dan als een bezetene op en neer springen. Dat was door mij evident bedoeld als grapje, maar het **is** denkbaar dat deze of gene wereldvreemde antroposoof inderdaad ooit gezegd heeft wat Imelman aanhaalde. Imelman heeft in de geheime dwaalwegen van zijn persoonlijke binnenwereld twee verschillende kritieken door elkaar gehaald. **Herinneringen leven**. Ze veranderen, kunnen verward raken. Imelman en ik hebben het ter plaatse bijgelegd.^{xliiv}

Wie over antroposofie praat, zit *qualitate qua* in de verdachte hoek. Hij kan een megafoon gebruiken, maar wordt niet gehoord. Het is irrelevant, het geluid klinkt uit het verkeerde hokje'. Zowel theo- als andere -sofen kennen het fenomeen van nabij.

De afgelopen dagen ben ik ietwat afgedwaald, vrees ik. “*My feelings ran away with me*”, zal ik maar zeggen. Dat gebeurt natuurlijk gauw als je je eigen levensverhaal gaat schrijven. Enerzijds bevat het me wel. Door het aan een ander te vertellen en dan op te schrijven, leer ik heel wat nieuws over mezelf. Anderzijds stoort het me, want mijn eerste boodschap is rationeel-zakelijk bedoeld. Ik wil als **nieuw wetenschappelijk feit** wereldkundig maken dat in het VL-programma twee essentiële fouten zitten: 1) een weeffout inzake identiteit, en 2) een verzuim inzake inzicht in wat in de eerste tijd na de dood gebeurt. Dat inzicht is mogelijk dankzij **het cognitieve paradigma**.

Omstreeks 1972 werd door de opkomst van de *artificial intelligence* een nieuw begrip nodig om eenheid te scheppen in de vele verschillende intelligente, mentale, psychische functies en vermogens van de mens die tot dan toe in verschillende 'regionen' van geest en/of ziel quasi 'gelocaliseerd' werden. Dat werd **cognitie**, en het heeft wereldwijd school gemaakt. Het leert ons om overeind te blijven tegenover het feit dat wij 'burgers van twee werelden' zijn, levenslang zwalkend tussen, zoals het meestal heet, lichaam en geest.

Dat is een oud probleem. De afgelopen twee eeuwen circuleerde het vooral inde rubriek 'psychosomatiek'. Dat woord hoor je overigens tegenwoordig haast niet meer. *Psyche* en *soma* zijn onbruikbaar geworden oude woorden. Het materieel-fysieke aspect van het lichaam en de ongrijpbare gedachten en gemoedsbewegingen etc zijn zó intiem verweven, dat de dualistische benadering niet echt werkt. Dat erkent nu iedereen en de onmiskenbare tweehed van het materiële en niet materiële in de mens wordt nu benoemd en opgevat in termen van *software* en *hardware*. Het begrip *embodied cognition* vat pregnant samen dat wij niet alleen met ons brein denken, en niet alleen met onze zintuigen waarnemen.^{xiv} Cognitie is een functie van onze hele lichamelijkeheid **als geheel**. Een ander nieuw begrip dat in verband met cognitie samenhangt, is **wetware**. Dat verwijst naar de quasi-vloeibare kwaliteit, het immer bewegelijke, stromende karakter van het *milieu intérieur*. Omdat dit een levend proces is, heet het ook wel *emergent wetware*: Ons levende lijf organiseert zich voortdurend van binnen uit, en dat doet het zelf. Wij houden ons lichaam ritmisch 'draaiende' door de **self-emergent wetware** die erin 'geïncorporeerd' is. En dat is gewoon een andere naam voor wat Steiner bedoelt met de *Wesensglieder* = wezensleden.

Noteer 'wezensleden' [**niet 'delen'**!]. Het systeem heeft '**geledingen**'. De Engelse vertaling *mind body articulations* geeft dit weer. Pikant is in dit verband hoe zich in de fysieke gewrichten tussen de botten een functioneel effectief fysiek vacuüm bevindt. Lichaam en geest zijn verbonden in een functionele eenheid die 'onder de naam “aether” ritmisch pulseert in de zogeheten aetherische 'tegen-ruimte' die met de mystieke 'leegte' verwant is. 'Mij spreekt de blomme een tale'; wij moeten leren verstaan wat in de kosmos gesproken wordt, leren lezen wat in het Boek der Natuur en het Boek der Cultuur geschreven staat.

'*Well roared, lion*', fluister ik mezelf later toe, 'maar realiseer ik me dat veel lezers van mijn verhaal die niet al quasi-karmisch gemotiveerd zijn om te lezen wat ik schrijf, op zijn laatst **hier afhaken**? Het is *kairos* voor een indringend gesprek met De Ander.'

'We hadden voor vandaag afgesproken samen terug te kijken', verwelkom ik de Ander. Het is nog steeds mooi zomerweer, en we zitten met koffie in de tuin tegenover elkaar. 'Ik weet niet hoe het met jou is, maar ik zelf ben erg toe aan enige reflectie. Ik lees en herlees wat ik geschreven heb, en telkens komt ze tussen de regels door weer bij me: Penelope. Je kent het verhaal – Penelope, de trouwe gade van Odysseus. Twintig jaar is haar levensgezel weg van huis vanwege de Trojaanse oorlog, Penelope wordt belaagd door de zogeheten 'vrijers'. Die houden haar voor dat Odysseus vast niet meer terug zal komen en dat zij nu dus beter één van hen als nieuwe echtgenoot kan nemen. 'Zodra ik klaar ben met mijn weefwerk, zal ik een van jullie kiezen', antwoordt zij, en ze zit de hele dag te weven – nota bene aan een lijkwade voor haar schoonvader Laërtes! – dus die vrijers denken “Dat komt wel goed”. Maar elke nacht rafelt Penelope de *textura* die zij overdag geweven heeft weer uiteen. Zo vergaat dat mij dus elke dag. Hou toch op met dat schrijf-gedoe, zeg ik tegen mezelf; wat moet je met al die woorden, doe iets!'

De Ander begrijpt me, net als alle andere dagen, weer en neemt nu zelf het woord.

'Ik heb de afgelopen dagen weinig gezegd. Maar ik heb wel goed naar je geluisterd. Ik heb met je meegeleefd, gelezen en herlezen wat je hebt opgeschreven, en dat heb ik vergeleken met wat ik mij zelf herinner van onze gesprekken. Ik heb zelfs af en toe iets weer opgeslagen van wat je vroeger al eens geschreven hebt. Door dat alles heb je me aan het denken hebt gezet, en ik heb geleerd dat ook ik een soort dubbele agenda heb.

In mijn ene agenda ben ik gewoon de loyale ambtenaar. Daar ben ik een modale agnosticus en maak ik me een beetje bezorgd over wat je van onze gesprekken op papier gezet hebt. Ik probeer me in te leven de lezer, zwalk heen en weer tussen begrip en onbegrip, raak in de war, wil je bijstaan, je teksten aanvullen, corrigeren, verbeteren.

In mijn andere agenda ben ik *still confused but on a higher level*. In die andere agenda begrijp ik hele stukken van je verhaal beter dan jij zelf. Daarin volg ik je niet alleen, ik neem ik niet alleen op wat je vertelt, maar loop ik voor je uit. En dat is geen fantasie. Wat jij de afgelopen dagen vertelde over je jonge jaren, je grootmoeder, Steiner, de antroposofie, dat is nu realiteit aan 't worden. Iedereen die serieus de tijdgeest zoekt, heeft daar rechtstreeks toegang toe. We noemden al vaker: de tijden veranderen, en de mens verandert met hen. Aan het eind van de Middeleeuwen leerde Thomas van Aquino dat de mens zijn kennis uit drie bronnen haalt: van buiten af via de zintuigen [waarnemen], van binnenuit uit de eigen intelligentie [denken] en uit de Openbaring [geloof]. Sinds ruim een eeuw is dat anders – althans voor steeds meer mensen in “het Westen”. En met “het Westen” bedoel ik niet de windrichting in de zin van de meteorologie. Overal in de wereld leven mensen die niet geloven in openbaringen uit een of ander zogenaamd heilig boek. Omgekeerd vind je in alle contreien hele volksstammen die nog steeds bij dergelijke teksten zweren. Dogmatisch fundamentalisme komt overal voor – zelfs bij antroposofen; je begrijpt wat ik bedoel. Ik zeg het nu een beetje vermetel, maar ik begin een speciale chemie tussen ons te proeven. Wat je me allemaal verteld hebt, is veel meer dan jij zelf opgeschreven hebt. We zijn aan elkaar gewaagd!

Terwijl ik dat de afgelopen dagen las en herlas, kwam een oefening in mijn herinnering die ik ooit heb gedaan in een training in sociale vaardigheden. De groep gaat uiteen in tweetallen en daar vertelt de ene aan de andere wat hij wil dat de groep over hem weet. De andere luistert, zet alle empathie in die hij in zich heeft, en vertelt later namens de verteller wat hij heeft gehoord en geleerd. Zo ga ik nu voor jouw toekomstige lezers die wij in onze verbeelding zien, samenvatten wat ik weet over jou, over wat je wil.'

A. stond op en ging naast mij zitten. Samen keken we naar de bloemen in de tuin.

'In zijn verhaal lopen een aantal draden ingewikkeld door elkaar', ging A verder. 'Het eerste leidmotief is Voltooid Leven. Voor hem is dat direct verbonden met een thema dat voor mij nieuw is: het cognitieve paradigma. Psychologie en filosofie hebben vanaf het einde van de vorige eeuw in wisselwerking met elkaar zó veel vooruitgang geboekt, dat we nu kunnen weten dat de mens in de eerste momenten na zijn overlijden zijn voorbije leven in één groot beeld aan zich voorbij ziet trekken. En dat kunnen we weten met dezelfde zekerheid die de natuurwetenschappen geven. Voor zijn stelling over dit zogeheten “**postmortale levenspanorama**” heeft hij twee verschillende categorieën argumenten. Allebei zijn ze, op zeer verschillende manieren, vatbaar voor discussie. De ene categorie argumenten komt helemaal van binnen uit. Sinds Socrates en Plato kennen we het begrip 'anamnesis' – let wel: 'anamne**SIS**', en niet anamnese zoals in de geneeskunde. De mens komt niet als een onbeschreven blad ter wereld; hij is geen *tabula rasa*, maar heeft onbewuste herinneringen aan wat hiervóór was. Steiner en verschillende antroposofen hebben dit idee verder uitgewerkt. De andere categorie argumenten ... '. De ander stopte. 'Ik zie dat je iets wilt zeggen'.

'Dat zie je goed', antwoordde ik 'Mijn andere categorie argumenten komt van buiten af, en die is onlangs onverwacht concreet geworden. In februari van dit jaar hoorde ik de oratie van Diane Pecher, een collega in de psychologie. Die ging over de flexibiliteit van onze kennis. Die is “veranderlijk en meegaand”, aldus de ondertitel van die oratie. Het USP [= *Unique Selling Point*] van haar werk is dat de experimentele psychologie zó veel vooruitgang boekt dat het – nu zeg ik het in mijn woorden – verantwoord is dat ik die vooruitgang gebruik als steun voor dit idee van anamnesis. De titel van die oratie alleen al is een schot in de roos: ‘U weet meer dan u waarschijnlijk denkt’ Dat is bijna het zelfde als 'Ik wist niet dat ik het in mij had'. EN je hebt terecht opgemerkt dat door mijn verhaal veel draden lopen. Z zijn ingewikkeld met elkaar verknoodeld, en het zijn er nog heel wat meer dan ik tot nu toe aangeduid heb. Het lijkt me nu beter dat we niet naast elkaar zittend verder praten tegen imaginaire toehoorders, maar dat een van ons weer het voortouw neemt, en het lijkt me goed dat ik dat weer ga doen – hierbij dus!

De ander draaide een kwartslag; we hadden weer oogcontact.

'Voltooid leven', hernam ik, 'en mijn ongerustheid daarover. Daar begon het verhaal mee, en **dat begin komt telkens terug**. Elke ochtend denk ik bij mezelf “Nee, dat moet allemaal anders”, en dan ga ik schrijven, en dan ontspoor ik. Het wordt een beetje anders en blijft tegelijk hetzelfde. Het is helemaal zoals de diepzinnige legende over de twee middeleeuwse Dominicaner monniken die nieuwsgierig waren inzake gene zijde.

Daar hadden ze veel over gehoord en gelezen, maar als moderne mensen wilden ze het zeker weten en ze maakten een afspraak. De eerste die zou sterven, zou terugkomen en de ander vertellen hoe het aan gene zijde was. Maar ze hadden een goed gevoel voor de tijdgeest, en begrepen dat dit een lang en moeilijk verhaal zou kunnen worden. Daarom spraken ze af dat de overledene slechts één woord zou spreken. Hij zou zeggen ofwel "taliter", wat "net zo als (hier)" betekent, ofwel "aliter", wat "anders dan (hier)" betekent. Na enige tijd stierf de een. De ander wachtte. Een tijdje later verscheen de schim van zijn overleden broeder. Twee woorden sprak hij: "Totaliter aliter". Daarna verdween hij. Wat had hij bedoeld met zijn "totaliter aliter"? Letterlijk vertaald betekent het "(het is hier) totaal anders". Maar in de herhaling van de lettergreep "aliter" ligt een paradox verstopt. "Aliter" op zichzelf wil zeggen "anders (dan)", maar "-iter" achter een bijvoeglijk naamwoord maakt van dit bijvoegelijk naamwoord een bijwoord. Het twee maal "-iter" maakt dat voor de goede verstaander [dat is iemand die weet wat hij verwachten kan], dit "totaliter aliter" twee betekenissen heeft: "totaal anders dan en precies zo als (dit of dat). Zó, taliter, krijg ik elke dag een andere virtuele groep lezers in mijn vizier, maar helaas werkt dat niet. Kun je het vatten?".

A: 'Ik vat het misschien beter dan jij vermoedt, maar ik vat vooral iets anders. Ik word nu een beetje directief, maar daarvoor heb je me ook besteld. Ik herken vooral de wisselvalligheid waar je het vanaf de eerste minuten dat wij elkaar leerden kennen over had. En voor mijn gevoel begin die wisselvalligheid van jou een eufemisme te worden voor – excuus voor het botte woord: escapisme – of zelfs gewoon luiheid.'

Ik: 'Ik vrees dat ik je gelijk moet geven. Ik heb ongeveer het zelfde ook al vaak zelf tegen mezelf gezegd. Tot nu toe heeft het geen effect gehad. Maar nu een ander het zegt, kan het me misschien gaan helpen uit mijn bubbel te komen.'

A: 'Dat is mooi gezegd en ik zal je een steuntje geven. In een van je vroegere geschriften vond ik een stukje tekst over de middeleeuwse geestesstrijd inzake de vraag hoe de mens zich in de loop van zijn leven algemene begrippen, die als zodanig niet van buitenaf, niet via de zintuigen binnenkomen, de **universalia**, eigen maakt. Twee partijen streden om het juiste antwoord. De ene partij stelde: het kind vraagt en maakt zich de **per definitie juiste** antwoorden van de volwassenen eigen. Zodoende sprokkelt het, *bottom up*, zijn inzicht en begrip aangaande de algemene begrippen bijeen. Het leert de sociaal als juist benoemde **namen** van de dingen, en alleen dáár gaat het om. Deze partij werd bekend als de **nominalisten**. Eerst, vóór algemeen begrip, komen de **afzonderlijke** zintuigindrukken van de dingen [*res* (meervoud!)]. "De algemene begrippen komen in de loop van het leven van het kind ná de zaak". *Universalialia sunt post rem*. In de benoeming van wat je van buiten af, van enige afstand ziet, is de mens oneindig vrij. Extreem nominalisme leidt tot vrijblijvendheid, *laissez-faire* – alles mag, alles kan. De andere partij, de realisten, beleefde dit nominalisme als een schandaal. De mens komt niet, zoals de nominalisten menen, als een onbeschreven blad, een *tabula rasa*, ter wereld. De algemene begrippen zijn niet willekeurige 'namen' die de mens min of meer toevallig van buiten af leert als hij gaat praten. De mens is een microkosmos, een kopie in miniatuur van de schepping als geheel. Hij brengt herinneringen mee aan hoe de schepping **echt is**: de 'anamnesis' volgens Plato. In zijn gewone kennis weet de mens niet dat hij dit in zich heeft. Hij vergeet ze .

Dat komt doordat hij voor zijn geboorte door de Lethe, de 'rivier van de vergetelheid' gaat. Maar ze leven in hem en hij kan leren ze zich te herinneren. De mens is een microkosmos, een miniatuur-kopie van de schepping. Vandaar de namen 'realisme' en 'realisten' voor deze andere partij^{xlvi}. De namen die het kind leert, werken alleen als een soort trigger om de anamnesis operationeel te maken: *top-down*. 'De algemene begrippen gaan vooraf aan, komen eerder dan, functioneren al vóór de zaak': *Universalialia sunt ante rem*. En die strijd speelt in deze tijd opnieuw. Er is een revolutie gaande: het realisme maakt een *comeback* mee. De universiteit is gevangen in de klauwen van het nominalisme dat in het begin van de moderne tijd gewonnen heeft. Maar dat weet 'de universiteit' niet alleen niet – dat **wil** ze ook niet weten, en dat maakt jou onzeker.'

De ander hield in. Ik voelde me herkend – een aangenaam geruststellend gevoel. Het gaf me de moed om in te haken.

'Ik leer veel van je', begon ik. 'en ik begin te geloven dat we goed bezig zijn. Dat maakt dat ik nu al meteen een belangrijk motief durf te noemen dat door mijn hele verhaal heen zal spelen. Het gaat over karma. Daarover leven veel misverstanden. In de 13^e uitgave van de Grote Van Dale (1999) stond nog: "Het bepaald-zijn van iemands lot door de som van zijn daden in zijn opeenvolgende existenties, een dogma van het boeddhisme". Dat hielp natuurlijk niet, integendeel. Het boeddhisme heeft geen dogma's, heeft niet een monopolie op het begrip karma. Wat karma ook moge zijn, het "bepaalt" niet het "lot" (wat "lot" ook moge zijn), en de term "(de som)" van iemands daden is legepraat en houdt geen rekening met de metamorfosen die de consequenties van onze daden (en van onze verzuimenissen!) doormaken in het hiertussenmaals. Maar in de 14^e uitgave (2005) stond: "(volgens de leer van de zielsverhuizing in het hindoeïsme en boeddhisme) het geheel van goede en slechte daden en gedachten tijdens het aardse bestaan dat iemands latere existenties mede bepaalt". Dat is al veel beter (vooral dat 'mede bepaalt'!), maar voor de kritische westerling is het niet genoeg.

Om verder te komen met je inzicht in karma is omgang met anderen die ook op zoek zijn naar karma onontbeerlijk. Die anderen doen zich onder twee aspecten aan je voor, een positief en een negatief. Het positieve aspect is de ander als je naaste, je medemens die je lief hebt, of moet, of wilt hebben – vul naar eigen voorkeur in. Het is in elk geval de ander met wie je uit vrije wil lief en leed deelt. In een filosofische leer die in deze tijd in brede kring populair is, is dat de Ander met een hoofdletter. Het negatieve aspect is een heel ander verhaal – zwart duister, onbekend, bedreigend. Dit is esoterie **in actie**. Buiten de esoterie is dit fenomeen ook heel goed bekend. Daar leeft het in het teken van de *lupus*, de wolf, het dier dat – althans in de populaire verbeelding; die is wat dit betreft ernstig misleidend – alleen aan zich zelf denkt en de ander alleen voor zijn eigen belang gebruikt. Dat is wat de mens voor de mens is: *homo homini lupus*. Dat leert althans de liberale ethiek die nu in de politiek en de economie opgeld doet. Dat negatieve aspect van de ander heet in de antroposofie de "dubbelganger".

Het verbindingsbegrip dat de continuïteit bewerkstelligt tussen de beide aspecten is de **perifere identiteit**. Je perifere identiteit ben jij / ben ik zó als de ander jou / mij beleeft in zijn / haar eigen persoonlijke binnenwereld. Empathie is ik in de ander en de ander in mij. Dat is echt moeilijk. Ik illustreer het negatieve aspect aan een waargebeurd verhaal.

Aan het woord dubbelganger zijn drie betekenissen te onderscheiden. De eerste is de betekenis van wat ook wel een *look alike* wordt genoemd, iemand die toevallig, gewoon uiterlijk, verrassend precies op een ander lijkt. Die is hier niet aan de orde. In zijn tweede betekenis is de dubbelganger eind 19e eeuw in de psychologie ingevoerd. Daar verwijst het naar een soort afschaduwing van de ziel, een nog nauwelijks geëxploreerd deel van je persoonlijke binnenwereld. 'Schaduw' wordt het ook wel genoemd, of *alter ego*, 'ander ik'.

In de taal van de antroposofie 'dubbelganger' de vakterm voor het deel van de persoonlijkheid van de mens dat voor hem zelf in essentie verborgen is, dat hij zelf niet waarneemt, waarvan hij zelf niet *wil* weten, dat alleen anderen aan hem gewaar worden. Iedereen kent het wel en niet. Het is een variant van "Ik wist niet dat ik het in mij had".

In de Nederlandse antroposofische literatuur circuleert een klassieke karakterisering van de dubbelganger-ervaring. Ik citeer Willem Zeylmans van Emmichoven (1893-1961), de eerste voorzitter van de Antroposofische Vereniging in Nederland:

"Mij is een geval bekend van een geleerde, die een boek geschreven had en onmiddellijk na de voltooiing van het manuscript geruime tijd op reis moest, zodat zijn vrouw de verdere uitgave te bezorgen kreeg. Met enthousiasme begon ze de drukproeven te corrigeren en was daardoor gedwongen het hele werk woord voor woord te lezen. Op een bepaald ogenblik voelde ze een heftig verzet in zich opkomen. Het was of uit de stijl van het boek haar een nog onbekend wezen tegemoet kwam, dat ze langzamerhand als haar man of althans als bij haar man behorende, herkende. Iets in zijn stijl, in zijn manier om de dingen te formuleren en in zijn betoogtrant openbaarde haar een aspect van het ik van haar man, dat ze tevoren nooit bewust had ontmoet en waartegenover ze nu sterk in opstand kwam, zodat ze het boek wel en van zich af had willen slingeren. Het kostte haar veel moeite dat deel van het ik tenslotte toch te aanvaarden."

'Zó, nou jij weer.'

'Het beste lijkt me nu, dat ik weer een paar dagen in stilte ga meedoen', hernam A. 'Laten we afspreken dat we weer een week verder gaan zoals tot nu toe. Elke dag de ochtend samen beginnen; daarna schrijf jij op wat je kunt gebruiken. Formuleer het als een "Levenskroniek". Elke dag een stukje herinneringen, gewoon zo als ze bij je boven komen. Als Penelope opduikt, bied je haar een stoel aan en laat je haar meelesen op voorwaarde dat ze haar mond houdt; verder neger je haar. Als je even niet weet wat je precies wilt zeggen en hoe je het zult formuleren, ga je op de manier die we in de computertaal aanduiden als *default* ($\approx$ vooraf ingestelde waarde die gegeven wordt aan een variabele als de gebruiker van de software zelf geen waarde invoert) quasi vanzelf over op telegramstijl. Kortom je gaat gewoon zitten schrijven en je begint: 'Ik ben ...'

'... een zondagskind', vul ik de volgende dag aan: 'figuurlijk en letterlijk. Ik ben ook enig kind, van relatief oude ouders met wie ik het levenslang perfect kon vinden. Mijn vader had een aangeboren motorische handicap; wat ik miste aan stoeien en voetballen en zo, werd ruimschoots goedgeemaakt door een unieke paedagogische vriendschap. "Het voornaamste in de opvoeding is te weten wanneer je ermee op moet houden", citeerde hij zijn eigen vader. Ik heb me (dus) nooit hoeven inspannen om mijn plek in de wereld te bevechten; heb mij als vanzelfsprekend altijd vanzelf geaccepteerd bevonden en, althans "van huis uit", nooit neiging gevoeld om mezelf te te profileren.

Dat laatste is nu dus anders, en daar heb ik het moeilijk mee. De mensheid **moet en zal** weten wat ik ontdekt heb, en wat alleen ik, dank zij de unieke constellatie van mijn *nature, nurture*, karma en wat ik verder nog kan bedenken, haar kan leren. Probleem!

"Telegramstijl" herinner ik me van gisteren; dat klinkt haast als een Verlossend Woord. Waar was ik gebleven met mijn levenskroniek? Twee deelverhalen had ik al verteld:

[1] Zou "het" inzake Sinterklaas toch waar zijn? Ja en nee. Nee: hij berijdt niet daken. Maar ook ja: **IETS** van al dat "HET" dat met zoveel woorden en/of tussen de regels door in mijn levensverhaal staat, **moet** waar zijn, anders hoeft het van mij niet meer.

[2] Die koperen spullen die ik in de Rijn mag gooien waren onze manier om ze niet in te leveren bij de Duitsers. Die hadden voor hun oorlogsindustrie tussen juli 1942 en maart 1943 alle koperen voorwerpen gevorderd. Deze eerste subjectief authentieke herinnering aan de oorlog is een determinant inzake twee leidmotieven in mijn leven: (1) Mijn moeder kwam uit Zwitserland, mijn vader had daar lang gewoond en er een proefschrift geschreven over Plato. Wij spraken thuis even veel *Schwyzerdütsch* als Nederlands en beide talen hebben bijna *ex aequo* mijn identiteit meebepaald.^{xlvi} (2) Tegelijk leerde ik tussen 1940 en 1945 het *Deutschtum* beleven als het *Inbegriff* van het kwaad. Bijna van nature kreeg ik daardoor ook Herakleitos' motto mee: "de strijd is de vader van alle dingen". Daardoor ben ik in mijn gemoed diep ambivalent inzake alles wat Duits is. Enerzijds is die taal een deel van mijn identiteit, anderzijds ging ik, toen ik een jaar of 20 was, zonder enige aarzeling of reserve in militaire dienst. Het idee dat ik misschien tegen de Duitsers zou moeten gaan vechten, nam op voorhand alle eventuele aarzelingen weg. In 1975 hoorde ik in Zeist een lezing van de Nederlandse arts/antroposoof Madeleine van Deventer (1899 – 1983). Zij had lang in het Duitse taalgebied gewerkt, en begon met de mededeling dat ze weliswaar nog steeds Nederlands kon, maar haar lezing in het Duits zou houden omdat '*Deutsch ist die Sprache der Anthroposophie*'.^{xlvi} '**Mooi niet**' ging toen door me heen. En ik ben toen alleen niet demonstratief weggelopen omdat (1) zulke vertoningen niet in mijn aard liggen en (2) mijn 'sofische broeders (m/v) mijn 'gebaar' niet zouden begrijpen, maar 't scheelde niet veel. De samenhang tussen de Duitse taal, de *deutsche Geist* en antroposofie is veel belangrijker dan onderkend wordt in het debat over de antroposofie.^{xlvi} In de dagen waarin ik dit levensverhaal afrond, is een tentoonstelling geopend over 'Design van het Derde Rijk'; ik noem maar wat!
Maar hier en nu is mijn-enig-kind-zijn aan de orde.

Omstreeks 1970 gewerd mij een boekje van de Oostenrijks-Engelse kinderarts Karl König (1902-1966). Vier 'topoi' (= *topics*, items; enkelvoud 'topos') verbinden mij met hem.

Hij ...[1] was enig kind, [2] was antroposoof en verrichtte belangrijk werk voor kinderen met een beperking, [3] schreef en publiceerde veel, o.a. '*Brothers and Sisters*' over de betekenis van de plaats in de kinderrij voor de levensloop. Onder de titel 'Waarom ben ik mijn broertje niet? Oudste, middelste, jongste in het gezin' (Christofoor, Rotterdam, z.j.) heb ik het vertaald. Het is een kleinood in de 'sofisch geïnspireerde fenomenologisch-wetenschappelijke literatuur en is nog steeds actueel, en [4] schreef ook een waardevol *eye-opening* essay over Freud. Eén typering is een deel van mijn leven geworden:

*'Dadurch dass er sich dem ... Ahriman verschrieb, ist ihm ein Teil Luzifers Wirken enthüllt worden'*ⁱⁱ. Letterlijk vertaald: 'Doordat hij zich totaal committeerde aan Ahriman, werd hem een deel van de werking van Lucifer onthuld'. In veel meer woorden uitgelegd: Steiner onderscheidt twee aspecten van de duivel; het kwam op Dag 1 al even ter sprake. De ene is Ahriman, ook bekend als Satan(as). De andere heet Lucifer, ook bekend als de diabolos. Samen vormen ze de eerste 'hiërarchie' in de zgn. tegenmachten, het geheel van het Kwaad. Hun relatie is een manifestatie van de oerpolariteit die wij beleven tussen de 'bovenpool' en de 'onderpool'; het kwam op Dag 4 van ons gesprek al even ter sprake.

Deze polariteit is de kiem voor de vrijheid. Dat komt tot uitdrukking in de kortst mogelijke uitleg van het axioma 'De mens is vrij'. Dat axioma stelt vanuit het existentiële nulpunt: 'De mens **wordt** [naar de **toekomst** toe) wat hij (vanuit zijn **verleden** al weet en zodoende) **denkt** dat hij (**hier en nu**) is'. In de driedigheids van de structuur van de mens 'denken, voelen willen' leeft de samenhang die van de mens een eenheid maakt.

Satan Ahriman werkt in de bovenpool Daar houdt hij de mens dáár voor dat het einde der tijden gekomen zal zijn wanneer hij een leven- en bewustzijn-loze synthetische kosmos zal hebben gefabriceerd. Diabolos Lucifer verleidt ons in onze onderpool door ons alsmaar in te fluisteren dat wij ons nergens zorgen over hoeven te maken omdat alles nu al piekfijn door en voor ons geregeld is. Wáár ze ook maar kunnen, werken Lucifer en Ahriman eendrachtig sámen – bijvoorbeeld door ons te doen geloven dat ze niet bestaan. Het kwam al even ter sprake op blz. 11. De kunst is om ze tegen elkaar uit te spelen – maar dan moet je wel weten wat je doet. Freud was door zijn totaal-commitment aan Ahriman zo verblind, dat hij niet doorzag, hoe deze Ahriman hem iets reëls onthulde over zijn tegenspeler Lucifer. Deze verblinding van Freud werkte door in zijn gratuite reddenaties over libido en daaromtrent: 'Alles is sex en bijna al die sex is onbewust en verdrongen en als je dat niet ziet, komt dat doordat je het uit je bewustzijn verdrongen hebt'. Voor Karl Popper (1902-1994) zou deze nep-theorie de trigger worden ['wetenschap is de kunst om te falsificeren!'] die hem tot een van de belangrijkste wetenschapsfilosofen van zijn eeuw zou maken.ⁱⁱⁱ

Maar ik dwaal af; ik was bezig met een levenskroniek. Ik heb een excuus: 'Alles is eenmalig'. Dat heb ik geleerd van Paul Thung, een van de top-tien leermeesters in mijn leven. "De werkelijkheid wordt geboren uit het menselijk bewustzijn, dat van moment op moment zijn heden en verleden voortbrengt. Die continu voortstromende en daarbij

steeds veranderende realiteit vormt ons levensverhaal [! (HSV)], een geschiedenis die wij gaandeweg steeds weer nieuw leren zien. Want elk traject van het leven en daarmee ook ons terugzien daarop, is eenmalig: het verleden krijgt in elk heden eigen vormen, die opnieuw ontdekt moeten worden. Elk begin is willekeurig, want wij leven in en tussen werelden die op miljarden wijzen voortdurend beginnen en ophouden. Elk moment is vol van het oplichten, glanzen en weer uitdoven, in eindeloze variatie, van de ontelbare fragmentjes bewustzijn, beleven en vergeten, waarin het bestaan zich realiseert en voorbijgaat. Daarbij hangt ook alles met alles samen: geen gebeuren dat niet voortvloeit uit wat voorafging, niet vervloeit in wat elders opduikt, niet vertakt in een onafzienbaar net van uitlopers. Het voortgaan van de tijd voert ons niet werkeloos mee. Tijd stroomt door ons heen, verandert ons - en wij veranderen haar. Zo ontstaat ons verleden, dat wij steeds weer afbreken, nieuw maken, meenemen en doorgeven.”^{liii}

* Tot zover Paul Thung. In mijn eigen versie: het begin komt telkens terug, zoals ik op dag 7 al zei. Bij elke inademing komt iets nieuws in je leven, bij elke volgende uitademing is het alweer oud. De kunst is om al dat oude te laten voor wat het is, en om in die opeenvolging van nieuwe dingen een lijn, een spoor, een patroon vinden – kortom, om telkens opnieuw uit te vinden wat je eigenlijk wilde en wat daarom nu wilt doen. Zo ontstaat in het verhaal van je leven de lijn die aan al die eenmalige momenten hun samenhang geeft.

“Ik dwaal af ...”, zei ik; zeg dat wèl. Waarom doe ik dat? Waardoor komt dat? Of, misschien zelfs: waartoe [karma ?(!)] gebeurt dat? Ben ik door on- of halfbewuste drijfveren de route een beetje kwijtgeraakt? Goed, de twee gesprekken die ik in deze tweede week met A gevoerd heb, zijn inderdaad ietwat rommelig verlopen [“Geef een ander maar weer de schuld!”, fluister ik mezelf toe], maar het **is** een feit: ik voel me een beetje als een kind ... – nee, als een soort suikeroom die in een speelgoedwinkel voor zijn favoriete neefje van alles uitzoekt waar dat neefje aardigheid in zal hebben.

Terzake! Ik herneem de kroniek op het moment waar we gisteren gebleven waren, en noteer dat het negatieve aspect van mijn ambivalentie jegens alles wat Duits is op 17 september 1944 een immense *boost* kreeg. Voor meer informatie hierover verwijs ik de lezer naar het boek van Antony Beevor over 'De Slag om Arnhem'. Wat mij zelf betreft: telkens als ik kijk naar de Duitse film *Die Flucht* (2007), waarin *ab Januar 1945 ca. 300.000 Deutsche durch Kriegshandlungen, Kriegsverbrechen, Eiseskälte oder Ertrinken ums Leben kamen*, komen gevoelens in mij boven die veel te wisselvallig zijn om in discursieve voordren gevat te kunnen worden. Verder sla ik van alles over waarvan misschien verderop nog iets komt, en besluit deze dag met de notitie dat ik tussen 1949 en 1955 geleefd heb onder de *onliner* 'Ταξίς και κοσμος της ψυχής': *Taxis kai kosmos tēs psychês*: Orde, gelid, en schoonheid van de menselijke ziel^{liv}. Het was het motto van het Stedelijk Gymnasium Arnhem, waar ik toen dagelijks verkeerde.

Wat die woorden betekenen, ben ik pas veel later beginnen te begrijpen. En nu begin ik ook te zien hoe die woorden in mijn gymnasium een weg kunnen wijzen naar de kern en de oplossing van het 'voltooid leven'-probleem. Mijn gymnasiumtijd was een succes. Zó althans meen ik, achteraf terugkijkend, die episode te mogen duiden .Morgen verder.

Hier en nu, verslag doende van die gymnasiumtijd, komt nog een andere associatie bij mij op. Die heeft haar eigen geschiedenis; die moet ik eerst samenvatten.

Ooit vertelde Maarten Camman, een oude vriend in het antroposofische circuit, mij een uitzonderlijk dramatische gebeurtenis in zijn leven. Hij was enige tijd getrouwd, zij verwachtten een kind, alles leek goed te gaan, maar toen het kind geboren was, gebeurde iets anders. 'Het kindje is niet goed, mevrouw', hoorde mijn vriend de vroedvrouw zeggen, en meteen zag hij het ook. De baby bleek ernstig in zijn gezicht verminkt te zijn. Ik hóór mijn vriend, een jaar of tien later, toen hij het mij vertelde, weer herhalen wat in een flits in hem opkwam toen hij zich bewust werd er gebeurd was: 'Je hebt toch altijd geweten, dat dát je leven zou zijn [?]'! Het vraagteken staat aan het slot van de vorige zin vet geprint, onderstreept **en** tussen vierkante haken, want het lukt mij alsmaar maar niet om te beslissen of ik het hier wel of niet moet zetten.^{lv}

Vermoedelijk zullen veel lezers de strekking herkennen van wat ik hier schrijf, ook zij die niet feitelijk zelf zoiets in zo'n acuut dramatische vorm hebben meegemaakt. Soortgelijke ervaringen doen zich in allerlei varianten voor, en zeker niet alleen negatief. Een klassiek voorbeeld leveren de zgn. voorspellende dromen. Het fenomeen is bekend; de afdoende uitleg is veel minder bekend. Het fenomeen houdt in dat iemand zomaar opeens met zijn gedachten stilstaat omdat hij iets opmerkt waarvan hij zeker weet dat hij het de afgelopen nacht gedroomd heeft. '**Zou het dan toch waar zijn** dat sommige dromen uitkomen?', vraagt hij zich af [noteer de echo van "Zou het ... "]. Het afdoende antwoord is 'ja en nee'; de uitleg is dat praktisch ieder mens praktisch elke nacht veel en veel meer droomt dan hij zich de volgende dag **bewust** herinnert. **Onbewust** 'herinnert' hij zich echter alles, en als dan een paar uur na de droom toevallig iets gebeurt dat een beetje lijkt op een van die ontelbaar vele droombeelden die hij uit de afgelopen nacht heeft 'meegenomen' maar is vergeten, **lijkt het alsof** die éne droom inderdaad een voorspellend karakter had.

Déze reserve moest ik maken nu ik ga stellen dat '(toch) altijd geweten heb dat ik naar het gymnasium zou gaan en daar veel aardigheid zou beleven. De lezer die onthouden heeft wat ik in de vorige dagen aan A heb verteld over mijn vader, zal begrijpen wat ik bedoel. En mijn vriend die de geboorte meemaakte van zijn ernstig misvormde kind, zal vrijwel zeker in de voorgaande maanden meer of minder bewust gedachten van deze strekking gehad hebben. Zo eenvoudig is dat. Maar de tijden veranderen, en weliswaar zijn er vrijwel zeker in alle tijden mensen geweest die in deze zin 'hoogsensitief' waren, maar in deze 21e eeuw waarin wij intussen zijn gaan leven, krijgt "hoogsensitief" een andere betekenis dan zomaar erg gevoelig of, op z'n Rotterdams, 'aantrekkelijk' oftewel 'geneigd zich alles erg aan te trekken'. **Nu** heeft 'hoogsensitief' te maken met het USP van mijn verhaal. Nu beginnen steeds meer mensen 'inzicht' te krijgen in 'dimensies' van de 'werkelijkheid' die tot enige tijd geleden 'onbekend verborgen, geheim, occult ... – *you name it*' waren. Excuus voor al die aanhalingstekens in de vorige zin; ze verwijzen terug naar wat ik op blz. 8 schreef: af en toe schrijf ik over iets dat ik zelf niet of half begrijp of waarover ik nauwelijks iets weet – ik **moet** er iets over kwijt en probeer dus maar wat. 'Ander, HELP ... ik moet nu proberen ons gesprek uit mijn herinnering *verbatim* ... '.

Ik kon even niet verder. De kapitaal geprinte noodkreet in mijn vorige zin deed zijn werk.

'Ik begrijp wat je bedoelt', antwoordde A rustig. 'Je wordt even een beetje helemaal niet goed van de contrasten tussen wat me wilt vertellen en de gesproken, geschreven en geprinte woorden. Ik ga me weer in jou inleven, en ga samenvatten wat je wilt zeggen.

Dat is minder moeilijk dan jij misschien denkt. Dat komt omdat je me in de tien dagen waarin we nu bezig zijn, veel meer hebt verteld dan jij zelf in je verhaal hebt geschreven. De anamnese volgens Plato en de karma-filosofie van Steiner ben jij in een eigentijds woordenweefsel, een *textura* $\approx$ tekst, voor onze tijdgenoten toegankelijk aan 't maken. Jouw trigger daarvoor is het voltooid-leven-probleem. Daarin zie je een weeffout en een verzuim. Hoe je dat precies ziet, en wat je er aan wilt doen, heb je tot nu toe alleen in flarden kenbaar gemaakt en opgeschreven. Maar de systematiek daarvoor **heb je in je!**

Ik ga je nu een koekje van je eigen deeg serveren en vertel je een anekdote over Steiner.

Ooit stelde iemand aan Steiner een vraag over het einde dat de mens en de schepping ooit zullen vinden. Die vraag hoort in de eschatologie, de leer omtrent “de laatste vragen”. Dat is een berucht thema in de exotische regionen van de metafysica en de theologie – en in de thermodynamica. “Iedereen zegt, dat u de antwoorden op *alle vragen* weet”, begon de vraagsteller. “Heeft u ook de antwoorden op de laatste vragen?” – “Ja zeker”, riposteerde Steiner, “als u mij eerst de goede antwoorden geeft op de *voorlaatste* vragen.”

Dàt herken ik! Het is veel te weinig bekend, maar die antroposofie van Steiner heeft een Januskop. Ze is enerzijds een geniale vernieuwing, anderzijds ook door de 'sofen zelf – althans door die antroposofen die ik zelf ken – zwaar miskend. Ik ben niet, zoals jij wèl bent, antroposoof in de zin van lid van de Antroposofische Vereniging in Nederland, maar ik begrijp wel ongeveer even goed als jij wàt een baanbrekend nieuwe visie Steiner heeft ontwikkeld. Maar die is intussen ruim een eeuw oud, en ze is ontstaan in het Duitse taalgebied, en dàt is intussen iets héél anders dan wat het omstreeks 1900 was.

Steiner zelf heeft zich daar éénmaal op een uniek bijzondere manier over uitgesproken: in een soort mantram in vraagvorm – de enige keer dat hij die vraagvorm gebruikt heeft: *Der deutsche Geist hat nicht vollendet, Was er im Weltenwerden schaffen soll. Er lebt in Zukunftsorgen hoffnungsvoll, Er hofft auf Zukunfttaten lebensvoll; In seines Wesens Tiefen fühlt er mächtig Verborgnes, das noch reifend wirken muss. Wie darf in Feindesmacht verständnislos Der Wunsch nach seinem Ende sich beleben, Solang das Leben sich ihm offenbart, Das ihn in Wesenswurzeln schaffend hält?* Dat was in Berlijn, 14. Januari 1915.

Geniaal, dus, en onversneden avant garde – maar dáár ligt ook jouw probleem. Het is het eerste probleem waar je op stuit, en telkens opnieuw word je er weer door afgeleid. Het is de volgorde waarin de schakels liggen in die keten vraag-antwoord-volgende vraag en zo voort. Die ligt niet alleen niet vast, maar die ligt voor elke lezer **en voor jou** anders.

En dat is niet alleen een psychologisch, maar ook een logisch probleem. Je stelt dat als een wetenschappelijk feit aangetoond kan worden dat de mens in de eerste ogenblikken van de dood een zogeheten postmortaal levenspanorama voor zijn geestesoog voorbij ziet komen. Je voornaamste argument daarvoor is de publicatie van bergbeklimmer Albert Heim uit 1892 die je op de eerste dag van onze gesprekken al even genoemd hebt ... '

'Ik moet je onderbreken', onderbrak ik A. 'Ik heb de afgelopen jaren een paar mensen *live* gesproken die zelf een Nabij de Dood Ervaring hebben gehad, en die quasi-directe ervaringen die ik meekreeg in die gesprekken hebben me overtuigd. In de psychologie hebben wij intussen van Piaget geleerd dat wij in de ontmoeting met een ander mens die ander authentiek-reëel kunnen ervaren als even authentiek-reëel mens als ik zelf ben...'

'De *Theory of Mind*', vulde A aan. 'We begrijpen mekaar'.

'... en langs die redeneerweg ben ik op mijn stelling gekomen. Maar voor zover je mij tussen de regels door wilt voorhouden dat mijn stelling nog rammelt, geef ik je ook gelijk. Ik citeer de openingzinnen van het beroemde artikel van Thomas Nagel '*What is it like to be a bat: Consciousness is what makes the mind-body problem really intractable. Perhaps that is why current discussions of the problem give it little attention or get it obviously wrong.*' Maar dat was in 1972. Intussen [1] is het lichaam-geest-probleem afgedaan als een schijnprobleem, [2] is over vleermuizen aanzienlijk meer bekend dan bijna een halve eeuw geleden, en [3] hebben we van Ernst Cassirer geleerd dat we het bewustzijn alleen via mythen en andere reële verhalen kunnen vatten: '*Der Bewusstseinsbegriff scheint der eigentliche Proteus der Philosophie zu sein. Er tritt in all ihren verschiedenen Problemgebieten auf; aber er zeigt in keinem von ihnen dieselbe Gestalt, sondern ist in einem unablässigen Bedeutungswandel begriffen.*'^{lvi} En in de nieuwe tijdgeest waarin dit allemaal leeft, durf ik mij de '*Petitio principii*-achtige redeneerfout in mijn uitleg van de NDE waar je me terecht op wijst, te veroorloven, en stel ik onbekommerd: begrip van de eenheid van de mens naar lichaam ziel en geest formuleren we in onze tijd in termen van de wezensleden. Op Dag 4 en Dag 6 hebben wij daarover gesproken. Dat is de *wetware*, het systeem van virtuele geleidingen dat de hardware van het lichaam en de software van het bewustzijn aan elkaar *linkt*. Die wezensleden deinen bij elke ademtocht in een oneindige variatie grote en kleine ritmen door je lijf op en neer en heen en weer, en hun verbinding met je fysieke lichaam wordt wisselend lossen en vaster. Ongeveer een derde deel van ieder etmaal, tijdens in de slaap, wordt de verbinding essentieel lossen dan in de waaktoestand; daarnaast kunnen ze door een of andere onverwachte plotselinge schok opeens bijna helemaal loskomen. Dat kan alleen een fractie van een seconde duren, anders overleef je het niet, maar in dat ultrakorte moment kun je een bijna letterlijk grensoverschrijdende ervaring hebben, en als die volgens de regels gaat, beleef je dan een NDE zoals die door Albert Heim en na hem vele anderen gerapporteerd is. *Capisce?*'

'Ik begrijp het', bevestigde A. 'En we zijn volgens mij best wel een stukje verder gekomen. Maar ik kom nog even terug op waar ik was gebleven toen je me onderbrak en mijn hulp vroeg vanwege die neiging tot aantrekkelijkheid zoals sommige Rotterdammers het hoogsensitieve noemen. We hadden het toen over de eindtijd en de laatste vragen waarop Steiner desgevraagd inderdaad het antwoord zou hebben mits de vragensteller zelf eerst het vóórlaatste antwoord in herinnering zou hebben gebracht – weet je nog? Dat was zeker leuk gevonden, maar je gaat voorbij aan één complicatie. De opwarming van de aarde gaat weliswaar steeds sneller, maar menselijkerwijs gesproken zeker zal het echt definitieve einde der tijden pas over héél veel tijd komen. Heel veel mensen zullen **om die reden** helemaal niets met jouw vraag willen of kunnen. Ze missen in hun *mindset* het vermogen tot de 'blik op oneindig', en hebben daardoor een blinde vlek voor eschatologie.

En in de categorie potentiële lezers die zich wel aangesproken voelen door wat je aan de orde stelt, zul je meemaken dat deze of gene afzonderlijke topos ($\approx$ *topic*) bij de ene lezer *eye-opening* werkt, maar bij andere lezers iets oproept in de trant van “Ja, ja, mijn fiets is ook van ijzer” of “Zó lust ik er nog wel een paar” of zoiets.

Ik ga even nog wat verder terug en herinner me dat je in onze eerste ontmoeting Marten Toonder citeerde. Ik retourneer het compliment en herinner je aan het verhaal over de Hachelbouten: 'Het is allemaal kommer en kwel.' Heb ik je zo een beetje geholpen?'

We waren allebei even stil

'Ja, je hebt me zeker geholpen', heropende ik ons gesprek, 'en veel meer dan een beetje. Terwijl je met je laatste commentaar bezig was, zag ik het opeens weer. Je herinnert je waarschijnlijk Carol Hanisch, radicale Amerikaanse feministe van het eerste uur, ergens omstreeks 1969: 'Maak het politieke persoonlijk en het persoonlijke politiek'. Nu, vijftig jaar later bouw ik dat om: “Presenteer je theorieën over «Voltooid leven» en reïncarnatie zó, zeg ik tegen mezelf, 'dat jouw authentieke persoonlijke betrokkenheid en 'zakelijke' deskundigheid effectief van je woorden afstralen, en vertel je selectief persoonlijke levensverhaal zó, dat anderen die het horen, er tot in hun wezensleden en hun anamnesis daadwerkelijk door worden aangesproken”.

“En houd voortdurend rekening met het feit dat héél veel nu echt onvergelijkbaar **anders** anders is dan een halve eeuw geleden”, voeg ik er aan toe. “Deze **verandering der tijden** loopt door mijn verhaal als het witte lint dat de Britse en Poolse Airborne parachutisten na de iconisch geworden mislukking van de Slag om Arnhem in de nacht van 24 op 25 september 1944 over de Rijn hielp; zó bleven ze bij elkaar.”

Dankzij jouw uitleg komen die veranderingen nu weer terug in mijn verhaal. Die uitleg van jou heeft een nieuw fenomeen aan het licht gebracht dat eind vorige eeuw in de wetenschap en de filosofie [en, zeker in Amerika, in de maatschappij en de politiek]. Het heet “neurodiversiteit”. Het heeft te maken met “het nieuwe normaal” dat ik op blz. 5 even noemde. Het brengt tot uitdrukking dat de verschillen tussen mensen inzake hun 'neuropsychologisch/neurofysiologische “bedrading” in zodanige mate en op zodanige wijze oneindig veel groter zijn dan de overeenkomsten, dat het hele begrip “normaal” zijn zijn verloren heeft. “*The word neurodiversity was coined in the late 1990's by journalist Harvey Blume, and autism advocate Judy Singer. ... “Neurodiversity may be every bit as crucial for the human race as biodiversity is for life in general. Who can say what form of wiring [de door mij genoemde “bedrading”!] will prove best at any given moment?”*

Dat ga ik toepassen! Ik vertelde je op Dag 8 al dat ik van nature weinig geneigd ben mij actief te 'profilieren'. Maar nu moet ik dus wel. Ik ga mijn toekomstige lezers zoeken op de manier waarop ik jou gevonden heb: via mijn persoonlijke netwerk. “Voortzetting van de profilering met andere middelen” noem ik dat!

Comme un vol criard d'oiseaux en émoi, Als een krijsende vlucht vogels in heftige beroering, *Tous mes souvenirs s'abattent sur moi*, zo storten al mijn herinneringen zich op mij^{lvii}. Deze regels staan handgeschreven in mijn exemplaar van het boek van Valéry Larbaud 'Fermina Marquez', en daaronder als, om het zo te noemen, adhortatie: *Cave puellas*. Die twee woorden zijn daar in 1952 geschreven door mijn neef Pierre-Antoine Aellig (*1932, net als ik ook enig kind; en we zijn over en weer onze enige nog levende verwanten; dat scheidt een band^{lviii}).

Alles is eenmalig. Ook herinneringen worden telkens nieuw gevormd en verdwijnen, maken in ons een soort eclips-fase door zoals wanneer een virus een cel binnendringt. We zijn alweer een dag verder en ik weet zo gauw geen ander begin te bedenken dan 'Dat was weer een heel verhaal, gisteren'. *Totaliter aliter* gaat mijn verhaal precies zo als / totaal anders dan ik me een week of wat geleden voorgesteld had dat het zou gaan.

Totaliter aliter is het ook inzake wat ik hier aan 't concipiëren ben met als doel beter begrip van en voor 'Voltooid Leven' en de werkwijze met zgn. 'vrije associaties' die Freud ruim een eeuw geleden introduceerde^{lix}. Intussen hebben we geleerd dat we Freud met enige omzichtigheid moeten bejegenen. We weten nu wat 'framing' is. Freuds zgn. 'vrije' associaties zijn helemaal niet echt vrij maar gestuurd door de *shrink* die aan je hoofdeinde onzichtbaar zit te luisteren en vanuit de achterhoede geniepigstiekem-selectief-directief emoties omhooghengelt die uit de krochten van het onbewuste naar boven willen komen. **Iets van** die strekking wil ik weliswaar ook, **maar** [1] ik wil en doe het zelf, [2] ik selecteer doelbewust en volgens rationele criteria wat ik waar en hoe onder woorden breng, en [3] "het verhaal" speelt een centrale eigen rol in het hele proces, en het USP van het verhaal is dat het pas uit is wanneer het is verteld in de versie waarin het einde, de afloop, de ontknoping het ergst voorstelbare, het slechtst denkbare, kwaadst mogelijke format heeft gekregen.'

Dat alles vertelde ik A in aanzienlijk meer woorden dan hier staan op de elfde dag van ... laat ik het zo zeggen: onze gezamenlijke zoektocht naar [1] *topoi* in het 'Voltooid Leven'-programma waarvan ik zeker weet dat die zó, als ze nu in het programma van Pia Dijkstra staan, **niet kunnen** en [2] wat wij zelf daarvan nog kunnen leren.

A begreep het volledig en herhaalde het advies dat ik op Dag 7 al gekregen had:

'Vertel eerst aan mij wat je me wilt vertellen oftewel wat je nuttig vindt dat mensen weten, en schrijf daarna weer verder aan je "Levenskroniek". Elke dag een stukje herinneringen, gewoon zo als ze bij je boven komen, en vul het aan met zakelijke informatie, filosofische gedachten, commentaren en wat jij zelf verder denkt dat mensen willen en moeten weten. Doe verder als volgens de mythe bevolen was aan Orpheus toen hij zijn overleden levensgezellin Eurydice wilde terughalen uit de Hades: kijk niet om. Over twee dagen zijn we een week bezig; dan overleggen we opnieuw. Ben ik duidelijk?'

'Ik vervolg mijn levensverhaal. Op zondag 24 september 1944 liet de leiding van het Rode Kruis in Arnhem overal in de stad pamfletten ophangen met de volgende tekst: "Aan de Bevolking van Arnhem. Op bevel van de Duitse Weermacht moet de geheele bevolking van Arnhem evacueeren, ... Ieder dient zich ... binnen zijn groep zooveel mogelijk zelf te redden. ... " Op 25 september 1944 trok de Arnhemse bevolking in opdracht van de bezetter noord- en westwaarts, meestal lopend, en soms met bakfiets of een wagentje waarin enkele bezittingen konden worden meegenomen. De accommodatie was in sommige gevallen niet meer dan een kippenhok, ...en verder scholen, ... bij burgers in huis. ..." Tot zover het pamflet." Na het vertrek van de bewoners werden huizen door Duitse bezettingstroepen geplunderd." [Wikipedia.]

Wij verbleven eerst een dag of wat ergens bij familie in Velp, daarna bijna een half jaar bij onbekenden in Laag Soeren. Op een of andere manier [het leven van alledag in de oorlog, met name na de zomer van 1944, is en blijft een onvoorstelbaar verhaal] lukte het mijn moeder in maart 1945 vervoer te krijgen naar Loenen aan de Vecht waar we bij een bevriend boerengezin verbleven tot we, 4 juli, terug konden. Ons huis was amper beschadigd maar wel vakkundig geplunderd. Ik vat dit om twee redenen relatief uitvoerig samen: [1] Ik heb hier stevige herinneringen aan en heb eraan een beetje geleerd wat oorlog is. Vergeleken bij wat tientallen miljoenen wereldwijd in die tijd is overkomen, hebben we nauwelijks geleden en bijna geen honger gehad. De tijd op de boerderij had zelfs iets feestelijks. Ik heb er een blijvende interesse aan eten en voeding aan overgehouden.^k Angstige momenten waren er overigens ook wel, met name wanneer een of andere doodseskader-achtige ploeg op de boerderij kwam om eten of iets anders te vorderen. [2] Vooral deze herinneringen houden in mij de negatieve aspecten levend van mijn ambivalentie jegens alles wat Duits en *Deutsche Geist* is. Van de weeromstuit ben ik daardoor geen pacifist maar ben ik wel zeer gelukkig met mijn half-zwitserse identiteit. Daar voel ik mij thuis met mijn Duitse moedertaal.

Die half-zwitserse identiteit kreeg een paar maanden later een stevige nieuwe impuls. Hoe het kon in de barre naoorlogse omstandigheden, kon het, maar al in september van dat jaar konden wij naar Zwitserland reizen. We waren bijna twee etmalen onderweg: eind van de middag naar Amsterdam, daar de hele nacht in de trein wachten, volgende ochtend vroeg naar Roosendaal, daar overstappen, dan Antwerpen, dan Brussel Noord, overstappen, Brussel Zuid, daar wachten tot eind van de middag, dan naar Luxemburg, hele nacht in de wachtkamer, volgende dag eind van de middag in Bazel SNCF/SBB. Daar zag ik voor het eerst in mijn leven een banaan. In de volgende dagen leerde ik mijn familie [intussen voor een belangrijk deel franstalig geworden] kennen. We bleven een half jaar, ik ging naar *Primarschule* in Ligerz en begon me helemaal thuis te voelen in deze sinds 1 augustus 1291 bestaande, intussen viertalig geworden midden in Europa liggende *Eidgenossenschaft* oftewel, zoals op de auto-kentekens staat, CH: Confoederatio Helvetica..

Van de volgende zeven jaren herinner ik me weinig en veel. Er was toen nog geen Vrije School in Arnhem en ik heb geen idee of mijn ouders me, als die daar toen wel was geweest, daar wel of niet heen gestuurd zouden hebben [ik vermoed dat ze me zeker inspraak zouden hebben gegeven]. De als Het Tamboersbosje bekend staande lagere school was in één woord **niks**. Het curieuze is dat ik me de twee juffen van klas 2 en 3 en de drie meesters van 4, 5 en 6 inclusief hun [alleen achter-]namen precies herinner, maar (1) hoegenaamd niets meer weet van wat in die tijd in die klassen gebeurde, en (2) ook geen enkele inspiratie voel er iets over te vertellen. De veranderingen in de tijden waar dit verhaal in wezen over gaat, hebben allerminst alleen betrekking op wat inzake 'voltooid leven' allemaal speelt. Ook onderwijs en opvoeding hebben in de afgelopen eeuw een revolutie beleefd, en ook die draait nog steeds op volle toeren.

Buitenschools gebeurde daarentegen veel. Twee iconische figuren zijn, inclusief alles wat bij hen hoort, een deel van mijn leven geworden: Tom Poes en Sherlock Holmes.

De Bommelsaga kwam al ter sprake [blzz. 9 en 27]. Het werk van Arthur Conan Doyle leerde ik kennen via 'Het Verbond der Roodharigen'. Dat verhaal stond in 'Het Boek voor de Jeugd'^{lxi}, en daar stond een plaatje bij dat me fascineerde:

IN DE TOEKOMSTIGE BOEKVERSIE VAN DIT VERHAAL KOMT HIER EEN
PLAATJE OVER DE
VOLLE BREEDTE
VAN
HET
PAPIER
EN
8 CENTIMETER HOOG
DUS TOT HIER.

Ik proefde in het plaatje een soort mix van eigentijdse alledaagse concreet zakelijk seculiere en tijdloze uitzonderlijke “abstracte” menselijk transcendente realiteit, en ik wou dus ook de tekst lezen want ik voelde onbewust dat daarin geheimen verborgen lagen maar op een of andere manier was die tekst niet toegankelijk voor me; ik snapte er niets van, maar opeens werkte het – en intussen zijn die verhalen aangevuld met het werk van acteur Jeremy Brett die, in zekere zin bijna letterlijk [“perifere identiteit”!], zijn leven gegeven heeft om Sherlock Holmes te kunnen worden; ik overdrijf niet.^{lxii}

En in beide figuren heb ik intussen nieuwe, eigentijdse mythen onderkend – verhalen waarin in beeldentaal een verhaal wordt verteld waarin een waarheid wordt onthuld die te groot, te zwaar, te bedreigend is om te kunnen worden meegedeeld 'gewoon' recht-toe-recht-aan woord-voor-woord discursief lopend rationeel betoog.^{lxiii}

Ik herneem mijn levenskroniek. Na wat nu basisonderwijs heet ging ik als vanzelf naar het gymnasium. Ik noteer in telegramstijl drie topoi die ik daaruit meegenomen heb.

[1]. Ergens in onze cultuur leeft van oudsher het idee dat de studie van de taal als zodanig, met name die van de twee klassieke talen Latijn en Grieks, de menselijke geest traint in het denken in het algemeen. Daar steekt zeker enige waarheid in, maar niet meer dan enige waarheid **en**, vooral, een speciale, ietwat beangstigende waarheid. De taal is in de wereld van de mens gekomen doordat de slang in het paradijs Eva aansprak en verleidde door haar in het vooruitzicht te stellen '*Eritis sicut dei, scientes bonum et malum*, 'Jullie zullen worden gelijk de goden, kennende goed en kwaad'.

[2] Van de leraren herinner ik me vooral rector, dr. K. van der Heyde, auteur van onze leerboeken Latijn en Grieks^{lxiv}; ik gebruik ze nog steeds. Hij was 'de belichaming van het gezag'. Ik citeer uit een herinneringsboek: 'Als de school aanging, na het vrije kwartier of bij de wisseling der lesuren, stond Van der Heyde altijd in de hal in een onberispelijk costume. Wij konden hem daarom alleen al zeer waarderen. Hij was de absolute garantie voor orde en gezag'. Verder noem ik met name Henk Bongers, de enige van wie ik de voornaam onthouden heb. Hij gaf Nederlands en geschiedenis. Via hem leerde ik Elckerlyc, Couperus en vele andere waardevolle teksten kennen. Mede aan hem heb ik mijn fascinatie voor de Eerste Wereldoorlog te danken [*"The cause of World War I was not made in Germany, but «Made in Germany» was the cause"*]^{lxv}.

[3] Inzake de klassieke talen speelt nog heel ander verhaal. Ooit was mijn vader in hevige verontwaardiging ontstoken toen een vaag familielid achteloos opmerkte dat ze geen idee had wat Pinksteren voor een feestdag was.^{lxvi} "Dat nooit, hier!", dacht mijn vader, en dus moest ik naar de catechisatie, het nevenschoolse godsdienstonderwijs dat destijds voor veel ouders een vast onderdeel was van de opvoeding. Onze variant was aangenaam mensvriendelijk vrijzinnig: de Remonstrantse Broederschap. Ik ging met gemengde gevoelens. Ik had nooit iets en heb nog steeds niks met kerk en geloof. Op het gymnasium kreeg ik voldoende geestelijke voeding. Maar ik had een perfecte relatie met mijn vader. Daarom ging ik zonder protest. Nieuwsgierig was ik ook wel.

Al meteen bleek het best geschikt. Onze catecheet, ds. Nienhuys, was een verlicht mens. Ik leerde van alles dat ik mij vanzelf eigen maakte – bijvoorbeeld dat 'vergeef hen want ze weten niet wat ze doen' voor discussie vatbaar is. '*Wir haben es nicht gewusst*' – mooi niet! Je zorgt maar dat je het weet! Hij drong ons niets op, maar vertelde, wij mochten vragen, hij luisterde en ging in op wat wij inbrachten. Serieus was het ook. De notie dat de hemelvaart van Jezus "misschien wel het meest bizarre" zou zijn van de vele "ongeloofwaardigheden" in het Christelijk geloof, zoals sommige zgn. liberale dominees beweren, hoorde er niet bij. Ds. Nienhuys ging niet mee in de waan van de dag. Sommigen beweerden daarin dat er in de geschiedenis helemaal geen concreet mens Jezus geweest zou zijn, en dat de naar hem genoemde godsdienst min of meer vanzelf ontstaan zou zijn in een samenwerkingsverband van hele en halve vrienden.

Dit zogeheten synkretisme was destijds populair, maar Nienhuys zag daar niets in en dat leerde hij ons uitdrukkelijk. De geschiedenis heeft hem achteraf gelijk gegeven, en lijkt dat in deze tijd steeds sterker te doen. Dagblad Trouw floreert mede dankzij een rubriek Religie en Filosofie.^{lxvii}

Een ander verhaal is de uitleg die ds. Nienhuys gaf van de zaligspreking in Matth. 5:3. “Zalig zijn de armen van geest”, zou daar staan. Daarmee zou bedoeld worden dat mensen met een beperking even goed zalig kunnen worden als intellectuele *highbrows*. Daar kon ik niks mee; dat leek me banale kitsch.. Als die stelling onderdeel zou zijn van de christelijke boodschap, had ik daar niets te zoeken. De werkelijkheid bleek beter. Bij de boeken van mijn vader vond ik de Griekse tekst. Daar staat: Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τοῦ πνεύματι – makarioi hoi ptochoi tooi pneumatati: “Zalig zijn de **bedelaars om geest**”. Dat is iets anders. Een bedelaar is arm, maar daar gaat het hier niet om. Als je zalig wilt worden, kan dat alleen voor zover je hebt geleerd geduldig wachten tot de geest je geschonken wordt. Om als een inhalige kapitalist “geest” naar je toe te willen harken, is disfunctioneel. Dat vind ik nog steeds een wijze aanbeveling. Ik probeerde dominee uit te leggen wat ik gevonden had. Hij luisterde authentiek meelevend, maar zakelijk-inhoudelijk resoneerde het niet bij hem, en wij namen afscheid.

Later heb ik dezelfde reactie gevonden bij andere theologanten. “Je **kunt** het zo zien, maar je kan het even goed anders zien” – zo iets. Later later vond ik de juiste vertaling in de tekst van het Nieuwe Testament van Heinrich Ogilvie, de eerste geestelijke in Nederland van De Christengemeenschap, de 'beweging tot religieuze vernieuwing' die nauw verbonden is met de antroposofie.

'Wie het vatten kan, die vatte het', staat in Matth. 19:12; ook inzake dit 'vatten' lig ik dwars. In het Grieks staat ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρεῖτω. Het Griekse woord *chorein* dat hier gebruikt wordt betekent iets als *omvatten*; het verwijst naar (de) ruimte, met alle aspecten die tweeduizend jaar geleden aan dat begrip 'ruimte' eigen waren. Alleen wie het al daadwerkelijk in zich heeft, kan het ook ruimtelijk binnen de 'omvatting van zijn lichamelijke', in zijn persoonlijke binnenwereld gewaar worden, en het zodoende enigszins begrijpen. De Engelse vertaling zegt het beter: *He that is able to receive it, let him receive it*. Wie moed heeft om door te lezen, leze door; het wordt nog heftiger. .

'In het begin maakte God de hemel en de aarde'. Zo staat het in een gangbare vertaling in gewone woorden in de eerste regel van het eerste boek van het eerste (≈ Oude) Testament. Geïnspireerd door de wisecrack van Steiner over de Laatste Vragen die op Dag 10 ter sprake kwam, maak ik van deze aanhef: 'Ooit, nog voor het begin der tijden, scheidde de hemelse hiërarchieën die we kennen onder de naam Elohiem de reël bestaande werkelijkheid in hemel en aarde. De schok van die scheiding was zo heftig dat hij tot vandaag de dag nog doorklinkt, namelijk in de naam: *the big bang* oftewel de oerknal'. Zo ontstond ook de kloof tussen ruimte en tijd, en daarin ontstonden *instant* echo's. Na ontelbare 'aeonen' metamorfoseerde deze veelheid aan echo's door de werking van de taxis en kosmos [zie Dag 9] tot de *logos*: zie Joh. 1:1: 'In het begin was Het Woord oftewel “het scheppende wereldwoord”, en deze logos was bij de godheid en deze godheid is logos geworden': ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος. * *In principio erat Verbum et Verbum erat apud Deum et Deus erat Verbum*. Uit die logos ontstonden mythen, en uit die mythen ontwikkelden zich de verhalen zoals die nu worden verteld in bijv. de Nationale Vertelschool.^{lxviii} Wordt vervolgd!

Ik dwaal af. Dat is niet best. We zijn al over de helft van het aantal bladzijden dat het formaat van het boekje waarin ik mijn verhaal wereldkundig wil maken, ons toestaat. En ik moet iets melden. Op 26 juli kreeg ik een mail van Patricia de Bruijn, Publieksvoorlichting VWS [wij spraken onder meer op Dag 2 van onze serie gesprekken in dit verband al over VWS]: 'Ik attendeer u graag op de brede maatschappelijke dialoog rondom de laatste levensfase die later dit jaar van start zal gaan. Daar zullen drie onderwerpen centraal staan: 'waardig ouder worden', de euthanasiewet en voltooid leven. Wij zullen zodra meer informatie over deze dialoog bekend wordt (data e.d.) hierover communiceren. Houdt u de media in de gaten tegen die tijd.'

Ik kom erop terug; nu knijp ik mijn neus dicht en vat in trefwoorden samen wat voor vandaag op de agenda stond en in de acta moet komen: 1955 eindexamen (alpha!), wou journalist worden, ging naar de tolkenschool aan de universiteit van Genève, dat ging goed, maar in de kerstvakantie werd alles totaal anders. Ik was thuis en vond in de boekenkast van mijn vader een boek van de mij geheel onbekende Jean Gebser (1905-1973): *Abendländische Wandlung - Abriss der Ergebnisse moderner Forschung in Physik, Biologie und Psychologie - Ihre Bedeutung für Gegenwart und Zukunft*.^{lxix}

Die dag werd *kairos* voor een *agonizing reappraisal*. Mijn intense verbondenheid met de taal, met name voor Grieks en Latijn, had me blind gemaakt voor de *bêta* = natuurwetenschappen [later zou ik van Dick van Romunde leren dat ik me uit angst voor de reguliere chemie, fysica etc onbewust had afgewend van de *bêta*-vakken]. Dat moest hersteld worden. Ik moest mijn *bêta*-diploma gaan halen. Ik besloot geen uitstel te vragen voor de dienstplicht, en kwam als dpl.sgt. Limburgse Jagers in de opleiding tot krijgsgevangenenondervrager bij de Militaire Inlichtingendienst in Harderwijk. Daar kreeg mijn bestaan wéér een totaal andere wending. Ik ontmoette als medestudent Hans Peter van Manen (1931-2009) en als docent russisch Stefan Lubienski (1893-1976), allebei bekende personen in het internationale antroposofische circuit, en leerde dat ik een hoogst onjuiste voorstelling van zaken had gehad toen ik meende [zoals ik het Hans Peter vertelde] "altijd had gedacht dat die antroposofie alleen iets voor oude dames was". Nee, dus en dat is beklijfd. Dat *bêta*-diploma kwam goed; in 1959 haalde ik in Utrecht mijn medische propedeuse. Toen durfde ik echt geneeskunde te gaan studeren.

Twee *topoi* gaan we later nog verder bespreken. [1] De studie bracht mij tot Grote Vragen. Met name de embryologie bracht mij in een vooralsnog onbewuste verwarring. Abortus provocatus was onbespreekbaar taboe. Eventuele redenen waaróm dat zo absoluut *out of bounds* was, werden uitdrukkelijk doodgezwegen. **Het was gewoon zo.**^{lxx}

[2] In 1960 kwam ik in een studiegroepje over antroposofie. We lazen en spraken over teksten van Steiner. Als mentor werkte 'Reinier' = Catharina Irma Dessaur (1931-2002), later vooral bekend geworden als Andreas Burnier. Ooit kwam het gesprek op de tijdgeest. 'Ik zie aan je gezicht dat je niet begrijpt waar we het over hebben,' noteerde Reinier naar mij toe. 'Steiner bedoelt met de tijdgeest niet wat wij nu in het Nederlands onder tijdgeest verstaan en wat jij kennelijk ook denkt dat het is, maar Steiner heeft het hier over de aartsengel Michael'. Zelden heb ik iets zó belangrijks geleerd als op dat ene moment.^{lxxi}

Vandaag schrijf ik alleen een intermezzo. Chronologisch zijn we toe aan een thema waarin het functioneel persoonlijke van dit verhaal samenvalt met onbespreekbaar intiem-persoonlijke aspecten in mijn verhaal. Dat kan en wil ik alleen *live, viva voce, vertellen* aan mijn vriend A. Die heeft een ambtsgeheim; daar is het veilig. Het gaat over de vraag waarom, waarvoor, waartoe ik dit geschrijf hier eigenlijk allemaal doe.

Dat kwam al even ter sprake op Dag 9. Er zijn drie redenen.

[1] Het VL-programma is behept met een weeffout en een verzuim die het einde van de mensheid kunnen betekenen als ze niet hersteld worden, ik ben voor zover ik weet, de enige in de wereld die dat weet, dus ik zou een nalatigheidszonde (de soort zonde die niet vergeven wordt) begaan als ik er niet iets aan zou doen; de conclusie zij evident).

[2] Aan het postmortale levenspanorama, dat op de Dagen 3 en 7 al even aan de orde was, is inhaerent dat het daar niet bij kan blijven; zo iets moet een *follow up* krijgen in het hiertussenmaals, het vagevuur, purgatorium, de 'louteringsberg', waar we tussen twee incarnaties op aarde verblijven. Daar 'stulpen we om' tot onze perifere identiteit (Dag 7 en 13). Daarna zal ik dáár mijn **Quintessential Ik** zijn: "Ik" zoals ik echt ben. Voor zover ik in dit aardse levensverhaal daarop al een beetje wil, kan, **durf te anticiperen**, is dat helemaal een zaak tussen alleen mij en mijzelf. Als ik dat aan anderen wil vertellen in een voor publicatie bestemde tekst, kan ik per definitie geen woorden vinden die adequaat weergeven wat ik wil zeggen^{lxxii}. Daardoor is alles wat ik erover schrijf minder dan een halve waarheid. De lezer vatte dit op als een leeswaarschuwing.

[3] In de dagen waarin het deel van mijn levensverhaal speelt, zomer 1962, kwam Joke, die mijn levensgezellin zou worden in mijn leven. Die komst was, in de woorden waarmee Hans Gerding in 2005 aan de faculteit der wijsbegeerte van de Universiteit Leiden aantrad als bijzonder hoogleraar metafysica in de geest van de theosofie, een grensoverschrijdende ervaring – en een van de subliemste en die ik ooit gehad heb. Ik zou er amper drie woorden over kunnen schrijven zonder dat ik mezelf geweld zou aandoen. De lezer die zich het verhaal herinnert van Willem Zeylmans dat ik op Dag 7 vertelde, zal begrijpen wat ik bedoel. Dat zij voldoende.

Terug naar waar ik was gebleven. *Post aut propter* [alleen maar ná **of** misschien mede **als gevolg van** mijn nieuwe relatie met Joke werd de journalist in mij weer wakker. Samen stortten wij ons in het studenten-activisme via het blad van het Verbond van medische faculteitsverenigingen, het Nederlands Tijdschrift voor Medisch Studenten.

Zoals al zo vaak genoteerd – de tijden veranderen, en medio vorige eeuw was veel ook anders dan nu – bijvoorbeeld het studenten-activisme. Maar ik vind het moeilijk om daar een goed oordeel over te geven. Zo lees ik in de Volkskrant van 26 februari 2014: 'Misschien is het als een vorm van vooruitgang aan te merken dat studentenactivisten anno 2014 tastbare resultaten op lokaal niveau willen boeken'. Maar dat wilden **wij** een halve eeuw geleden **ook al**. En soms – alweer *post aut propter* – veranderde iets waar wij al mee bezig waren – bij voorbeeld de waardering voor de huisarts of het belang van sociale vaardigheden in de gezondheidszorg en in de opleidingen daarvoor.

Met dat laatste komt de antroposofie weer terug in mijn verhaal. Ook Joke was daarin geïnteresseerd geraakt en samen waren we bevriend geraakt met Lars van Hall, student economie aan de NEH [= Nederlandse Economische Hogeschool (1939-1973)] in Rotterdam en had connecties met het NPI [= Nederlands Paedagogisch Instituut (in 1954 opgericht door Bernard Lievegoed, ...; '... (tekst anno 2019) geworteld in de wijsheidstraditie van de antroposofie waarin menszijn / humaniteit centraal staan. We beperken ons niet tot een instrumentele benadering van de werkelijkheid. In het denken over mensen, economie, markt en organisaties zijn ideeën noodzakelijk die zorgen voor vitaliteit, levenskracht] in Zeist'. Een sleutelfiguur in dit alles is Kurt Lewin, originator van de sociologie van de kleine groep. Lievegoed verrijkte die met het **drie-** en het vierledig beeld: **inhoud** [komt uit het verleden], **interactie** [speelt hier /nu], **procedure** [wijst naar de toekomst]. Die procedure verloopt dan **vier**ledig: groepsvorming [**vast**], beeldvorming [**vloeibaar**], oordeelsvorming [**luchtvormig**], besluitvorming [**vurig**].

Ook de zgn. antroposofische geneeskunde kreeg onze aandacht. Ik noem Leen Mees, over de bloedbeweging [*Nicht das Herz treibt das Blut sondern das Blut treibt das Herz*]^{lxxiii}, en Frits Wilmar. Diens 'Waarschuwing voor de nadelige effecten van radio en televisie op de ontwikkeling van zeer jonge kinderen, bezien vanuit de neurowetenschappen' die hij in 1964 publiceerde in een klein boekje 'Over de invloed van radio en televisie op kleuters en jonge kinderen' hebben Peter van Domburg en ik samen in 2008 opnieuw uitgegeven. Het documenteert hoe Steiner steeds verder 'ingehaald wordt door de tijdgeest' – hier door de ontdekking van de spiegelneuronen.^{lxxiv}

Veel aandacht verdient Frits Julius, auteur van verschillende boeken over esoterische perspectieven op thema's die te maken hebben met biologie in verband met menskunde en filosofie, Zijn 'Grondslagen voor een fenomenologische chemie' (1965) maakte dat ik voor het eerst iets echt begreep van chemie **en** begreep waarom ik daar op school niets van begrepen had ['De kleinste eenheid van een stof die nog alle kenmerken van die stof heeft, is het molecuul, bij voorbeeld H₂O' – 'Maar water stroomt en een molecuul kan toch niet stromen?'], dacht ik, en mijn licht over de chemie ging al uit voordat het goed en wel ontstoken was; dank zij Julius brandt het allang weer!^{lxxv}].

In de antroposofische sfeer circuleert de one-liner '*Ohne deine Wunde Wo bliebe deine Kraft?*' Twee van mijn goede vrienden zijn hiermee vertrouwd: Jelle van der Meulen en Nard Besseling. De strekking van de vraag spreekt mij wel aan, maar is voor mij iets te verheven om echt werkzaam te kunnen zijn. De variant '*What does not kill me, makes me stronger*' klinkt beter, maar daar blijkt na enig speurwerk een heel ander, veel erger euvel aan te kleven: zie eindnoot^{lxxvi}. In mijn wisselvalligheid tussen heilig engagement en skepsis heb ik zelf het 'Prediker-Rokitansky-model' bedacht. Van eerst genoemde ben ik een *fan* ['Wie kennis vermeedert, vermeedert smart' is dagelijkse ervaring voor mij [en het omgekeerde is ook waar!]; Carl von Rokitansky onderzocht in de 19e eeuw dode foeten en neonaten en ontdekte de normale ontwikkeling van het embryonale hart en bloedvaten. Van fouten die jij zelf of de natuur maakt, kan **en moet** je leren. In 1964 ging ik naar Rotterdam waar de Stichting Klinisch Hoger Onderwijs gelegenheid bood voor co-assistentenschappen, en daar kreeg ik veel kansen om te leren van mislukkingen, fouten, en ander biografisch ongerief. Veel ervan hangt samen met wat ik aanduidde op Dag 15 en waar ik dus nu over zwijg, veel ervan laat ik om andere redenen hier buiten beschouwing; in mijn functionele selectie (blz. 10) spelen meerdere 'functionaliteiten'.

Essentieel incl. 'karma' is het volgende: [1] Rond de tijd van mijn artsexamen werd de Medische Faculteit Rotterdam opgericht; ze kreeg officieel de opdracht mee nieuwe vormen van onderwijs uit te proberen. [2] Jonge artsen die wilden komen werken, konden kiezen. [3] Ik koos Marco Jacob de Vries, patholoog-anatoom. [4] Die wilde (1) studenten vooral vertrouwd maken met de experimentele **methode** [**dat** woord sprak mij aan!] en (2) in het onderwijs [2] werken met kleine groepen invoeren [**daar** wist ik veel van!].^{lxxvii} [5] Pas veel later 'ontdekte' ik dat ik toen (1) de specifieke joodse mix van kracht en wijsheid en (2) de mooie kanten van 'Indië' heb leren kennen.^{lxxviii}

In een Rembrandteske mix van licht en schaduw ging alles *totaliter aliter* [zie Dag 11]. In mijn wetenschappelijk werk volgens de experimentele methode mislukte ik totaal ["kwestie van neurodiversiteit" (zie Dag 10), houd ik mezelf voor]; mijn opleiding tot patholoog-anatoom min of meer idem. Ons onderwijs werd daarentegen zó goed dat het verhaal daarover niet alleen nog lang niet uit is, maar eigenlijk pas begonnen is.

De geschiedenis daarvan heb ik al vaak verteld: PGO *and all that*. Zie het boekje 'De naam van het probleem' (2014)^{lxxix}; bolcom meldt dat het niet meer leverbaar is^{lxxx}; ik ga de tekst lanceren in cyberspace. Daarop vooruitlopend noteer ik nog wat in noot^{lxxxii}

In 1970 ontdekte ik Kuhn^{lxxxij} en in 1978 trad ik, met opzet een beetje plechtig gezegd, in het voetspoor van mijn vader door een proefschrift te schrijven. Het kreeg de weidse /wijdse titel 'Paradigma's en begrips-ontwikkeling in de ziekteleer'^{lxxxiii}

Ik was 40; het ware werk kon beginnen! 'De wereld is toe aan een 'nieuwe, intuïtieve geneeskunde', had Steiner in 1920 gezegd: '*Erweiterung der Heilkunst nach geisteswissenschaftlichen Erkenntnissen*'. Die zou ik in de wereld gaan zetten als **het** nieuwe paradigma in de geneeskunde. De weg erheen lag open. Hij liep via Delft.

Overigens noteer ik hier dat dit levensverhaal vanaf hier **een soort dagboek** wordt.^{lxxxiv}

'Antroposofie' en 'geneeskunde' hebben een wisselvallige relatie. [1] De naam “antroposofie” is op zich zelf al voor discussie vatbaar.^{lxxxv} [2] Antroposofie is het enige mij bekende religieuze / esoterische / spirituele / levensbeschouwelijke systeem waarvan enerzijds de originator zowel als persoon als in zijn nagelaten werk voortleeft en anderzijds talloze leerlingen in zo groten getale wereldwijd het werk voortzetten en, in veel opzichten origineel vernieuwend, verder ontwikkelen. [3] De zgn. “antroposofische geneeskunde” dient echter uitdrukkelijk met de kwalificatie 'zogenaamd' te worden aangeduid. Steiner wilde de geneeskunde **als geheel** in de zin van geschoold intuïtief waarnemen en denken 'verwijden' oftewel verruimen, verbreden, verdiepen; in een vakterm: '*erweitern*'.^{lxxxvi} In naam noch toenaam van éinig ander de door antroposofie geïnspireerd werkgebied (opvoeding/onderwijs, landbouw/voedingsleer, werk aan de maatschappelijk / politiek / economisch driegelede structuur) komt “antroposofisch” voor. In verband met de werkgebieden is die naam een *misnomer*.^{lxxxvii} Maar dit terzijde. Nu, 21 jaar nadat ik door het boek van Gebser, zie Dag 14, in een soort eerste midlife crisis *avant la date*^{lxxxviii} gestort was, zou ik deze *misnomer* uit de wereld gaan helpen.

Het werd mijn tweede midlife crisis. Prediker en Rokitansky, die ik gisteren in mijn verhaal introduceerde, gingen uit volle borst meedoen. Ik vat zo kort mogelijk samen: In Delft was Frederike Moeken als antroposofisch huisarts begonnen in het daar toen net opgerichte Therapeuticum De Zonneroos. Ik ging als onbezoldigde stagiaire twee middagen in de week werken met patiënten met functionele klachten. Daartoe liet ik hen in in etappes van ongeveer vijf minuten in net zo ver gaande details als zij zelf wilden / konden / durfden, vertellen over hun leven in het algemeen en hun klachten en problemen in het bijzonder. Na elke etappe 'spiegelde' ik in een soort 'antroposofisch *erweiterte*, in termen van de wezensleden (Dag 10) gethematiseerde variant van de *client centered therapy* van Carl Rogers^{lxxxix}, wat zij mij 'voor mijn geestesoog' hadden laten 'zien'. Voor zover ik iets weet en begrijp van antroposofie, heet dit 'imaginatie'. Maar hoe het ook heten mag – het werkte voor geen meter. Voor zover ik mij herinner heb ik nimmer meer bereikt dan dat sommigen na enige tijd afscheid namen met de conclusie dat ze de problemen en klachten weliswaar nog wel hadden maar er minder last van hadden. Dat is te weinig; daarover kan geen discussie bestaan.^{xc}

Evenzo is niet voor discussie vatbaar dat deze *déconfiture* (≈ mislukking, nederlaag) voor 100% op mijn karmische debet-rekening komt. Maar ik kan enkele verzachtende omstandigheden aanvoeren! [1] De [althans mijn; dat verschil is wezenlijk^{xcii}] theorie was destijds [dat is intussen bijna 40 jaar geleden] nog niet ver genoeg ontwikkeld: ik wist eigenlijk niet wat ik aan het doen was.^{xcii} [2] Maar zoals al zo vaak hier gezegd: de tijden veranderen. En in de afgelopen veertig jaar zijn veel nieuwe veranderingen op gang gekomen. De dualistische psychosomatiek is bij het groot vuil gezet, en als ik het aether-lichaam ter sprake breng (blz. 2 en Dag 6), houdt niet meer vanzelfsprekend iedere lezer op met lezen. Ik durf zelfs, met enige *trepidatio* [zie blz. 9, codewoord], te zeggen dat ik af en toe virtueel mijn breincellen ritmisch masseer.

Maar dat is natuurlijk wel vooral een topos voor 'wordt vervolgd'. Zie Dag 22.

Als *a sadder* maar ook een beetje *wiser man* kwam ik medio tachtiger jaren terug op 't oude hok in de EUR. Daar was intussen veel veranderd. De ziekteleer was min of meer ontmanteld, maar het zondagskind in mij kreeg weer een kans^{xciii}. Er werd een nieuwe Vakgroep Filosofie, Ethiek en Geschiedenis van de Geneeskunde opgericht^{xciv}. Daarin mocht ik het sinds 1968 verplichte eerstejaarsvak Filosofie gaan geven. Dat werd uiteraard PGO 'verrijkt' met wat ik had bijgeleerd via het NPI (Dag 16 en 17).^{xcv}

Ik ontwierp oefeningen ... : [1] 'U bent huisarts en krijgt in uw praktijk te maken met een kind dat wordt geboren met sterk verminkte ledematen. Wat doet u? * U meldt het in de groep collega's. * Enige tijd later meldt een collega het zelfde → zelfde vraag, nu aan de hele groep. * Jullie slaan Groot Alarm ... * ... en na enige tijd ontdekken jullie dat je in het beruchte Softenon-drama (1961) verwickeld bent geraakt.^{xcvi}]. Of, een heel ander probleem: [2] Aan onze faculteit (FdGG / EUR) leeft en leert dr. Delfine Molewater, hoogleraar in de geneeskundige vrouwen-studies. Ze heeft een autistische zoon en heeft gelezen dat dolfijnen ingezet kunnen worden in de therapie van autistische kinderen. Daarop heeft ze bedacht dat een nieuw soort wezens die ontstaan uit een kruising dolfijn-mens waarschijnlijk nog veel succesvoller zullen zijn, en heeft besloten een toegepast wijsgerig-antropologisch-biologisch project op te zetten en zich zelf te laten insemineren met dolfijnen-sperma. Het dolfijnen-mensen-kind dat geboren zal worden, zal het eerste zijn van een nieuwe species: de 'antropozoïden' (= mens-dierachtige wezens). U bent lid van een adviescollege dat de faculteit moet adviseren.^{xcvii} ... EN vele andere oefeningen, en ik schreef een syllabus die leidde tot een heus boek^{xcviii} en er zou nog veel meer te vertellen zijn, maar naarmate we dichter bij het hier en nu komen, word ik steeds sterker **functioneel selectief**. Ik beperk me tot:

* De strijd die ik moest voeren met de voorzitter van de examencommissie Walter Henny [een nobele en waardige tegenstander!] over het tentamen filosofie.^{xcix}

* In het HOVO (Hoger Onderwijs Voor Ouderen) van de Erasmus Academie gaf ik cursussen over reïncarnatie^c en andere onderwerpen.

* Mijn vriend Clemens von Gleich en ik probeerden de door Bernard Lievegoed (zie Dag 16) e.a. opgerichte Vrije Europese Academie der Wetenschappen te reanimeren. Succes nihil. Meer succes had hij met zijn musicologische project *Tempo Giusto*^{ci}.

* Via via raakte ik bevriend met Wim (S.W.) Couwenberg, oprichter en lange tijd de drijvende kracht van *Civis Mundi*, en een van de top-tien mensen aan wie ik veel te danken heb voor wat ik zoals heb kunnen doen, met name inzake reïncarnatie.^{cii}

* Leerzaam was het lidmaatschap van de Commissie Alternatieve Behandelwijzen van de Gezondheidsraad, 1984-1993. Van het politiek en academisch authentiek liberale karakter hiervan getuige het feit dat ik van de Werkgroep Antroposofie [die dus niet 'Antroposofische Geneeskunde' heette! Zie Dag 16 en 18] voorzitter kon worden.^{ciii}

* Anderszins leerzaam waren mijn bemoeienissen met de zgn. iatrosomie^{civ} en het geval Barbro Karlén^{cv}. Beide casus noem ik omdat in beide gevallen door – overigens zeer verschillende soorten – nitwits ten onrechte verband is gelegd met de antroposofie.

1 september 2002 bereikte ik de wettelijk tot pensionering verplichtende leeftijd^{cvi} (het gangbare 'pensioengerechtigd' is een eufemisme dat ik weiger hier te gebruiken).

De volgende dag begon ik bij de op blzz. 6 en 7 al genoemde Henk Schmidt in het toen net opgerichte Instituut Psychologie van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de EUR, het Mekka (≈ plek waar het allemaal gebeurt) van het al vaak genoemde PGO.

In de 17 jaren die intussen verstreken zijn, is alles begonnen samen te komen. Dat gaat tot het moment waarop dit verhaal afrond, eind augustus 2019, steeds intensiever door. Vanaf hier kan ik mijn gesprekken met A alleen samenvatten in een verzamelingetje trefwoorden met aanpalende namen en enkele eindnoten als troostprijzjes.

Het mooiste is dat Marja Hortulanus, destijds directeur van het instituut, suggereerde dat ik [1] een keuzevak **Toegepaste WetenschapsFilosofie** (TWF) zou gaan geven en [2] filosofisch verrijkte onderwerpen zou aanbieden waarover derdejaars studenten hun **bachelorscriptie** met mijn begeleiding zouden kunnen maken. Zo kon ik gaan doen wat ik altijd al wilde, namelijk werken met studenten met, om het zo te zeggen, de blik gericht op **en voorbij horizon van de wetenschap**'. Eerst iets over enkele scripties:

* Kasja Isajew: De relatie tussen Spiegelneuronen en Autisme^{cvi};

* Jeffrey Derks: De geschiedenis van het begrip reflex^{cvi}; tweede begeleider Hans van de Braak^{cix}

* Baruch van den Berg, Wetenschapsfilosofische grondslagen van de psychologie...^{cx}
tweede begeleider Saskia Hofman

* Hanneke van Pel, Wetenschapsfilosofische grondslagen van de psychologie met bijzondere aandacht voor de parapsychologie, toegespitst op de vraag of de parapsychologie een wetenschap is respectievelijk kan worden.^{cx}

* Leon Verhoef, Invloed van taal op identiteit door taalkundige relativiteit en de sociale identiteitstheorie.

* Saskia Nogueira, Posttraumatische stressstoornis bekeken vanuit psychoanalytisch, behavioristisch en cognitief oogpunt: hoe de verschillende paradigma's de behandeling beïnvloeden

* Vincent Palte, Mindfulness als sleutel voor de verdere ontwikkeling van de psychologische wetenschap?^{cxii}

* Jermaine Ching-Yong, "Babylon Revisited" (sic): van filosofie naar psychologie (via neurodiversiteit) en weer terug^{cxiii}; tweede begeleider Huib Tabbers; microglossa!^{cxiv}

Speciale vermelding verdienen de twee scripties van Cat Si Nguyen^{cxv} en die van vijf studenten over de NDE. Ze komen hierna aan de orde. TWF is een eigen verhaal. Dat heeft drie trajecten. Het derde speelt hier en nu en wijst met nadruk naar de toekomst. Over dit alles gaan wij spreken op Dag 21.

Vandaar af wordt alles in dit verhaal gaandeweg een beetje anders.

'Tot zover de geschiedenis voor zover "de ander" daarin wezenlijk meespeelt', moet ik vandaag beginnen. (Dit is ook de plaats om enerzijds te specificeren dat A en ik allebei beseffen dat we moeten gaan stoppen. Toen we besloten samen iets te gaan doen, hadden we afgesproken: "iedere dag één uur samen spreken; na een week kijken we verder". En zo is het ongeveer ook gegaan. "Iedere dag" is niet echt gelukt; vaak zaten er enkele dagen tussen twee gesprekken. Twee maal hebben we er een week aan vastgeplakt; intussen zijn we twee maanden verder. Mijn eerste bericht aan VWS inzake hun website over palliatieve zorg [Dagen 2 en 14, 26 juli] heeft misschien iets op gang gebracht en zelf moet ik het zeker follow-uppen. Nu begint het zomer-seizoen op zijn einde te lopen, en nu lijkt het voor ons beiden tijd te worden voor een afronding. Anderzijds moet ik, gewoon "auteurstechnisch", alleen voor de eerlijkheid nog iets toevoegen. Mijn tekst was niet authentiek "natuurgetrouw". Onze gesprekken heb ik praktisch altijd alleen kort samengevat. Alleen een enkele keer heb ik flarden gesprek *verbatim* weergegeven. Omgekeerd heb ik, vooral in de eindnoten, achteraf nogal wat toegevoegd dat ik er later pas bijbedacht had: materiaal voor de volgende versie!)

De Ander antwoordt en stelt voor: 'Je hebt gelijk. We moeten afronden. Ik **voel** hoe de herfst in de lucht zit, en ik moet rekening houden met mijn Haagse *commitments*. Maar je hebt ook gelijk waar je zegt dat veel dat we besproken hebben **niet in je verhaal** staat. Laten we daarom nog één week doorgaan. Eerst rond jij je verhaal af. Die Toegepaste WetenschapsFilosofie waar je gisteren over begon, heeft kennelijk een open einde. Dat is dus bij uitstek geschikt om mee af te sluiten. Spreek!'

'Mijn keuzevak TWF heeft drie trajecten', begon ik. 'Het eerste begon in 2005. De vorm werd standaard PGO: een 'blok' van een maand met negen bijeenkomsten van drie uur, telkens [behalve de laatste respectievelijk de eerste] een voorbespreking en dan drie of vier dagen later de nabespreking. De grootte van de groepen varieerde van ruim een dozijn tot [één keer; wat een luxe!] één student^{cxvi} [een bijzondere tijd voor ons beiden]. Ik ontwierp een specifieke korte syllabus [*Encheiridion*: Handboek] van acht hoofdstukken ['**ingangen**'] met acht '**topoi**' per ingang. Dóór die 8x8 'topoi' voert een *ductus* vanaf zeer algemene filosofie via een historische tijdlijn naar actuele problemen in de wetenschap in het algemeen en in de sociale wetenschappen in het bijzonder, met name in de psychologie. Iedere topos is een mix van specifiek voor het doel samengevatte feitenkennis en stukjes tekst met vragen en *topics for discussion*.^{cxvii}

Het tweede traject begon in 2014 met de invoering van onderwijs in het Engels. Ik kreeg twee groepen, een traditionele Nederlandse en een fascinerend nieuwe groep 'internationale studenten'. Het 'fascinerend nieuwe' was dat ik en alle studenten ons acuut bewust werden van de unieke betekenis van de moedertaal wanneer je authentiek wilt spreken over wat existentieel en essentieel bij jou en bij je eigen identiteit hoort.

Vanaf dit moment in mijn verhaal krijgt het voorbehoud 'functioneel selectief' nog veel meer, en een deels andere betekenis, dan het al had. **Identiteit** heeft, wat het verder ook moge zijn, alles te maken met **het subject 'ik'** en met de **moedertaal**. De weeffout hierover in het VL-programma raakt mij ook persoonlijk in mijn identiteit.

'Het derde traject in mijn TWF begon in 2017. Toen werd echt alles **anders** anders. Ik kreeg een groep derdejaars die vanaf het begin hun onderwijs in het Engels hadden gekregen, geleerd en gedaan. Daarin zaten Nederlandstaligen en studenten met Engels (UK, USA, Canada of Singapore of Sri Lanka of... -*you name it*) als hun moedertaal; nu werd het echt ingewikkeld. Met Cat Si Nguyen, die ik al jaren kende als bachelor- en master-keuzevak-student en die nu ging meedoen als tutor/assistent-docent, bedacht ik een systeem van onderwijs dat ik zelf eigenlijk best een beetje revolutionair vind.

Ik vat kort samen. Nog voor het begin van het blok krijgen en lezen de studenten het (nu alleen Engelstalige!) *Encheiridion* dat ik gisteren even noemde. Kort voor de eerste bijeenkomst lezen **en verwerken** de studenten individueel de acht topoi van de eerste ingang. Die verwerking houdt in dat de student alle topoi één-voor-één 'in zijn/haar gemoed opneemt' en daarin enige tijd (ook minstens één nacht) 'beweegt'. Zodoende vormt hij/zij zich een oordeel over de topos, en dat oordeel is uitdrukkelijk niet zomaar 'wel/niet interessant', maar reikt dieper. De student stelt zich in alle ernst de vraag: 'Herken ik in deze topos iets van waar het mij in dit leven in wezen om gaat?' en geeft een eerste antwoord door aan de topos een cijfer toe te kennen tussen 0 en 1. "Nul" betekent 'Dit doet me helemaal niks; hier zou ik geen verstandig woord over kunnen zeggen; ik wil er eigenlijk ook niet over praten!'. "Een" staat voor een haast niet verwoordbaar oordeel in de richting van 'Wat ik hier gelezen heb, heeft mijn leven veranderd; dit wil ik per se bespreken!']. 'Nul' en 'een' worden zelden of nooit gegeven; het gaat om de subtiele afwegingen tussen 0, 000 ... 0001 en 0, 999 ... 999.^{cxviii} Deze kwantitatieve oordelen worden door elke student individueel in tien à honderd woorden kwalitatief onderbouwd, en deze 'geïntegreerde "existentiële"' waardering mailen de studenten de dag vóór de bespreking aan elkaar en aan mij. Ik maak op geleide van de ontvangen waarderingen een startprogramma waarin telkens de twee studenten met hoogste (0,999 ...) en laagste (0, 000 ... 1) waardering met elkaar in gesprek gaan.'

We waren even stil. A hernam het gesprek. 'Twee maanden geleden heb je me de eerste bladzijden gestuurd van wat je al had geschreven. Daarin citeerde je uit het boekje over de dood als nieuw begin dat je in 2017 gemaakt hebt; dat staat nu op blz. 4. Daar noem je de 'Academische zitting' waarin Heinz Kimmerle in 1995 afscheid nam van de EUR en tegelijk weer terugkwam. Ik zie voor ons hier nu een variant hiervan. De komende vijf dagen kijken we terug, met elke dag de focus op één topos. Eerst, morgen, (Dag 23) nemen we het cognitieve paradigma. Dan, Dag 24, de Nabij de Dood Ervaring, dan (25) Steiner en zijn antroposofie, dan (26) de taal, en dan op Dag 27 de ominieuze voorspelling in je samenvatting [blz. 1] over het dreigende einde van het leven van de mens op aarde. Dan nemen we afscheid en gaan langs onze eigen weg verder naar de toekomst. *Deal?*'

Het leek me een prima idee: 'Doen we! Elke dag één item – afronding → toekomst; verslag puntsgewijs genummerd in TTT-format: Trefwoorden/Toelichting/Telegramstijl ≈ boodschappenlijst voor mijn volgende versie *modo* Erasmus: **aforismen**: 4.658 '*Adagia*!^{cxix} [zó veel worden het hier niet] EN, vooral, in **eindnoten** ... ^{cxix} .

1. **Oer-herinnering** [Ik begin met een persoonlijke herinnering die me al lang door de kop gaat. 'Oer'-herinnering omdat ik niet weet hoe authentiek zij is. Wel authentiek is 'Alles is eenmalig', <dus> elke herinnering is telkenmale nieuw, <dus wat ik nu ga opschrijven is nieuw <en DUS?> authentiek?> : ergens omstreeks 1965, begin van de nacht ≈ half slaap ≈ opeens weet ik het: ik kan van alles denken, maar pas nadat ik het heb opgeschreven [en bij voorkeur door anderen is gelezen] weet ik het echt en is het voor mij **ervaringskennis** oftewel echt verbonden met de ware werkelijkheid.^{cxxi}
2. **Nieuwetijdskennis**: variant op de Bommelquote van blz. 9: 'De mens van deze tijd weet niet dat hij/zij **het** in zich heeft', laat staan dat zij/hij weet wat '**het**' is.
3. **Deepfake** ≈ de universalienstrijd *revisited* ≈ USP van het cognitieve paradigma: herontdekking van **realisme** in nieuwe variant: wij **creëren de werkelijkheid** door de verhalen die wij vertellen: '**Universalia sunt nec post nec ante rem sed in sermone**'.
4. **Alles is ritme**. Eerste vraag van de filosofie: 'Waarom is er iets en niet veeleer niets?' [Eerste formulering: G. W. Leibniz «*Warum ist eher etwas als nichts?*»] Foute vraag! Er is, **ritmisch afwisselend**, iets en niet iets.^{cxxii}
5. Het begrip '**normaal**' begint zijn inhoud en betekenis te verliezen. Dat komt door de toenemende aandacht en waardering voor **neurodiversiteit**: Dag 10, 17 en 20.^{cxxiii}
6. Onze cognitie is **drievoudig 'geconnoteerd'**: **objectief, subjectief, intersubjectief**. Objectief ≈ **los van** de persoon, subjectief ≈ **intiem verbonden met** de persoon, intersubjectief ≈ kennis en begrip moeten aan / met anderen (mede)deelbaar zijn en **door meerdere mensen als waar en geldig** (onder)kend worden.
7. De Europese filosofie begon met **Socrates** [† 399 bC: 'Ik weet alleen dat ik niets weet' ≈ ironie (geveinsde onwetendheid), veelal alleen herkenbaar door de geoefende verstaander], **Plato** [een soort onderzoekjournalist *avant la lettre*. 'Wij vinden bij Plato allerlei beschouwingen en theorieën, maar niet een afgeronde leer die zich in een of ander systeem laat ordenen. Plato speelt, serieus bedoelde uitspraken wisselen abrupt af met luim en jokkernij] en **Aristoteles**: die bracht orde en systematiek in dit alles::de eigenlijke grondlegger van wat wij nu kennen als wetenschap.
8. Wetenschap volgens Aristoteles en de 'canon' van de westerse wereld in deze tijd is een onmetelijke mix van **overeenkomsten en verschillen** ['canon' ≈ het geheel van teksten, beelden, gebeurtenissen ≈ referentiekader van in gedeelde cultuur of religie]; geen essentieel verschil tussen wetenschap en filosofie, geen onderscheidende indeling in natuur-(béta), geestes-(alfa), en sociale wetenschappen (gamma).
9. Essentieel verschil tussen twee aspecten/vormen/*modi* van kennis/weten: [1] '**doxa**' [≈ vergankelijke, korte-termijn-kennis, onontwarbaar vermengd met opvatting/mening, maar onontkoombaar **subjectief** en **intersubjectief** concreet geldig in het **hier/nu**], en [2] '**epistêmê**' [≈ levende herinnering, actief deelhebben aan eeuwige, onomstotelijk objectieve waarheid, en als zodanig niet vatbaar door discussie, laat staan voor twijfel, maar wel totaal abstract en potentieel vrijblijvend.

1. Wat is een BDE? 'Een bijna-doodervaring ($\approx$ afgekort tot **BDE**) is een ervaring in een veranderde bewustzijnsstaat van een persoon die klinisch dood is.' *Dixit* het lemma 'BDE' in Wikipedia. Het eerste commentaar hierbij is: '*Truth emerges more readily from error than from confusion.*' Francis Bacon (1620), *Novum Organum*.
2. Vragen in termen van '**Wat is ...?**' raken uit de mode. Dat is omdat de antwoorden als maar meer steriele discussie opleveren. En dat komt doordat ze *geframe*'d worden in de geijkte **nominalistisch-mechanistische kenleer** en die is nu praktisch versleten.
3. Die oude nominalistische vraag-antwoord-dialogen hadden overigens hun charme. Over iets (de **subjectterm**) wordt gezegd dat **het iets anders** (de **predicaat-term**) is. De aard van de samenhang tussen subject-term en predicaat-term is in alle gevallen verschillend, en wetmatige uitspraken kunnen worden gekarakteriseerd door een specifieke samenhang tussen subject-term en predicaat-term.
3. De predicaatterm in Adagium 1 omvat zes begrippen die alle zes behept zijn met zo veel zodanige **onduidelijkheden en meningsverschillen** dat hij totaal onbruikbaar is.
4. In een persoonlijk levensverhaal zoals dit is, mag de auteur soms argumenten ietwat uit de losse pols formuleren. Gewoon alleen als illustratie van hoe soms opmerkelijke samenhangen optreden in het ware leven, noteer ik in dit verband het volgende detail. In het destijds bestaande Diaconessenhuis in Arnhem: (1) begon mijn leven (zondag 22 augustus 1937), (2) leerde ik Joke [Dag 15] kennen, (3) overleed mijn vader (1966) en (4) verwierf cardioloog Pim van Lommel in de eerste decennien van dit millennium wereldfaam met werk over de BDE waarvan ik hierbij voorspel dat het de geschiedenis zal ingaan als een mega-misverstand.
5. Opheldering van dit misverstand moet beginnen met een nieuwe waardering van de eerste publicatie over dit thema, de '**Notizen ...**' van Heim^{cxxiv} (1892), zie Dag 1 e.a.
6. In de volgende decennien werd de BijnaDoodErvaring een **min of meer bekend** thema in de Europese cultuur. Maar vanaf het midden van de 20e eeuw werd deze ervaring een essentieel ander verhaal.^{cxxv} En nu ... – zie het voorafgaande verhaal ...
7. **Voorlopige conclusie:** 'In de eerste momenten na de dood beleeft de overledene een virtueel panorama waarin de voorbije levensloop in beelden aan zijn "geestesoog" voorbij komt'. Deze stelling heeft zodanige geldigheid als wetenschappelijk feit, dat de pleitbezorgers van het 'Voltooid Leven'-programma zich naar de ongeschreven regels van de omgangsvormen in de wetenschap schuldig maken aan een **verzuim** doordat ze dit feit zelfs niet als relevante hypothese in hun publiciteit kenbaar maken.^{cxxvi} In de uitwerking van dit thema zullen onder meer het absoluut onverwachte, het '**exaifnes**'-moment ($\approx$ het onmetelijk plotselinge) en de waardering ervan als leidmotief in alternatieve ecologisch verantwoorde **levenseindebegeleiding** in de '**endura**-modus' aan de orde komen.

1. 'Als iemand bij je komt en roept “Kom gauw kijken – de Toren van Pisa staat weer recht!”, dan moet je niet als in een reflex denken “Die ander is gek”, maar héél even [en heel eerlijk!] **iets door je heen laten gaan in de trant van “Zou dat echt waar zijn?”**, en pas daarná iets concluderen in de geest van, bijv.: “Nee, menselijkerwijs gesproken zeker is deze mededeling niet een correcte weergave van een feitelijke stand van zaken'. * 'Hoebedoelu?', vraagt de lezer nu vermoedelijk. Lees in Adagium nr. 2!
2. De topos in Adagium 1 is een van de zogeheten '**neven-oefeningen**^{cxvii} die Steiner aanbeveelt aan wie wil proberen alles zo onbevangen mogelijk te onderzoeken.
3. Een variant van deze 'nevenoefeningen' is het gedachtenexperiment, en een dankbaar item voor zo'n variant is het toeval. Ik presenteer hier als stelling-ter-discussie dat het toeval belangrijk was in het **ontstaan van de antropo-sofie vanuit de theo-sofie**^{cxviii}. Sleutelfiguur in dit toeval was ene Fräulein Schwieps. Die was leerling van Steiner in een soort volksuniversiteit en theosofo, en ze 'zag Steiner helemáál zitten'.. Ik stel me nu voor dat Steiner niet werd herkend' door een theosofo maar door een zeloot in wat we nu kennen als de skeptische beweging – het internationale netwerk van activisten tegen paranormale prietpraat en pseudowetenschappelijk geneuzel.
4. Over Steiner wordt zeer wisselend geoordeeld. Dat zou een cliché zijn, als ik het niet nader zou toelichten. Ik illustreer wat ik bedoel aan een anekdote die Stefan Zweig in zijn autobiografie vertelt. Rond 1900 was het voetbal populaire geworden, en alert als hij is, volgt Stefan deze nieuwigheid. Dan vraagt een oude tante hem haar uit te leggen wat voetbal is, en als hij klaar is, begrijpt Tante wat de bedoeling is: twee partijen en één voetbal *and all that*, maar ze heeft nog wel een vraag: 'Zou het niet eenvoudiger zijn, als de jongens van die twee partijen elkaar niet de hele tijd voor de voeten liepen?' Dit **uniek-specifieke onbegrip dat Tante aan de dag legt**, geeft mij troost als ik probeer me voor te stellen wat de beide auteurs in adagia 5 en 6 te berde brengen:
5. Helmuth Zander (*1957) Duits historicus/theoloog ... **geldt als de onafhankelijke** deskundige op het gebied van de antroposofie ... [zie verder eindnoot^{cxix} ...
6. Anthony Storr (1920-2001, een Engelse psychiater), ...: voor skeptici is Steiners overtuigingsstelsel **delusional**: een **waansysteem**. ...[zie verder eindnoot^{cxx} ...
7. Maar 'eerlijk is eerlijk' [$\approx$ “Eerlijk is eerlijk” (‘toevoeging als je **moet toegeven** dat iets waar is' (GVD $\approx$ de Grote Van Dale)]: in de teksten die de naam Steiner dragen, leeft niet alleen veel wijsheid, maar staan soms óók passages waarover ik t/m nù nog geen woorden heb gevonden om mijn oordeel ... ? ook hier ontbreken de woorden ...
8. Voor het het probleem in Adagium 7 zijn twee redenen. De ene is dat bijna al die teksten transcripts zijn van mondeling uitgesproken verhalen en andere inhouden die uitdrukkelijk bestemd waren **alleen mondeling** verder te worden doorgegeven.^{cxxi}
9. Ten tweede wreekt zich in de transcripts van deze voordrachten soms op navrante wijze de **pseudo-exacte werkwijze** van de overrijverige stenografen die de schriftelijke versies maakten van Steiners woorden.^{cxvii} Wordt vervolgd^{cxviii}

1. 'Je kunt niet niet lezen wat hier staat.' Is dat niet een rare manier om te beginnen?
  2. Nee, want menige lezer van dit verhaal zal de vorige zin niet goed gelezen hebben.
  3. Om uit te leggen wat ik hiermee bedoel, herhaal ik die zin nog eens, met een typografische wijziging: Je kunt niet **NIET** lezen wat hier staat. Voelt u 'm nu?^{cxxxiv}
  4. Op blz. 6 typeerde ik mijzelf als een leesbeest → schrijfbeest. Nu → 'taalbeest'.
  5. Het doel van het leven van de mens op aarde is om een nieuwe kwaliteit aan de kosmos toe te voegen, de vrijheid. Dat heb ik ooit zo geleerd van Bernard Lievegoed. Dichterbij bij wat ik hier/nu wil is mijzelf te bevrijden van de verslavende obsessie om alles wat in mij opkomt, wat door mij heen gaat, uit te drukken in woorden^{cxxxv}.
  6. Wat is taal? Hûh? Wat schrijf ik nou^{cxxxvi} Ik schijn het niet te kunnen laten: ...^{cxxxvii}
  7. De stijlform 'Adagia' is een soort ducdalf om al dit gezever aan te verankeren.
  8. Gedenk in verband met dit alles vooral het Penelope-complex (Dag 7).
  9. Het nieuwe agnosticisme is het dogma (?) dat er dingen zijn die we niet in woorden van de taal kunnen uitdrukken, weergeven, communiceren ... <?>
  10. 'Mij spreekt alles wat ik in en om mij heen gewaarword, een tale': is mijn variant op Guido Gezelle [Dag 6]. Zie ook eindnoot bij '... een paar problemen' op blz. 8.^{cxxxviii}
  11. Nòg een variant is: '*Auch das abstracteste Denken ist mit und in der Sprache*'^{cxxxix}.
  12. Dichterbij en vrijwel zeker voor veel lezers goed herkenbaar, althans voor iedereen die vaak met vreugde leest, zal mijn bericht zijn dat her-herlezing van sommige teksten [bijv. Kuhn (The Structure ...), Dürrenmatt (Das Versprechen, ...), Heim (... Absturz), en vele andere mij telkens weer met de werkelijkheid verbindt^{cxli}.
  13. Zoals de kosmos werd geschapen / is ontstaan in vier 'etappes' [vuur, lucht, water, aarde], zo is ook de taal ontstaan: God sprak er **zij** licht en er **was** licht. Dat was te *hot* en moest **gekoeld** worden; zo kon Adam God ook horen toen Die hem riep. Maar het gesproken woord **verwaait in de wind**: de schrijftaal ontstond^{cxli}. Pas gelijk met het begin van de moderniteit, en met behulp van het zwaarste metaal op aarde, ontstond de **(boek)drukkunst**. En pas in de loop van 19e eeuw veranderde de wereld in die zin, dat het standaard begon te worden dat ieder menskind leert lezen. Maar analfabetisme is nog steeds een probleem. Dat heeft veel meer consequenties voor het onderwerp en het probleem van mijn verhaal dat tot nu toe ter sprake is gekomen.^{cxlii}
  14. Mijn conclusie formuleer ik met aarzeling. Ik ben zoals gezegd een 'taalbeest'. Taal is, in een ietwat rare metafoer in dit verband, de alpha en omega [$\approx$ het begin en het einde] van mijn wereld. Neurodiversiteit, empathie, het motief '*pro captu lectoris*', nu uitgebreid tot *alterius* in het algemeen en andere topoi komen bovendrijven.^{cxliii}
- Zoals in onze visuele fysieke aarde-wereld de horizon^{cxliv} de grens is van wat we kunnen **zien**, zo vormt in ons bewustzijn de taal de 'horizon' van wat we **zó weten**, dat we er met andere over kunnen en willen communiceren. '*The rest is silence*', zou Hamlet zeggen, maar dat is intussen ruim vier eeuwen geleden.

Dit wordt mijn laatste stukje tekst met verslag van mijn serie gesprekken met de ander. Aan het einde van deze dag nemen A en ik afscheid van elkaar. '*Partir, c'est mourir un peu*', zal ik maar zeggen; dat is echt een iconische wisecrack^{exlv}; er zit veel wijsheid in. Zó bezien is reïncarneren 'Een beetje terugkomen'^{exlvi}. Maar zo ver ben ik nog niet.

Wel is vandaag **een waterscheiding**. Mijn levensverhaal loopt op zijn einde; het wordt nu **een soort dagboek**. Daar heb ik meerdere redenen voor.

De eerste is dat ik ingehaald begin te worden door wat gebeurt in de grote wereld. Op maandag 2 september zette Pia Dijkstra de discussie op scherp door in het AD te verklaren dat zij haar initiatiefwet binnenkort naar de Tweede Kamer stuurt. ^{exlvii}

Een tweede reden kwam op Dag 2 al ter sprake. Ik heb die weken dat ik met A samen was, veel aardigheid beleefd aan dat contact. Daarmee vertel ik niks nieuws. Maar die aardigheid vloeide voort uit het feit dat dit **een, in casu mijn levensverhaal** is.

Dat *format* doet eigenlijk tekort aan de feitelijke boodschap die ik wil, en meen **te moeten**, overbrengen. Die boodschap is dat **de mensheid er aan toe is te weten dat er sinds ruim eeuw zodanige nieuwe inzichten zijn, dat we zeker kunnen gaan weten dat onze fysieke dood niet 'einde oefening en verder niks meer' is.**

Een oude spreuk geeft een compacte weergave van de feitelijke stand van zaken:

Terra tegit carnem **De aarde bedekt het vlees** [= het dode fysieke lichaam]

Umbra circumvolat tumulum **De schaduw** [= het aetherisch lichaam
van blz. 56] **vliegt rond de grafheuvel**

Orcus habet manes **De onderwereld / Het hiertussenmaals**
heeft de ziel [= het astraallichaam]

Spiritus astra petit **De geest** [= ik zoals ik in wezen ben,
de 'wezenskern'] **streeft naar de sterren.**

Hoe we ons dat concreet kunnen voorstellen illustreer ik aan een tekst die ik ooit in de tweede helft van de vorige eeuw las in een overlijdensadvertentie 'Zolang er iemand is die nog aan je denkt ben je niet echt dood'. Vergelijkbare overwegingen vind je tegenwoordig vaker in zulke teksten. Voor zover ik dat kan overzien, schrijven de opstellers van die mededelingen in die advertenties dat meestal, zonder dat ze daarbij expliciet denken aan wat ik in mijn verhaal '**het**' noem [blz. 8, Dag 23]: het gegeven dat ik, of een deel of een nieuwe variant van mijn identiteit blijft bestaan nadat mijn lichaam het zal hebben begeven. **Perifere identiteit** [Dag 7, 13 en 15] is hier het sleutelbegrip. Doodgaan is de grote omstulping in het leven. Ik-zoals-ik-ben, **quintessential Ik**, die je tijdens je leven van binnenuit beleeft, ervaar je in het **hiertussenmaals** van buiten af.

Dat weet ik allemaal – maar ik weet het in een mix van intuïtie, instinct, beredeneerde kennis, onzekerheid, twijfel, en andere cognitievormen. Die mix kan ik alleen kwijt in een **selectief persoonlijk** levensverhaal. En die mix is bij mij nu voorlopig uitgewerkt. Ik heb even tijd voor mezelf nodig. Wat weet ik wel/ niet, wat is 'weten' eigenlijk, wat bedoel ik als ik zeg "ik begrijp ..." – zulke vragen zoemen nu om me heen.

Er is nòg een reden waarom alles vanaf hier anders moet. In de soms 'boze' genoemde buitenwereld doet zich sinds een jaar of drie ook een waterscheiding voor. Ik licht toe:

Evenzeer **iconisch** als **ironisch** markeringspunt is de soms als 'de machtigste man ter wereld' aangeduide Donald Trump, sinds 20 januari 2017 45e president van de USA. De actuele veranderingen waar in de eerste plaats zijn naam mee is verbonden, heeft de dimensie van een tweede zgn. 'babylonische spraakverwarring'. Ooit, niet zo héél lang na het begin der tijden, werd de mens gegrepen door hybris en ging een toren bouwen die tot in de hemel zou reiken. God wilde dat niet en maakte die poging onmogelijk door de woorden en de dingen te scheiden^{cxlviii}.

In onze tijd, denk ik soms, heeft Ahriman alle reële betekenis van alle gewone woorden *gedelete'd*, en in die nieuwe leegt giet Lucifer aan één stuk door nep, *fake*, *post-truth* etc. [zie Dag 9]. **Letterlijk** alle woorden van de taal schieten te kort om te beschrijven wat Trump zegt en twittert en doet, en hij krijgt steeds meer volgers. Het taalgebruik van deze politici wordt steeds meer een soort illustratie van de onmogelijkheid [p. 6] om van mijn verhaal een academisch proefschrift te maken. Het zou **als zodanig**, *qualitate qua* 'als fraude of een geheime agenda gezien worden'! Het begint voor een normaal-weldenkend mens onmogelijk te worden om een normaal gesprek te voeren met de velen die de *social media*-gebruiken [zie in verband met 'normaal' Dag 23].

'De taal zelf werkt niet meer', denk ik soms stiekem bij mezelf; 'de taal zelf lijkt in een zelfde soort crisis te verkeren als het klimaat – maar pas op', denk ik er dan meteen bij. Een commentaar van deze strekking maakt gauw dat je wordt als 'de timmerman die zijn gereedschap de schuld geeft van zijn gebrek aan succes'^{cxlix}.

Intussen is de zomer voorbij. Ik herneem de aanhef van dit hoofdstukje. Ik ga afscheid nemen van de Ander. Voor de lezer wordt dat een schamele vertoning, want het is niet helemaal waar – of misschien is het eigenlijk helemaal niet waar. Die zgn. ander heeft fysiek nooit echt bestaan. Alles wat hij/zij (?) over zich zelf en haar/zijn (?) werk heeft verteld en gerapporteerd, is **onversneden fictie**. Ik heb die Ander helemaal zelf verzonnen, virtueel geconstrueerd: gewoon als een beetje speelse toegepaste *Artificial Intelligence*. Maar **in mijn verbeelding** is en blijft die Ander volop echt! Dat moet ik er natuurlijk bij zeggen, want verbeelding is in mijn verhaal een belangrijk vermogen.

Overigens (1): om misverstanden te vermijden specificeer ik dat de hele rest van dit verhaal absoluut **non-fictie** is. Controleer maar, en tik bijvoorbeeld op Google in: 'Pact voor de ouderenzorg', en u krijgt een reëel document [op de dag waarop deze tekst de deur uit gaat, heb ik zelf voor het laatst gecontroleerd dat het nog werkt].

Overigens (2): nou we toch samen op Google bezig zijn: als u '*La réalité dépasse la fiction*' tikt, krijgt u op uw scherm een bladzij met een serie boeken onder deze titel. Herlees 'Dit **KAN NIET**'/ 'codewoord *Trepidatio*' op blz 9 en u begrijpt wat ik bedoel.

Toegepast op de eerste aanleiding voor dit verhaal: het VL-programma is een *hot topic* geworden. Het gaat er nu **niet meer om òf** dat programma wel of niet realiteit wordt, **maar om hoe en wanneer**. *Wait and see*; in mijn drie laatste hoofdstukjes borduur ik hier alvast een beetje op voort.

In een zwart-wit cartoon van Sempé (*1932) met veel grijs lopen twee bejaarde heren in een overweldigend grijs, kil november-landschap onder hoge, kale bomen. De mannen ogen nietig onder de natuur die bijna aan het einde van haar leven in dat jaar gekomen is. 'Weet je,' zegt de ene man, 'ze zeggen dat je na je dood je hele voorbije leven in één groot totaal-beeld aan je voorbij ziet trekken. Dát is het moment waar ik me echt zorgen over maak.' We weten waar hij het over heeft. Hij weet van de verhalen over het postmortale panorama. Intussen beginnen wij, lezers en auteur van dit verhaal, zelfs al een beetje vertrouwd te raken met die verhalen. Althans zo vergaat het mij. Op deze eerste zonder de Ander naast mij, is het mij vreemd te moede. Ik ben weer terug bij waar ik op blz. 8 was. Intussen ben ik voor mijn gevoel zeker een stuk verder gekomen, maar ik moet nog steeds een paar dingen kwijt. Ik geef mezelf nog drie dagen.

Vandaag lees ik eerst hier en daar wat terug in mijn levensverhaal. In Dag 7 stop ik even. In mijn verbeelding ga ik nu die tekst over de dubbelgangerervaring van de echtgenote van een geleerde en de drukproeven van diens tekst met een variant herschrijven. In mijn variant gaat die **over mij** en mijn verhaal. 'Zo doende word ik geconfronteerd met mijn eigen dubbelganger', wilde ik verderschrijven. Maar is dat waar? **Doe** ik dat echt? Ja en nee. **Nee**: een echte confrontatie met je dubbelganger beleef je alleen in **reële** aanvaringen met andere mensen met wie je **over-en weer** te maken hebt en in situaties waarin je daadwerkelijk handelt. Wat **ik hier** typend schrijvend en denkend doe, is allemaal **louter fantasie**^{cl}. Pas nadat het verder zal zijn gegaan zoals ik wil, zal deze tekst ooit anderen bereiken. Maar dat is toekomstmuziek. Voorlopig zit ik hier alleen. De Ander is weg, verdampt, meegenomen, opgezogen door ... – ja, door wie? Achter mij, naast mij, om mij heen staan Pallas Athene, Penelope, Prediker, Rokitansky – de helden-inspiratoren (m/v) uit de mythologie en uit het reële leven die ik de afgelopen weken aangeropen heb. Nu komt nu op de valreep Macbeth nog: *Tomorrow, and tomorrow, and tomorrow, To the last syllable of recorded time, And all our yesterdays have lighted fools The way to dusty death. Out, out, brief candle! Life's but a walking shadow, a poor player That struts and frets his hour upon the stage And then is heard no more. It is a tale Told by an idiot, full of sound and fury, Signifying nothing.*^{cli} De Ander heeft de specifieke leegte in mij teweeggebracht die wij bij uitstek in Rotterdam kennen^{clii}. In die leegte spookt nu mijn dubbelganger rond en weergalmt de tekst van Macbeth als een spotlied op de eerste echo waarmee onze kosmos begon (Dag 13). Herlees ook Dag 7, en begrijp wat ik bedoel waar ik zeg dat het nu allemaal erg wisselvallig, om niet zeggen een beetje eng wordt, want verblijven in die leegte wordt gauw verslavend^{cliii}. Het beste ...¹

Wie het vatten kan, die vatte het [zie uitleg in Dag 13]. Ik schrijf *in splendid isolation* nog twee dagen dóór, en dan gaat de eerste editie van de eerste voorlopige versie de deur uit.^{cliv} Het kainon-format van mijn [**mijn**] verhaal: zie onderaan blz. 2], krijgt nu vleugels [n.b. de derde van de drie geledingen]. Die komt nu speciaal naar voren.

1 Op deze plaats ontbreken in de tekst enkele woorden. Zie in verband hiermee de eindnoot bij 'verslavend', drie woorden terug op de regel waarbij deze voetnoot staat.

Ik ga verder met de herlezing van het verhaal op de vorige bladzijden, en concludeer allereerst dat in de tekst eigenlijk **drie 'deelverhalen'** met elkaar verweven zijn:

[1] een zakelijk-inhoudelijke analyse van weeffout en verzuim in het VL-programma. Inzake de 'weeffout "Identiteit"' wijs ik op het feit dat dit begrip 'identiteit' op zich zelf zó veelzijdig en ingewikkeld is dat het niet verantwoord is om het zonder gedegen uitleg te gebruiken.^{clv} Het 'verzuim' is de impliciete ontkenning in het VL-verhaal van 'het gegeven dat het postmortale levenspanorama een wetenschappelijk feit is'. Dit "gegeven" zet ik tussen aanhalingstekens omdat het in academische zin onbehoorlijk kort door de bocht is, maar deze tekst is een persoonlijk levensverhaal, en daarin mag zoiets, maar het vraagt wel een nadere toelichting. En zo komen, praktisch vanzelf, de beide andere deelverhalen in de tekst: [2] Het is **niet denkbaar** dat dit zogeheten post-postmortale levenspanorama een geïsoleerd fenomeen zou zijn. Dat voel ik heel zeker. Dat is een 'DAT KAN NIET' [zie blz. 9 en Dagen 1 en 27]. **Dus moet** de vraag wat **daarna** komt, ook serieus besproken worden. **Maar** juist **dàt kan**, op een heel andere manier, <ook> **niet**, want vragen of misschien hierna nog 'iets' komt en zo ja wàt, zijn in onze collectieve leefwereld zuiver privézaak.^{clvi} In feite zijn ze taboe^{clvii}. En dat is helemaal terecht en begrijpelijk, want eventuele antwoorden die iemand verzint, zijn (1) totaal oncontroleerbaar, (2) onverwoordbaar abstract, en (3) liggen dus aan gene zijde van de horizon van de collectieve leefwereld van de eigentijdse westerse mens, maar (4) zijn intussen verslavend-verleidelijk. Tel uit je winst, en via deze optelsom ≈ deze deducties komt mijn zuiver subjectieve insteek, deelverhaal [3] in beeld. **Voor mezelf 'weet' ik het heel goed**. Als je doodgaat, valt de lichaam-ziel-geest-eenheid die al die jaren je persoonlijkheid vormde, en die bij de mensen die een NDE = Nabij-de-Dood-Ervaring hadden **héél even tijdelijk** verbroken was, **definitief** uiteen. De spreuk van Dag 27 vat dit samen. De wezensleden [Dagen, 4, 6, 10, 8] gaan hun eigen weg; ik-die ik-in-essentie-ben, de *spiritus*, 'quintessential ik', *petit ad astra*.^{clviii} Maar met dit ultra-hyperrealistische vèrgezicht op hoe het hierná begint, manoeuvreer ik mijzelf en mijn verhaal wel op een riskante manier verbaal-conceptueel in een meer-dan-levensgrote **metafysisch-transcendente spagaat** tussen hemel en aarde. Het kenmerk functioneel selectief, dat vanaf het begin richting gevend in mijn verhaal was, begint te schuren en te wringen. Ik weet **voor mijn gevoel heel zeker** dat ...!... ' ...

... en nu maken dit 'schuren en wringen' dat **ik geen woorden meer kan vinden**. Ik behelp me daarom met een afgezwakte formulering. Ik kan alleen 'de **goede** woorden' niet vinden, en kies als motto "Als het niet kan zoals het moet, dan moet het maar zoals het kan", en neem mijn toevlucht tot vage aanduidingen. Ik, *whoever that then will be*, zal in het hiertussenmaals gezien, ervaren, **beleefd** worden door alle mensen met wie ik in mijn voorbije leven te maken zal hebben gehad. Daar en dan zal **perifere identiteit** dat hier en nu verbeelding is [herlees Dagen 7, 13, 15], **concrete realiteit** worden.^{clix}

Zó kunnen we verder, en ik ga verder langs twee wegen: in de eindnoten en in '29' via de cryptische ondertitel waarmee ik mijn verhaal de wereld instuur: 'Requiem op het uitvaartbedrijf'. Wat moet die vreemde ondertitel daar?

Tempora mutantur, wij veranderen; het begint eentonig te worden. Ik introduceer een oude variant, een klassieke Latijnse wisecrack die mij om speciale redenen dierbaar is: *Tempora labuntur tacitisque senescimus annis et fugiunt, freno non remorante, dies*: 'De tijden verglijden, en zwijgend worden wij met de jaren ouder, en zo ontvluchten de dagen, doordat ze niet door een teugel in bedwang gehouden worden, ons.'^{clx}

Dat verdient uitleg en een toelichting. *Labuntur* = '(zij) verglijden', is de derde persoon meervoud van *labi* (onbepaalde wijs/*infinitivus*). Dat wordt in woordenboeken in eerste instantie vertaald als 'afglijden, wegglijden, voortschrijden, in iets vervallen, afvallen'. In de filosofie en theologie vertoont het een veelzijdige en ingewikkelde ontwikkeling. Deze ontwikkeling wordt geïllustreerd in het feit dat het begrip *lapsus*, [verleden deelwoord/*perfectum* van *labi*] gebruikt wordt voor wat wij de 'zondeval' of 'erfzonde' noemen, en die interesseert mij specifiek omdat *lapsus*, om het zo te zeggen, de kleinste eenheid is van de oerfilosofie $\approx$ [in eigentijdse termen] het fundament van onze **cognitie**, waarin ook filosofie en theologie / religie / spiritualiteit **samenvloeien**.

Lapsus overbrugt de kloof tussen enerzijds objectieve, morele waardenvrije kennis en begrip en anderzijds subjectief/intersubjectief door morele waarden meebepaald doen, handelen. Met die brug zullen ik en ieder ander mens te maken krijgen wanneer wij ná ons eerste postmortale levenspanorama in het hiertussenmaals worden geconfronteerd met wat wij in de 'voorbij gegleden' jaren niet goed gedaan *zullen* blijken te hebben.

En dat roept de vraag op: 'Hoe kan ik **hier en nu al** weten hoe ik tijdens dit leven moet handelen als ik wil bevorderen dat ik in het **hiertussenmaals** effectief kan meewerken met de hemelse hiërarchieën die [zoals ik op mijn manier/voor mijn gevoel **weet** dat zal gebeuren] me dan zullen bijstaan in de voorbereidingen voor mijn volgende leven?

Zó beschouwd maakt het fenomeen *lapsus* weer een eenheid van de drie deelverhalen in mijn levensverhaal. Elk van de drie is niet zinvol zonder de beide andere.

Nu ga ik proberen te doen alsof ik een nieuwe, onbevangen lezer van dit verhaal ben. Bij deze ondertitel 'Requiem op het uitvaartbedrijf' denk ik dan aan onderwerpen die een bepaalde categorie verhalen voorkomen die in elk geval tot nu toe in mijn verhaal niet expliciet zijn voorgekomen: misdaad, moord en doodslag. Als iets minder platvloerse topoi noem ik nog: spanning!^{clxi}, drama^{clxii}, een onverwachte ontknoping die bij nader herlezen soms toch niet helemaal onverwacht komt [de '*whodunnit* en daaromtrent'^{clxiii}], ... – èn conflict, maar daar is in voorzien; mijn hele verhaal draait immers om een, zelfs het meest essentieel denkbare mega-conflict. Vind ik topoi zoals in deze alinea aangeduid in mijn verhaal en in wat ik er zelf mee wil? 'Ja en nee'; het is *pro captu lectoris* / aan de lezer zelf om dit te beantwoorden. Uiteraard 'nee': in mijn 'Ontmoetingen ... 'worden niet geheime misdaden en zo onthuld. Maar toch ook wel 'ja': ik vond het zelf best wel spannend om dagelijks aan het verhaal te schrijven, telkens de volgende ochtend weer stukken door te strepen, te herschrijven. Ook heb ik, vind ik zelf, er wel enig drama ingevlochten. In dit op één na laatste stukje deduceer ik een nieuw format voor wat we tegenwoordig meestal uitvaart noemen.

Een goede start levert herlezing van Kimmerle, blz. 4: '... in de Westerse cultuur weten we niet wat te zeggen .. etc'. Hier en nu, op de laatste bladzijden van mijn verhaal, doen die woorden van Kimmerle zich aan mij voor als een soort echo van wat ik zelf op blz. 5-6 schreef: '... dilemma! Mijn plan [voor een proefschrift] bleek in zich een automatisch zelfdestructie-mechanisme ingebouwd te hebben'. Dat werkt dus niet. En intussen ligt, niet op papier maar in de fysiek-chronologische werkelijkheid, bijna een kwart eeuw tijd tussen die beide citaten. Niet alleen veranderen en verglijden de tijden, en niet alleen ze dat lijken steeds sterker en sneller **anders** anders te gaan doen, maar 'de tijden' doen zich tegenwoordig, althans **aan mij**, steeds sterker voor alsof ze zelfs min of meer logaritmisch voortgaan.^{clxiv} Als dat echt zo is, is het tijd voor actie!

Nou ja, tijd voor actie was en is het natuurlijk impliciet al vanaf het begin geweest. Ik heb het voor de goede verstaander zelfs al even gesuggereerd in het woord 'uitvaart-**bedrijf**'. Diezelfde goede verstaander zal ook al hebben vermoed, of misschien zelfs al begrepen dat ik dat woord hier in ietwat pejoratieve zin gebruik. Daar heb ik goede redenen voor. De 'lijkbezorging' heeft tegenwoordig, althans in Nederland, een vaste plaats in de superzaken.^{clxv} Een steeds rijker wordend assortiment 'uitvaartverzorgingen' circuleert in de steeds uitdijende markt, en ook de reclamebranche vaart er wèl bij.

Het idee van een reclamecampagne om mijn anti-VL-boodschap uit te dragen verleidt me. Een actueel voorbeeld geeft me concrete inspiratie. De boeren die in Den Haag hun ongenoegen over het stikstofverhaal van regering kwamen uitdragen hebben een stukje iconische geschiedenis geschreven. Evenzo ga ik nu alle mensen die ik op een of andere manier gekend heb en die nu in het hiertussenmaals verblijven, oproepen om naar het Malieveld te komen. Daar gaan we met ons allen een Open Brief aan minister De Jonge schrijven en zo de toegezegde publieke discussie daadwerkelijk op gang te brengen. Ik begin met enkele van de goede vrienden† die in dit verhaal voortleven.

Maar al in het eerste contact dat ik leg, krijg ik nul op het rekest. 'Wat je van ons vraagt, kunnen wij niet', hoor ik. 'Dat weet je even goed als wij. **JIJ** moet het doen, om te beginnen in je eentje, en dan moet je maar zien dat je 't zó doet dat het gaat werken'.

Ze hebben gelijk, net als de vrienden op blz. 6 dat hadden met hun bindende advies. Zo werkt dat niet. ['En je hebt toch meteen al wel geweten dat dat zo niet zou kunnen', fluister ik mezelf toe, herhalend wat ik op Dag 10 van een vriend in een andere situatie had gehoord]. Maar meteen zie ik ook hoe het wèl kan – en dat is veel eenvoudiger. Dat consultatiebureau voor de vierde levensfase dat ik op blz. 8-10 noemde, was, net zoals het hele verhaal over de Ander, een verzinsel. Maar **het idee** van zo'n instituut is **reëel** [en ik ben er in feite praktisch zeker van dat hier al aan gewerkt wordt]. En dáár zal een team van een een nieuw soort deskundigen gesprekken met vierde-levensfase-gangers aangaan waarvoor mijn levensverhaal zoals dat hier staat voorbeeld zal zijn.

Zo begint zich een afronding af te tekenen voor mijn levensverhaal. Aan het slot van Dag 10 besprak in met de Ander het idee om mijn persoonlijke netwerk aan te spreken in de eerste ronde van het verdere, het echte werk. Als vervolg tekent zich een ontwerp af voor een nieuw sociaal systeem dat ik ga creëren waarin het consultatiebureau de spil is voor een nieuw type uitvaartverzorging.

Ik ben bijna klaar. Op de valreep vat ik de drie deelverhalen nog eens nieuw samen.

0. 'Een verhaal is pas echt uit als het einde het ergst denkbare *.format* heeft gekregen'. Dat stond in iets meer woorden op blz. 8. Op Dag 11 kwam het ook nog even langs. Wat is de **ergst denkbare afloop** van het verhaal dat nu op de vorige bladzijden staat [en dan bedoel ik **niet mijn** 'levensverhaal', maar '**het verhaal**' van/over '**de mens**]? Het antwoord stond al op blz.2: '**Het Voltoid Leven-programma zal kunnen leiden tot het einde van het leven van de mens op aarde**'. Hoe bedoel ik dat?

1. Alles begon ooit, vóór het begin der tijden, met de speciale godsdreun-van-moet-je-nog-ver die we '**oerknal**' noemen.^{ckvi} Zo ontstonden ook ruimte en tijd.

2. In de nieuw ontstane kloof tussen ruimte en tijd ontstonden **echo's** die heen-en-weer-weerklonken en die nu, onmeetbaar veel verder en later, nog steeds weerklinken.

3. Die echo's gingen en gaan nog steeds ook meer **ritmisch** klinken en zich steeds verder differentiëren in grote/lange en kleine/korte met oneindig veel 'tussenmaten'^{ckvii}.

4. De **software** in die ritmen metamorfoseerde in een *self-emergent* proces [zie Dag 6] tot de **logos** [zie Dagen 2 en 13] en vanuit die **logos** tot bewustzijn, cognitie, mythos, en zo ontstonden de **verhalen** zoals die nu nog steeds worden verteld.

5. In het proces van vertellen en dóórvvertellen gingen en gaan die verhalen **gaandeweg**^{ckviii} steeds meer eigen levens leiden. Door deze vorm van 'emancipatie' bleven en blijven de vertellers enerzijds **realiter verbonden** met de personen over wie zij in die verhalen vertelden resp. nu doorgaan met vertellen, en krijgen zij [hier moet ik eigenlijk schrijven: 'krijgen wij'] een **vrije relatie** met de 'figuren' in die verhalen.

6. Dit proces bleef en blijft werkzaam ook wanneer de verhaal-personen niet meer in een individueel lichaam op aarde leefden en leven. Zo ontstonden en ontstaan nog steeds, zo creëerden onze [(verre)voor]ouders en **creëren wij nu**, de '**hogere machten**', ook bekend onder de aanduiding 'hemelse hiërarchieën' en onder talloze eigen namen^{ckix}. En alleen doordat wij aan hen blijven denken en met blijven communiceren, blijven zij in leven en kunnen zij ons verder bijstaan. De ontmoeting van Odysseus en Pallas Athene, eidotes ampho, op blz. 10, is een voorbeeld om te illustreren wat ik bedoel.

7. Dit proces is **storytelling** in het spiritueel-esoterisch-religieuze perspectief.

8. De **ergst denkbare afloop** van het verhaal die ik mij kan voorstellen, is dat het feitelijk ophoudt, dat het niet meer doorverteld wordt, dat het verhaal zelf **gewoon ophoudt**.

9. Dat is het ergst denkbare omdat dan **dood(!)gewoon** alles ophoudt – althans de mens zoals die van oorsprong bedoeld was, zal dan ophouden te bestaan.

10. Stopzetting van de **storytelling** zou als gevolg hebben dat ook de anamnesis ophoudt. Die kan namelijk alleen in stand blijven en zich verder ontwikkelen voor zover de mens door de verschillende incarnaties waarin hij leeft héén een **continu 'ik-ben ↔ word-ik'-bewustzijn** meeneemt tot en met het einde van het leven [≈ wanneer dit leven **realiter** voltooid is, en dat is iets absoluut anders dan het '**(als) voltooid (beleven)**' volgens de **nominalistisch** denkende pleitbezorgers van het VL-programma van D66].

11. Want dát is waar alles om draait en nu weer terugkomt in mijn verhaal, wat in ieder verhaal, overal en altijd weer terugkomt: de afwisseling tussen het nominalisme met zijn risico van vrijblijvend 'doe maar gewoon lekker wat je leuk vindt' en het realisme met zijn risico van dogmatische verstarring in de onwrikbare overtuiging van het eigen gelijk^{ckxx}.

Dát is de eerste concrete verbijzondering van het eerste fenomeen in onze wereld: **ritme**.

12. En het fenomeen van het postmortale levenspanorama zoals wij dat nu kennen, is bijzonder in de zin dat in onze cognitie hiervan hier de nominalistische en realistische cognitie-*modus* ritmisch samenvloeien, weer uiteengaan enzovoort.

13. Wat ik precies bedoel met wat ik in punt 12 stel, begrijp ik zelf maar voor een deel ...

14. ... maar dat deel is groot genoeg om het hier zo onomwonden te durven stellen. Voor in de leegste die mijn onbegrip-deel achterlaat, geef ik nog een paar toevoeginkjes ...:

15. Wat ik hier stel, geldt in de meest denkbaar-concrete zin voor iedereen. In momenten van vermetelheid vermei ik mij erin voor mezelf die algemene geldigheid te vergelijken met, mijn favoriete prototype van een wetenschappelijk feit, de even algemene geldigheid van het feit dat voor ieder mens de genetische informatie 'geïncorporeerd' is in het DNA en niet in een eiwit.^{clxxi}

16. ...maar de scepticus in mij roert zich weer; ik ben er niet helemaal / helemaal niet zeker of dat 'voor iedereen' echt helemaal waar is Sinds 1892, de eerste beschrijving van de BijnaDoodErvaring door Albert Heim (Dag 1 en elders) is deze BDE / NDE [$\approx$ Nabij de Dood Ervaring / *Near Death Experience*] een bekend thema in de Europese cultuur.

Klassiek is de beschrijving van de neuroloog Moritz Benedikt (1835-1920). In zijn autobiografie (1906) beschrijft hij hoe hij in een zwembad in de Donau bijna verdronk.

'Es war wohl kaum mehr als eine halbe Minute, dass ich das Bewusstsein hatte, jetzt ertrinke ich. Dabei machte ich die merkwürdige Selbstbeobachtung, dass in dieser kurzen Zeit sämtliche Erinnerungen meines Lebens vor mir in rasender Eile vorübergingen. Diese Beobachtung ist in der Psychologie bekannt; selbst erlebt haben es wenige'.

Rudolf Steiner verwijst naar deze passage van Bendedikt in het hoofdstuk over '*Schlaf und Tod*' in zijn boek '*Die Geheimwissenschaft im Umriss*' (1909). Zijn commentaar is voor de actuele discussie relevant: '*Wenn Andere die bei ähnlicher Gelegenheit erlebten Bilder anders beschreiben, ja sogar so, dass die mit den Vorgängen ihrer Vergangenheit wenig zu tun haben, so widerspricht das dem Gesagten nicht denn die Bilder, welche in dem ganz ungewohnten Zustande der Abtrennung von dem physischen Leibe entstehen, sind manchmal in ihrer Beziehung zum Leben nicht ohne weiteres erklärlich*'. Deze laatste 57 woorden inspireerden hierboven de scepticus in mij.

Tot zover over het 'Requiem op het uitvaartbedrijf' en het nieuwe *format* dat de uitvaart in de toekomst zal gaan krijgen als mijn levensverhaal aanslaat.

Er leven uiteraard nog vele vragen. Eén ervan is acuut urgent. Hoe zal het in de toekomst gaan met de afronding van die vierde levensfase die ik op blz. 52 weer even noemde en die per definitie voorafgaat aan de uitvaart? Gaat het consultatiebureau, dat ik vanaf het begin een paar maal genoemd heb en dat al die tijd in meerdere passages van mijn verhaal impliciet tussen de woorden door gezworven heeft, daarin nog een rol spelen?

Dit wordt dus het laatste hoofdstukje van mijn verhaal. Het maakt me een beetje sentimenteel en, op een nieuwe manier, weer onzeker: '*Journey's End*'. Dat is de naam van een toneelstuk uit 1928 over leven, gemoedstoestand en lot van vier Engelse officieren in een loopgraaf in november 1918.^{clxxii} 'Ik' oftewel de deelpersoonlijkheid die nu hier zit te tikken, ben nu de tragische romanticus die óók in mij huist: verslaafd aan verhalen, behept met een zelfbeeld waarin ik in een grillig ritme heen en weer zwalk tussen twee polen. De ene pool is narcistische zelfgenoegzaamheid, de andere mijn long-gangreen-model.^{clxxiii} De queeste naar het midden is een gebed zonder einde.

Dichterbij en beter geschikt als inspiratie voor verder werk is de **waterscheiding**. Dat woord dook voor het eerst op in mijn laatste gesprek met A op Dag 27^{clxxiv}. De tijden veranderen, verglijden; alles verandert, verglijdt, wordt steeds sterker **anders** anders. Dezer dagen leven wij zelfs in een **herdenkingsjaar**^{clxxv}. Ik doe graag mee, en ik begin met een kleine parallel. In de actuele herdenkingen aan 1944/45 speelt telkens mee dat dit bijna de laatste keer zal zijn dat veteranen *live* kunnen meedoen. Over twee à drie maal vijf jaar zijn ze dood.^{clxxvi} Iets van dezelfde strekking geldt voor mij. Ik geef een kleine aanvulling op wat ik Dag 5 aan A vertelde. Ik weet redelijk zeker dat ik een van de laatste nog levenden ben die ooit, toen we nog jong waren, verhalen uit de eerste hand hebben gehoord over Rudolf Steiner.^{clxxvii} Deze bijzondere band geeft in elk geval voor mijzelf een speciale *flavour* aan veel topoi in dit verhaal. Denk bijv. aan perifere identiteit, voortleven in de herinnering van anderen, relativering van het bewustzijn, de kunst om in dit leven hiernu al te oefenen in de toekomstige identiteitsbeleving hierná.

'Waterscheiding' heb ik in eerdere passages gebuikt als beeldspraak. Omdat dit begrip telkens terug blijkt te komen, ben ik de letterlijke definitie gaan opzoeken. Die luidt: 'De grens tussen twee stroomgebieden. In het algemeen wordt deze term gebruikt voor de scheiding van stroomgebieden van individuele rivieren, in het bijzonder van hoofd-rivieren die op zee uitkomen. Zo ligt Nederland in het stroomgebied van de Schelde, de Rijn, de Maas en de Eems. Bij uitbreiding wordt de term waterscheiding ook gebruikt voor continentale waterscheidingen.' En dan geven Wikipedia en andere sites allerlei aanvullende informatie die me gaandeweg de blik een beetje op oneindig zet.

Het eerste wat ik onderweg daarheen in mijn herinnering tegenkom, is ons 'waterwerk'. 'Ons' is hier onze zonen Maarten en Arne, destijds ongeveer 6 en 8 jaar oud en ik; de plaats is een voor eenvoudige wandelaars gemakkelijk begaanbaar stuk berg ergens in de buurt van Adelboden (Berner Oberland). De jongens hebben er op de een of andere manier [mede door aansporing van mij? Dat weet ik niet meer] aardigheid in gekregen om van bergbeekjes die daar voortkabbelen de stroom om te buigen door met het grind op de bedding te spelen en de grote en kleine stukken steen die de 'oever' vormen te verleggen. Ik speel van harte mee en opeens doe ik in mijn gemoed een ontdekking: ik bedenk het antwoord op de vraag 'Met wat spelen kinderen vanaf, pak weg, een jaar of twee, het liefst?' Dat is met zand en water, en dat is omdat ze zodoende intuïtief-(on)-bewust onze verre verre voorouders nabootsen die ooit een eerste kosmologie bedacht hebben^{clxxviii}: aarde, water, lucht en vuur – de vier elementen: daar gaat het om.

De mens is een microkosmos. Wij 'dragen in ons' een replica in miniatuur van de grote kosmos ["dragen in ons" is een misleidende formulering, net als in de standaard-uitdrukking "wij dragen herinneringen"]. 'Ik ben een microkosmos' is het prototype van woordloze kennis, van 'inclusief' kennen, weten, begrijpen, doorzien.^{clxxix}

Terugkomend op de 'waterscheiding': voor zover ik dat weet en kan beoordelen, wordt door ons dit woord in het Nederlands vaker dan in de talen van de landen om ons heen als beeldspraak gebruikt. Het betekent dan iets als 'verandering van zodanige omvang en verschillende aard in vergelijking met andere veranderingen dat alle woorden van de wereld tekort schieten om ze adequaat te formuleren'.

Het verhaal wordt nu een beetje moeilijk want als ik echt zou willen uitleggen wat ik bedoel als ik schrijf dat wij [$\approx$ mijn verhaal en zijn lezers en ik als auteur], nu bij een waterscheiding zijn aangekomen, zou ik mij verliezen in superlatieven [zo in de trant van 'wij staan voor de grootste verandering die wij überhaupt denken kunnen], en dat wil ik vermijden, want dat past niet bij ons Nederlanders.

Helemaal wèl bij ons Nederlanders past een huiselijke toepassing van de iconisch bekende Bommelquote die op blz. 9 en Dag 13 al ter sprake kwam. Ik realiseer mij nu pas goed hoe relevant het is dat wij 'Nederland $\approx$ Waterland' in ons hebben. Ik wist natuurlijk een beetje dat ik dat in mij had, maar nu weet ik het echt!

Ik kom terug op het verglijden der tijden uit het vorige hoofdstukje. *Tempora labuntur tacitisque senescimus annis et fugiunt, freno non remorante, dies*: 'De tijden verglijden, en zwijgend worden wij met de jaren ouder, en zo ontvluchten de dagen, doordat ze niet door een teugel in bedwang gehouden worden, ons.'

Nu lees ik daar nog iets anders in. 'Niet door een teugel in bedwang gehouden worden' verwijst naar de tweede rede van Socrates in Plato's dialoog Phaedrus (243e – 257b). De menselijke ziel is de enige bron van alle beweging en ze is zelf-bewegend. Ze moet er dus altijd zijn geweest, want anders dan door haar toedoen kan nooit enige beweging tot stand zijn gekomen. Als de ziel zou 'sterven' zou daarmee alles tot stilstand komen, maar 'beweging' is haar essentie, dus kan ze niet sterven. Daarna lanceert Socrates de vergelijking van de ziel met een gevleugeld tweespan. De ziel bestaat uit een 'goed', gehoorzaam, en een 'slecht', een eigenwijs paard, met daarbij de wagenmenner, het verstand. Die moet met de teugels ('freno') het geheel in het gareel houden en in de goede richting sturen. Dat is een mooi beeld voor de vrijheid van de mens en de 'maakbaarheid' van de wereld, de mogelijkheden die zij biedt om haar te verbeteren.

Omgekeerd roept het woord 'labi', het 'labuntur' van de tijden naar de 'lapsus', tegenovergestelde associaties op. Zonder dat we dat zelf willen, deels zonder dat wij ons er bewust van zijn, vaak zelfs zonder dat wij doorzien dat we het zelf bewerkstelligen, overkomt ons van alles. De tijden *labuntur* en nemen ons *willy-nilly* mee. Niks maakbaarheid.

Als zodanig is dat laatste een totaliter/aliter wel/niet bekend fenomeen. Er wordt naar verwezen onder namen als toeval, hogere machten, Allah, karma, predestinatie, God's of god's wil of 'wijze raadsbesluit' en andere namen. Ze zijn allemaal geassocieerd aan godsdienst, zelfs het toeval [Einstein: God dobbelt niet] en / of levensbeschouwing, en dus besmet met dogma. De beeldspraak van het stromende water past beter bij onze eigentijdse tijdgeest. In de kosmologie volgens de vier elementen bestaat geen dogma.

En bij het water gaat alles meestal rustig. Dat past bij onze Nederlandse geest vice versa. 'Don't push the river, it flows by itself'^{clxxx}. 'Rustig aan, dan breekt het lijntje niet', en 'doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg. **Het water en wij, Nederlanders anno 2019, zijn aan elkaar gewaagd**^{clxxxi}'. Denk aan het **water** in onze afvoerkanalen, beken, geulen, grachten, polders, rivieren, sloten, zee – en aan de *flow forms*,^{clxxxii}! Inzake de technische omgang met water hebben wij zelfs een internationale reputatie.

Daarmee kom ik weer op de waterscheiding en op het gevaar dat ik in superlatieven ga schrijven. Dat is een reëel gevaar, want niet alleen **denk ik over** voltooid leven en alles wat daarmee te maken heeft, maar het **gáát** ook **objectief om het meest ondenkbare**: om hoe ik zal zijn en hoe de wereld zal zijn /zal verder gaan als ik er niet meer zal zijn. Maar wat schrijf ik nu?? 'Als ik **niet** ...?'^{clxxxiii} Wat ben ik hier aan het doen?

In het begin van dit verhaal, op blz. 5, wiep ik de vraag op of het 'VL-programma' niet een stap in de richting van **existentiële** emancipatie was. Maar uit de eerste woorden daarna, op bladzij 6, bleek dat dit ironisch bedoeld was. Nu neem ik mijn ironie terug. Maar ik geef tegelijk een aanvulling. **Het idee** van een 'voltooid leven' past naar mijn stellige mening helemaal in de geest van onze tijd, maar **de manier waarop een mens met dat idee omgaat**, confronteert ons met een waterscheiding van de hoogste orde.

“Hij voelde zijn/zij voelde haar einde naderen” is een iconisch oude wijze formulering om in een verhaal aan te duiden dat het leven van de persoon over wie het gaat zijn voltooiing nadert. Hier spreekt **anamnesis in action**! En deze essentiële herinnering spreekt de taal van **de realistische modus** uit de universalienstrijd. Het nominalisme met zijn 'vrijheid-blijheid / alles mag' leidt hier tot een dood spoor.

Ik illustreer het aan de oude Griekse mythe over Prokrustes [$\approx$ de uitrekker]. Dat was de bijnaam van een herbergier die voorbijkomende reizigers uitnodigde om bij hem te overnachten. Als ze op zijn uitnodiging ingingen, en zich te ruste hadden begeven, kwam Procrustes kijken of zijn gast in het bed paste. Meestal was dat niet zo. Was een gast te kort, dan rekte hij zijn ledematen met geweld uit, was hij te lang, dan hakte de gastheer er een stuk van af. Meestal eindigde deze behandeling met de dood, zodat Prokrustes de bezittingen van de reiziger kon roven.

In sombere momenten doet de universiteit mij denken aan Prokrustes en zijn herberg. Jongelui die op hun queeste naar de toekomst op geleide van hun anamnesis daar een tijdje willen vertoeven, worden daar in een soort bed gelegd en krijgen een infuus dat alle kennis die ze hebben zó transformeert, dat ze de beste kansen op succes krijgen in de maatschappij [*'it's the economy; stupid'*] waar ze hun toekomst zullen maken.^{clxxxiv}

Om die sombere gedachten weg te werken, pak ik het begrip 'georganiseerde misdaad' op, en construeer ik een gedachtrein met als voorlopig eindstation als variant van dit begrip^{clxxxv} een informeel samenwerkingsverband onder de naam '[in esoterische zin] georganiseerde **helderziendheid**': (1) van twee of meer personen; (2) de samenwerking heeft plaats over een langere periode, (3) ... om het verhaal zoals het op de voorgaande bladzijden staat verder uit te werken en en in de praktijk te implementeren, (4) met als doel dat in de verre toekomst de zuivere logos als uiteindelijke vervulling van het doel van het leven van de mens op aarde ook 'geïmplementeerd' zal zijn. Dit alles uiteraard zonder streven naar macht en geldelijk gewin.

Met de vorige alinea kom ik terug op wat ik op blz. 51 suggereerde. Om het met een verwijzing naar de '*famous last words*' van Socrates te zeggen ('We zijn Asklepios een haan schuldig'^{clxxxvi}): ik ben u, lezers, een onverwachte ontknoping schuldig.

Het informele, virtuele samenwerkingsverband 'georganiseerde helderziendheid' dat ik op de vorige bladzijde opgericht heb, is bedoeld als de bedoelde ontknoping.

Een eerste concept ontwerp van wat het verband is en beoogt, zou aldus kunnen luiden:

'Het verband draagt de naam 'De Laatste Wereld'. Die naam is ontleend aan een roman van die naam^{clxxxvii}. Het heeft geen bestuur, geen administratie, is geen rechtspersoon. Lid worden kan iedereen die dat wil. Het heeft drie instituten:

1. Een consultatiebureau [zie blz.8 en verder] onder de naam 'In sermone'^{clxxxviii}.

2. Een filosofisch-wetenschappelijk bureau onder de naam 'De glazen hamer'.^{clxxxix} Daar wordt theoretisch gewerkt aan de werkwijze. Twee auteurs zijn in onze theorie leidend: (1) Willem Metz (1908-?), tijdens de hongerwinter huisarts in Rotterdam: 'Als ik ooit in die situatie kom [dat ik echt dood wil], zal ik weigeren een ander met mijn dood te belasten, maar zelf het besluit tot hongeren nemen. Het biedt de gelegenheid op volwaardige wijze tijdig afscheid te nemen, want het leven wordt de vrijwillig hongerende niet ontnomen, hij legt het leven af; dat is menselijk sterven'^{cx}. Ikvul aan: Het idee hierachter is dat versterving geleidelijk de anamnesis bewust laat worden. En de "vrijwillig zelfstervende" kan tot bijna het laatste moment op zijn besluit terug-komen. (2) Een halve eeuw later, 25 september 1996, promoveerde de toen 80-jarige farmaceut Sara Adriana (ook wel genoemd Jeanine) Pikaar (1915, Rotterdam,-?) in Utrecht [in het Frans!] op een historische reconstructie van deze bijzondere oude vorm van de *ars moriendi*: *Endura – Jeûne Ou Suicide? Voedselweigeren of zelfmoord?*^{cxci}

3. Een hospice onder de naam 'Tweestromenland'. Wat bovenaan blz. 6 stond, 'Nee, **du**.' wordt 'Nee, **tenzij ...**'; op de plaats van de puntjes komt: '... er een nieuw type zorginstelling komt voor endura. In onze theorie leeft de hypothese dat inzake de anamnesis twee verschillende 'stromen' werken: de Lethe^{cxcii} en de Acheron^{cxci}. De laatste wijst naar het **H.E.L.**: het **Hospice voor Endura en Limbus**-ervaringen. De Lethe leidt naar het **H.E.M.E.L.**, **Hospice voor Endura en Meditatie En Limbus**-ervaringen.^{cxci} **Endura**' is een klassiek begrip in de verstervingscultuur, de *ars moriendi* ('sterfkunst') door de vrijwillige hongerdood. '**Limbus**', voorgeborchte is hier het hiertussenmaals^{cxcv}. *Pro captu moriendi*, naar 'de smaak' van de stervende zelf, kiest de hospice gast voor de ene of de andere stroom.

Ik moet stoppen. Wat worden mijn laatste woorden? Alles draait om de vrije geest van de mens. Maar wat is 'vrij' precies? Een uitzonderlijk quasi-anamnesis-moment uit een speelfilm komt in mijn herinnering. Lacenaire, gentleman-crimineel anno circa 1830 in Parijs, een van de vier mannelijke hoofdpersonen uit *Les enfants du Paradis*^{cxvii}. Mijmerend over zijn jeugd en zijn leven roept hij: '*Mais quelle prodigieuse destinée! N'aimer personne. Être seul, n'être aimé de personne. Être libre.*' Zó vrij willen zijn dat je niet alleen niet een ander wilt beminnen, maar ook niet door enige ander bemind wilt worden: kàn het vrijer? Maar waar blijft dan de perifere identiteit? Willen we dat?

En is dat laatste een goede vraag om mee te nemen naar de toekomst?^{cxviii}

Epiloog

'De vierde levensfase is een vreemd land; we doen de dingen hier anders.' Herkent u deze zin? 't Zou kunnen. Hij is een variant van de aanhef van de roman '*The Go-between*' van L. P. Hartley (1953): '*The past is a foreign country; they do things differently there*': Deze roman is een quasi-autobiografisch verslag van, om hem zo te typeren, een bejaarde die vertelt hoe hij als jongmens met geheime brieven heen en weer ging tussen twee geliefden die niet samen mochten zijn (het verhaal speelt omstreeks 1900).

Het is nu eind oktober. In de – althans in mijn – vierde levensfase verschuift het ritme. Mijn verhaal is klaar; het werk eraan is verleden tijd en het verleden kan niet ongedaan gemaakt worden. Ik ben weer, en kom elke dag dichterbij het einde. Voor mijn gevoel krijg ik per dag – nee, per etmaal! De nachten zijn minstens zo belangrijk als de dagen – mini-varianten van een soort NDE.

Over een paar dagen ga ik beginnen het verhaal digitaal te verzenden. De eerste die het gaat krijgen, is de Ander. Ik overweeg hem voor te stellen dat hij co-auteur wordt. Dan kunnen we samen de lezers die het verhaal krijgen uitnodigen tot het soort gesprek waarin mijn verhaal pas echt tot leven kan komen. *Two is a company, three is a crowd*. Maar *cave*: net zo als *beauty is in the eye of the beholder*, zo is wijsheid in het benul van de denkende mens. De geest van onze tijd kent ***the wisdom of crowds***: twee weten meer dan één, drie kunnen, als ze elkaar weten te vinden, nog meer weten, en zo kun je, als je er met gezond **en actueel** verstand mee omgaat, samen steeds wijzer worden.

En helemáál mooi is, dat in deze veranderende tijden de gestorvenen meedoen in de *crowd* zoals ik die hier bedoel.

Zó kan dit verhaal een kainon-bericht worden, en dát zou dan echt nieuw zijn.

... en dan komt nu de laatste eindnoot ...:

cxcviii

- i Dit verhaal is in de meest letterlijke zin enerzijds oneindig vèrstrekkend, want het gaat over 'gene zijde', de vraag wat hierná komt en vele onderwerpen die hiermee samenhangen, anderzijds onmetelijk dichtbij want het betreft even letterlijk ieder sterfelijk mens en dus gewoon ieder mens. De bijna 200 eindnoten die hier volgen, zijn een mix van documentatie, aanvullingen en mini-preadviezen voor vervolg-teksten. Vaak zal er alleen maar staan 'NOG UITWERKEN'. Dat is dan dus voor volgende edities en versies. Het verhaal op de vorige 60 bladzijden is overigens wel zo geschreven dat het ook zonder consultatie van de eindnoten begrijpelijk is. Contact met de auteur kan via hugo@verbrugh.nl
- ii Agnostizismus wurde 1869 von Th. H. Huxley geprägt zur Bezeichnung der *positivistischen* Richtung, die vom Standpunkt des *ignoramus ignorabimus*, des Nichtwissens, das metaphysische Wahrheitsproblem zwar nicht bestreitet, doch die Möglichkeit seiner Lösung verneint: «*Now I, and many other Agnostics, believe that faith, in this sense, is an abomination*». Der Agnostizismus ist kennzeichnend für den Kritizismus und Positivismus. Die Beschränkung auf das Erfahrungsmäßige, Positive führt aber nicht zur Konsequenz der Leugnung des Transzendenten, sondern eher zu einer indifferenten bis positiven Haltung ihm gegenüber. ... A. J. Ayer bemängelt am Agnostizismus die Sinnlosigkeit des Aufzeigens einer Möglichkeit, die weder zum Glauben noch zum Unglauben führt und deshalb ohne Wirksamkeit bleibt: «we have seen that the sentences in question do not express propositions at all. *And this means, that agnosticism also is ruled out*» [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Agnostizismus. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 503 (vgl. HWPPh Bd. 1, S. 110 ff.)*]
- iii Een interessant perspectief op dit hiervoor maals heeft de antropologe Margaret Mead bedacht [*Culture and Commitment* (1970)], een soort synthese van haar werk. Tot dusver heeft de mensheid twee typen culturen ontwikkeld: de '*post-figuratieve*', waarin de voorouders maatgevend zijn, en de '*co-figuratieve*,' waarin de mensen die in de kracht van hun leven zijn, bepalen wat in de maatschappij gebeurt. Gegeven de zorgwekkende staat waarin de schepping verkeert, zijn deze twee typen culturen ontoereikend om de toekomstige technologische mogelijkheden te verwirkelijken zonder dat daaruit catastrofes ontstaan. Een nieuw type cultuur is nodig: de '*pre-figuratieve*' cultuur, waarin de thans nog niet geboren kinderen de wijsheid meebrengen die ze nodig zullen hebben om het leven van de mens op aarde mogelijk te blijven maken. Margaret Mead spreekt niet expliciet van karma of reïncarnatie (k*r), maar het idee van een prefiguratieve cultuur past naadloos in het concept van karma en reïncarnatie. Zelfkennis is in deze visie in de eerste plaats de kunst om te leren (her)kennen wat je uit het voorgeboortelijke leven hebt meegebracht [anamnesis!], en deze *zelfkennis* gaat vloeiend over in *zelfverwerkelijking* oftewel realisering van je karma.
- iv 'Het **portable document format**, of kortweg **pdf**], is sinds ongeveer 1993 een *de facto* standaard voor de uitwisseling van elektronische documenten en formulieren die in hun oorspronkelijke vorm gereproduceerd moeten kunnen worden.' Uit Wikipedia [Wkp].
- v De **broodtekst** is dat deel van een (kranten- of tijdschrift-)artikel, hoofdstuk of boek dat wordt gevormd door aaneengesloten proza ... , in tegenstelling tot elementen als titels, koppen, streamers, boxen en intro's.' Wkp
- vi Onder een 'kainon-tekst' versta ik iets dat ook met de naam 'litterair-dynamisch' [geïnspireerd op "biologisch dynamisch" verspreid zou kunnen worden.
- vii **Neu, das Neue** (griech. νέος, καινός; lat. novus; engl. new; frz. nouveau; ital. Nuovo) I. Von den beiden griechischen Adjektiven bezeichnet νέος das Neue (N.) der Zeit und dem Ursprung nach, καινός das N. der Art und Qualität nach. Beide treffen sich in der Bedeutung: unbekannt, unerwartet, überraschend, unerhört, wunderbar. – Die klassische griechische Philosophie hat das N. nicht thematisiert, denn nicht im Kontingenten spiegelt sich das Göttlich-Wahre. Wenngleich es bei Platon den Grenzbegriff des Plötzlichen (τὸ ἐξαίφνης) gibt, so verwenden er und Aristoteles die Worte für «neu» doch nur beiläufig. –

Erst mit der Entstehung der Eschatologie in der *alttestamentlichen Prophetie* (bes. Deuterocesaja) und folgend in der spätjüdischen und christlichen Apokalyptik wird das N. thematisch zur Eigenart des Ganz-Anderen, Wunderbaren der End- und Heilszeit. Als Bezeichnung für das endgültige Kommen des Gottes der Geschichte umfaßt es Kontingenz und Eschaton, denn unerwartet kommt das Heil. Umgekehrt erfaßt es das Eschaton als grundstürzend, denn durch die Krisis des Alten hindurch kommt Neues. [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Neu, das Neue. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 22556 (vgl. HWPPh Bd. 6, S. 725-726)*]

- viii Een van de belangrijkste problemen waaraan nu gewerkt moet worden is de vraag 'Wat is tijd?'. Een van de manieren om daaraan te werken is bewustzijnsversterking inzake het verloop van de tijd in het dagelijks en nachtelijks [dus eigenlijk 'etmalig'] leven. Een van de ingangen daartoe zijn de zgn. jaarfeesten. In verband met de 'verschijningsdagen' van deze tekst zijn Allerheiligen en Allerzielen relevant.
- ix Op 31 oktober schreef Sylvain Ephimenco in Trouw: 'Ik had de vraag niet verwacht en ook niet dat er een zekere toon van weemoedigheid achter zou schuilen. Moeder (88) aan de telefoon: "Zeg, vieren ze ook Allerzielen in Nederland?" In haar stem klonk het knispergeluid van gevallen bladeren onder de zolen en haar timbre werd als door novembermist bevangen. Morgen is het Allerheiligen en overmorgen Allerzielen, de dag dat de doden herdacht worden. Of was dit een licht verwijt van haar kant? Want ik zal er niet zijn, morgen. Die ene bloem op het graf van mijn vader zal ik pas over een dikke maand samen met haar leggen. Ieder jaar als november gloort, voel ik de drang om leven en dood te vieren. Gemêleerd en onafscheidelijk. In die maand waarin de herinnering aan de vertrokkenen consistent wordt, ben ik ook geboren. Vorig jaar was ik er ook niet bij in het plaatsje Les Milles, voor de eerste Allerzielen na mijn vaders dood. Ik zocht elders wat troost en vond die op een klein, quasi verlaten kerkhof op de IJsseldijk, onder de rook van Rotterdam. Op de 23 praktisch vergeten graven, waar de jaartallen nog net leesbaar waren, legde ik samen met Geliefde een bloem. Misschien zal ik morgen de kleine begraafplaats weer bezoeken. Maar dit keer wil ik te midden van al die zwijgende toehoorders het gedicht van Alphonse de Lamartine 'Pensées des morts' met gedempte stem voordragen: "Het is de bleke schaduw van een vader/ die ons noemde toen hij stierf/ het is een zus, het is een broer/ uiteindelijk allen wier leven/ op een dag ontnomen/ nu onder de grafsteen fluisteren:/ jullie, die het licht zien/dragen jullie nog onze herinnering?" Alle doden die ons zijn voorgegaan op Allerzielen gedenken is schier onmogelijk. Volgens berekeningen zouden rond de honderd miljard mensen op deze planeet eerder zijn gestorven. ...'
- x **Wiedergutmachung** (lat. restitutio; engl. restitution, reparation; frz. réparation; hebr. Shilumim). 1. Der schillernde Begriff <W.> hat in der zweiten Hälfte des 20. Jh. nicht nur im Sprachgebrauch der Bundesrepublik Deutschland Epoche gemacht. Die bis heute währende Herausforderung, durch finanzielle Leistungen an die Opfer der nationalsozialistischen Gewalt und Verfolgung (oder deren Hinterbliebene) die materiellen Folgen geschehenen Unrechts zumindest zu lindern, ist für die deutsche Nachkriegsgesellschaft einer der Hauptanlässe zur Auseinandersetzung mit der unmittelbaren Vergangenheit. In der Diskussion um die Sache wie um den Begriff <Wiedergutmachung> spiegelt sich ein Stück der politischen Kultur der Nachkriegszeit, ihre gelingenden wie mißlingenden Versuche, die Vergangenheit rechtlich, moralisch-sittlich, politisch und geschichtlich zu 'bewältigen'. Der Terminus <Wiedergutmachung> bleibt nicht nur wegen seiner Unschärfe umstritten, changiert er doch zwischen der *Wiedergutmachung eines Schadens* und der *Wiedergutmachung eines Unrechts* und beerbt damit die zivil- wie die strafrechtliche Tradition. Die im Schatten von Auschwitz schmerzlich erfahrene «Unwiderruflichkeit des Getanen», die Einsicht, daß die begangenen Verbrechen angesichts des individuellen Schicksals der Betroffenen gerade *nicht* wieder gutzumachen sind, ließ nicht nur den Begriff zu einem *Ärgernis* werden. Sie zeigte auch Grenzen menschlicher Versöhnung ⇒ (s.d.) wie

Grenzen menschlichen Verzeihens ⇒ (s.d.) auf. Dieses meinte ursprünglich den Verzicht auf Wiedergutmachung und Vergeltung. Die philosophische Auseinandersetzung zwischen Wiedergutmachung Benjamin und M. Horkheimer aus dem Frühjahr 1937 über die Unabgeschlossenheit bzw. Abgeschlossenheit vergangener Geschichte und über Macht und Ohnmacht humanen Eingedenkens zeigt sich zutiefst beunruhigt von der Unabänderlichkeit vergangenen Leidens wie von jenem «Unrecht an den unschuldig Mißhandelten, Entwürdigten und Ermordeten, das über jedes Maß menschenmöglicher Wiedergutmachung hinausgeht». 2. Den Gedanken der Unabänderlichkeit des Ausgangs unserer Taten formuliert schon die griechische Dichtung. Es ist Pindar, der die Aufmerksamkeit auf die untilgbare Schuld ⇒ (s.d.) widerrechtlicher Taten und auf die Unmöglichkeit ihrer Wiedergutmachung richtet. Auch die *moraltheologische Tradition*, die seit Thomas von Aquin die materielle «restitutio» des Römischen Rechts (allg. 'Wiederherstellung') mit Hilfe von Aristoteles' Eth. Nic. V als einen Akt der ausgleichenden Gerechtigkeit («actus justitiae commutativae») interpretiert, reflektiert ausdrücklich die Unmöglichkeit, das Geschehene ungeschehen zu machen («quod factum est non potest fieri ut factum non fuerit»). Sie fragt im Wissen dieser Inkongruenz (Gleichwertiges kann nicht wiedererstattet werden) zugleich nach derjenigen Form von Wiedererstattung, die möglich erscheint («recompensatio qualis possibilis est»). 3. Der Ausdruck «gut machen» bedeutet im Barock 'ersetzen, bezahlen', aber auch im 18. Jh. schon, jetzt auch moralisch-sittlich konnotiert, 'sühnen'. Das Verbalabstraktum «Gutmachung», schon im frühen 17. Jh. in Gebrauch, kennt in ethischer Bedeutung das 19. Jh., in dem auch «Wiedergutmachung» bereits als Übersetzungsterminus belegt ist. «Wiedergutmachung» gehört so zu den ethisch konnotierten Begriffen, die ursprünglich bloß für einen materiellen Ausgleich gebraucht wurden. In der Staatenpraxis nach dem Ersten Weltkrieg gewinnt «Wiedergutmachung» im Bereich der Kriegsfolgenregelung einen Bedeutungsgehalt, der mit dem Begriff «Reparation» übereinstimmt. Schon 1919 kommt der Terminus im Zusammenhang mit der Reparationsdiskussion auf der Vorbereitenden Friedenskonferenz in Paris vor. Der Ausdruck «make good» wird hier neben den Ausdrücken «make compensation» und «make reparation» verwendet. «Wiedergutmachung» übersetzt dann im Deutschen zunächst auch amtlich den Begriff «Reparation» im «Versailler Vertrag» (frz. «réparation»; engl. «reparation»). Erst in der Zeit der Bundesrepublik entwickelt sich eine von der zwischenstaatlichen Reparation abgehobene Bedeutung, deren Eigenständigkeit zunächst strittig bleibt. [Historisches Wörterbuch der Philosophie: Wiedergutmachung. S. 50663 (vgl. HWPb Bd. 12, S. 734 ff.)]

- xii Het griekse begrip **kairos** heeft zijn oorsprong in de mythische geesteshouding en komt voort uit de overtuiging dat alles wat gebeurt onderworpen is aan een door het noodlot vastgelegde symmetrie. Om de dynamiek van al het gebeuren in de schepping te waarborgen, wordt echter af en toe door de natuur of door een van de goden aan de mensen een plaats aangewezen waar zij, mits zij deze plaats herkennen als een speciaal aangewezen plaats, door doelbewuste handelingen de loop van de gebeurtenissen gunstig kunnen beïnvloeden [het begrip 'god(en)' zal in mijn verhaal een belangrijker rol spelen]. Eerst was deze 'kairos' een plaats in de ruimte, later betekende het woord vooral een 'plaats' in de tijd. Een actuele omschrijving van 'kairos' zou kunnen luiden: een tijdstip dat door de mensen die voldoende alert zijn herkend kan worden als het moment waarop een bepaalde handeling bijzondere kans op succes heeft.
- xiii 'Praten over doodgaan, vindt minister Hugo de Jonge gebeurt "vaak te laat en te vaak niet. ... Het gesprek over de laatste levensfase is moeilijk. Het lijkt niet te passen in onze instagrumsamenleving. Maar het is ontzettend belangrijk dat we de dood de plek geven die hij verdient, als volwaardig onderdeel van het leven. Ik zou willen dat mensen veel eerder nadenken over wat ze willen. ... '.
- xiiii 'Il n'y a qu'un problème philosophique vraiment sérieux: c'est le suicide', Albert Camus, franse filosoof, journalist, schrijver van romans en toneelstukken (1913-1960), 1942

het essay 'De mythe van Sisyphus'. De held van het verhaal heeft vele malen gezondigd tegen de goden en is voor straf gedoemd om tot in alle eeuwigheid in de onderwereld een rond stuk rots een helling op te duwen. Als het ding bijna boven is, rolt het naar beneden en moet Sisyphus opnieuw beginnen. Camus gebruikt het als beeld voor de mens die alsmear vragen stelt aan de natuur. Maar die geeft antwoord, zodat de mens alsmear geconfronteerd wordt met het absurde. Het essay is mij om meerdere redenen dierbaar. De eerste reden is de openingszin. Ik citeer: Zelfmoord is het enige echt serieuze filosofische probleem. Dat voel ik ook zo. In zelfmoord knallen de drie grootste thema's uit de Europese filosofie op elkaar: (1) de vraag of hierna nog 'iets' komt, zo ja 'wat' en alsdan of de manier waarop ik heb geleefd en mijn leven geëindigd heb, enige relevantie heeft inzake dit 'iets', (2) de dimensie van het hier en nu geconcretiseerd in de vragen 'wat kan ik weten, hoe moet ik handelen?' en (3) de vrije wil. De tweede reden is dat ik het absurde van Camus niet alleen meevoel en begrijp, maar ook een oplossing ervoor heb. De vraag die Camus onder woorden brengt, is verkeerd gesteld. Hij moet omgedraaid worden. Niet de mens stelt vragen aan de natuur, maar de natuur stelt vragen aan ons, en een van de taken van de filosofie is ons te leren haar antwoorden te geven waar ze iets aan heeft.

- xiv De Levensindekliniek geeft euthanasie. Aan mensen met een euthanasieverzoek dat voldoet aan de wettelijke eisen, maar waar de behandelaar het verzoek niet kan honoreren. Omdat ze niet snel aan hun ziekte overlijden, of omdat hun arts principiële bezwaren heeft tegen euthanasie. De Levensindekliniek vindt dat iedereen die ondraaglijk en uitzichtloos lijdt euthanasie moet kunnen krijgen. Zoals de wet het toestaat. In de praktijk gaat het vooral om mensen die ondraaglijk lijden terwijl ze niet op korte termijn zullen overlijden. Ze lijden zowel aan lichamelijke als aan geestelijke aandoeningen. ... Mensen die om euthanasie vragen, praten daarover het liefste in hun eigen omgeving. De Levensindekliniek gaat daarom voor onderzoeksgesprekken en voor euthanasieverlening naar de hulpvragers toe. Het hoofdkantoor is gevestigd in Den Haag, waar alleen ondersteunende werkzaamheden worden verricht. Op deze site <http://www.levensindekliniek.nl/> vindt u achtergrondinformatie, antwoorden op uw vragen, kunt u zich aanmelden, en wordt u op de hoogte gehouden van de stand van zaken met betrekking tot de Levensindekliniek.
- xv 'Het nieuwe normaal' is in onze taal sinds 2009 een begrip. In het Engels, waaruit wij deze uitdrukking hebben overgenomen, is *the new normal* al langer gangbaar. In die taal benadrukt deze term sinds 11 september 2001 dat de WTC-aanslag een waterscheiding in de (Amerikaanse) geschiedenis vormt en we sindsdien dus in een andere realiteit leven. Hoezeer we ook mogen geloven in deze paradigma-verandering, het nieuwe normaal is natuurlijk ook gewoon een modieus begrip. Want alles went en ooit zal het nieuwe normaal het 'oude normaal' zijn geworden, al heet het dan wel weer simpelweg normaal. [zie <https://www.taalbank.nl/2016/11/02/wat-is-het-nieuwe-normaal/>]
- xvi In de rubriek 'Ikje: Persoonlijke ervaringen of anekdotes van NRC-lezers in maximaal 120 woorden' schreef Jan Dijk 18 september 2018 [met accentuering van mij]: 'Een goede vriendin van over de 80 is extreem hulpbehoevend. Meer dan moeizaam lopen van slaapkamer naar zitkamer kan ze niet, het is een hele tocht. Langer dan twee uur zitten houdt ze niet vol. Maar met alle zorgverlening, inclusief nachtzorg, is ze nog wel in haar eigen woning en bij de laptop en haar boeken. Langer thuis is immers het motto! Veel geneesmiddelen. Lang kan het niet meer duren. **Ze wil niet meer.** Echt klagen doet ze niet, behalve over moeheid. Ze blijft aangenaam gezelschap en op de hoogte van dingen die gebeuren. **De Levensindekliniek is al geweest.** Wanneer ze belt zullen ze komen om een precieze afspraak te maken. „Maar”, zegt ze, „ik wil wel eerst al mijn boeken uitlezen.” ... * En eind oktober 2019 lanceerde 'tot activist geworden journalist' Henk Blanken via het Humanistisch Verbond een actie in dezelfde geest. De NRC gaf hem ruim 2000 woorden (26 oktober): 'Dood, als ik niet meer weet dat ik leef - Euthanasie De huisarts van Parkinson-patiënt *Henk Blanken* begint over euthanasie. Maar waarom, vraagt hij zich af, mag zijn lief

- niet meebeslissen over dat moment?' en ook via andere media wist hij zijn weg te vinden en hij riep veel discussie op.
- xvii En dat zou ik dan dus doen aan de universiteit die zich zelf de naam heeft gegeven van de eerste Europese filosoof die de vrije wil op de agenda van het publieke debat heeft gezet, die door Stefan Zweig met recht en reden de eerste Europeaan genoemd is [Quaevis terra patria], ... humanist .. Humanistisch Verbond NOG UITWERKEN
- xviii **NOG UITWERKEN** ... litt van HSV ELASTIEK
- xix Terzijde noteer ik dat het Van Dale Rijmwoordenboek voor LEESBEEST online 69 rijmwoorden heeft
- xx Alfred North Whitehead (1861-1947) was a widely influential twentieth century philosopher and mathematician. He is responsible for coining the following celebrated quote about Plato's enduring influence.(Process and Reality, p. 39 [Free Press, 1979]: *'So far as concerns philosophy only a selected group can be explicitly mentioned. There is no point in endeavouring to force the interpretations of divergent philosophers into a vague agreement. What is important is that the scheme of interpretation here adopted can claim for each of its main positions the express authority of one, or the other, of some supreme master of thought - Plato, Aristotle, Descartes, Locke, Hume, Kant. But ultimately nothing rests on authority; the final court of appeal is intrinsic reasonableness. **The safest general characterization of the European philosophical tradition is that it consists of a series of footnotes to Plato.** I do not mean the systematic scheme of thought which scholars have doubtfully extracted from his writings. I allude to the wealth of general ideas scattered through them. His personal endowments, his wide opportunities for experience at a great period of civilization, his inheritance of an intellectual tradition not yet stiffened by excessive systematization, have made his writing an inexhaustible mine of suggestion. ...*
- xxi In 1924 woonde in Keulen een jonge arts, Rudolf Hauschka. Daar raakte hij bekend met de antroposofie. Zo kwam hij te weten dat Rudolf Steiner in juli naar Arnhem zou komen voor cursussen en conferenties. Die wilde hij, nu die zo dicht in de buurt kwam, wel eens *live* ontmoeten. Omdat het Rijnland destijds als nawerking van de Eerste Wereldoorlog door de Fransen bezet was, waren treinreizen daar toen lastig. Alleen als passagier op een vrachtboot kon Hauschka naar Arnhem komen. Vele uren bracht hij in alle rust door op de Rijn, op het dek van dit boot kijkend, nadenkend over wat hij daar allemaal in die waterbewegingen zag en in zijn gemoed meemaakte. In het conferentieoord in Arnhem kwam hij Steiner enkele malen in de wandelgangen tegen, en in een van die informele ontmoetingen waagde hij het hem de vraag te stellen die hem al vele jaren bezig hield: 'Wat is eigenlijk de essentie van het leven?' '*Studieren Sie den Rhythmus*', antwoordde Steiner. '*Rhythmus trägt Leben*': 'Onderzoek het ritme. Ritme draagt het leven'.
- xxii Een zoektocht naar de vrije geest van de mens - Een documentaire over wat Rudolf Steiners boek 'De filosofie van de vrijheid' voor ons in de 21ste eeuw betekent.
- xxiii 'Steiner brengt de vitaliteit terug in het gesprek over moraal. De sterke focus op achteraf verklaren ontnemt ons onze vitaliteit – je kunt het wel steeds hebben over wat er is gebeurd en hoe dat tot stand is gekomen, maar je zult ook af en toe iets moeten doen, anders blijft er niets over om achteraf te beoordelen. En dat doen is niet alleen maar een uitvoering van plichten of regels. Steiner schrijft: “Wie slechts uit respect voor bepaalde ethische normen handelt, diens handeling is het resultaat van de gedragsregels uit zijn morele code. Hij is alleen maar de uitvoerder. Hij is een hogere automaat. Werp een aanleiding tot actie in zijn bewustzijn, en onmiddellijk zet zich het mechaniek van zijn morele principes in beweging, ten einde een christelijke, humane, altruïstische of cultuurbevorderende daad voort te brengen.”Dat is niet wat vrij moreel handelen is, zegt Steiner. Je handelt alleen maar vrij als je in jezelf de liefde tot de handeling vindt: niet als conclusie uit redenen alleen, maar ook omdat je vreugde vindt in de daad zelf, in het doen van datgene waarvan je hebt geconcludeerd dat je het moet doen. Hier treffen het cerebrale en het corporele elkaar, het

maatschappelijke en het natuurlijke". <https://www.desteronline.nl/de-vrijheid-zou-het-echt-waar-zijn/>

xxiv ... Citizen Kane Rosebud ... NOG UTWERKEN

xxv ... ter lezing ... ter aanhoring ... ter bespreking ... ik taalbeest NOG UTWERKEN

xxvi ... naar de smaak pro captu NOG UTWERKEN

xxvii ... Weltuntergangsstimmung NOG UTWERKEN Ängste vor einem kosmischen

Weltuntergang ziehen sich durch die Zeiten und dauern bis zur Gegenwart hin an. Schon zur Zeit der ersten Jahrtausendwende gab es eine «verstärkt gegenwartsbezogene Endzeitstimmung», die jedoch «keine terminierte Furcht» mit sich brachte. Danach sind im Mittelalter und in der frühen Neuzeit immer wieder einmal Endzeitängste aufgeflackert. Im 20. Jh. werden Geschehnisse des Ersten Weltkrieges sowie Krisensituationen und -empfindungen nach diesem und dem Zweiten Weltkrieg häufig mit einem Weltuntergang verglichen. Weltuntergangsstimmung und der Wille, ihr standzuhalten, bündeln sich gegen Ende des Zweiten Weltkriegs in dem angeblich von Luther stammenden Ausspruch: «Und wenn morgen die Welt unterginge, so wollen wir heute unser Apfelbäumchen pflanzen». [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Weltende; Weltuntergang. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 49838 (vgl. HWPPh Bd. 12, S. 467)*]

xxviii Er zijn te veel boeren en pensionado's, staat in de ingezonden brief van Hans van den Hombergh in de NRC van 11 oktober 2019: 'Zuur maar logisch: De boeren klagen heftig dat ze de afgelopen jaren zo goed hun best hebben gedaan met hun bedrijfsvoering. Zij hebben fors geïnvesteerd om aan alle door de overheid gestelde eisen te voldoen en krijgen nu weer een volgende rekening gepresenteerd. De vergelijking met de gepensioneerden dringt zich aan mij op: het hele leven gewerkt en premie betaald, en nu gekort worden. Allebei verongelijkt en 'dus' op naar Den Haag. Maar ligt het niet anders? Door respectievelijk klimaatontwikkelingen en de veranderende demografische situatie ziet het beeld er anders uit dan we pakweg 25 jaar geleden dachten. Wel ons best gedaan, lang hard gewerkt en een hoogstaande landbouwsector tot stand gebracht, maar pech: er zijn te veel boeren en pensionado's. Dus het eigen belang moet wijken voor het algemene belang. Zuur maar logisch. Daar hebben we nou een regering en volksvertegenwoordiging voor. Dat zouden de boeren zich moeten realiseren voor ze weer naar Den Haag trekken.

xxix Een levenseindebegeleider is een hulpverlener die beroepsmatig handelingen verricht ter ondersteuning van zelfdoding door mensen die hun leven voltooid achten. Het begrip 'levenseindebegeleider' komt voor in de concept-initiatiefwet 'Waardig levenseinde' dat het Tweede Kamerlid Pia Dijkstra in december 2016 heeft gepubliceerd ter stimulering van de maatschappelijke discussie over hulp bij levensbeëindiging aan oude mensen die hun leven voltooid achten. Het wetsvoorstel voorziet voor levenseindebegeleiders die met inachtneming van in het voorstel vastgelegde zorgvuldigheidseisen hulp bij zelfdoding verlenen, in een strafuitsluitingsgrond als bedoeld in het Wetboek van Strafrecht. De levenseindebegeleider die de wettelijk voorgeschreven zorgvuldigheidseisen in acht heeft genomen, is gerechtigd ten behoeve van degene die zijn hulp heeft verzocht, middelen tot zelfdoding voor te schrijven. De levenseindebegeleider dient bij de zelfdoding aanwezig te zijn. Middelen die de verzoeker niet heeft gebruikt, dient de levenseindebegeleider terug te bezorgen bij de apotheker die ze verstrekt heeft. Het beroep van levenseindebegeleider wordt in het wetsvoorstel geregeld als beroep in de zin van de Wet op de beroepen in de individuele gezondheidszorg. Er komt een register voor levenseindebegeleiders. Daarin worden ingeschreven degenen die in het bezit zijn van een getuigschrift waaruit blijkt dat de betrokkene met goed gevolg een opleiding heeft afgerond aan een door de overheid erkende opleidingsinstelling. Hoewel levenseindebegeleiding in de zin van het wetsvoorstel niet gezien wordt als medisch handelen (zoals het geval is met euthanasie, komen voor de opleiding tot levenseindebegeleider uitsluitend artsen, psychotherapeuten, gezondheidspsychologen en verpleegkundigen in aanmerking. Voor het exclusief recht tot toelating tot

de opleiding van deze beroepsbeoefenaren is gekozen, omdat zij vanuit hun studie en werk al bekend zijn met ingewikkelde levensvragen. Tijdens de opleiding zal, volgens de memorie van toelichting, de nadruk met name komen te liggen op existentiële vragen die te maken hebben met het ervaren van verlies aan identiteit, gebrek aan zingeving en onthechting. De levenseindebegeleiders zullen hierin zelf geschoold worden, maar tijdens de opleiding moet ook aan bod komen welke deskundigen, organisaties en initiatieven op dit vlak al expertise hebben opgebouwd. Op het moment dat een levenseindebegeleider hier weet van heeft, kan hij degene die hem om hulp vraagt ook naar anderen doorverwijzen, indien daar nog behoefte aan is. Daarmee is het volgens de toelichting dus van belang dat levenseindebegeleiders een uitgebreid deskundigennetwerk opbouwen tijdens hun studie.

xxx Trepidatio wordt in het 'Beknopt Latijns-Nederlands Woordenboek' 5e druk (1948) bewerkt door dr. K van der Heyde (Dag 13) vertaald als 'angstig of al te bedrijvig heen en weer lopen ... onrust ... verwarring ... '. Het woord is mij dierbaar geworden toen ik ooit in een tekst over de geschiedenis van de astronomie las hoe in de Middeleeuwen onder astronomen onzekerheid ontstond over de baan van de planeet Mercurius. Die leek zich aan de hemel soms even heen-en-weer te bewegen, en vanuit een soort kosmisch-natuurlijk oergevoel was er binnen de kortste keren onder de astronomen *consensus* 'Dit Kan Niet!' En verder onderzoek bevestigde ook dat het zo niet was. Voor mij betekent het nu iets als een specifiek soort bezorgdheid, waarbij het specifieke 'm erin zit dat die ongerustheid zich uitstrekt tot het niveau waar anamnesis en karma beginnen.

xxxii Mijn voormalige klagenvoot Jan Visser schreef mij: 'De door jou op internet gevonden vertaling is tot eidotes correct, althans inhoudelijk (zij het m.i. niet erg episch, meer alsof Athene en Odysseus op een terrasje genoeglijk wijn zitten te drinken), maar eidotes amfoo is niet eens vrij vertaald. Hier is de bedoeling/de implicatie van deze woorden in plaats van een gepaste vertaling geschreven. Met eidotes zinspeelt Athene op haar én Odysseus' slimheid, bij tijd en wijle eerder sluwheid, waarin zij in hoge mate elkaars evenknie zijn (voor zover dat een sterveling gegeven is natuurlijk: een godin te evenaren). Je zult ook bij Mehler dus geen vertaling à la 'aan elkaar gewaagd' vinden. Lees nog maar eens in de context van Od. XIII, 296. Wél goed gevonden vind ik de vertaling van Dr. M.A.Schwartz, oud-rector van het Nijmeegs Gymnasium, van wie wij in de zesde klas nog een aantal weken les hebben gehad, toen Van der Heyde ziek thuis zat: 'Maar komaan, laten wij niet langer zo praten; daarvoor zijn wij beiden te schrander: ' ktl. (kai ta loipa).'

xxxiii ...functioneel ... 'functionaliteiten'... : veel dat over 'ik' gaat, is vel te intiem voor woorden die ook een of meer anderen bereiken ... ... NOG UITVOERIG UITWERKEN

xxxiiii NOG UITWERKEN... draagvlak zoeken ... democrat 50% plus0,00 1 actueel Brexit ... framing ... media actuele voorbeelden ... Hongkong ... Een totaal andere insteek [zie het vet geprinte stuk]: ... kenners van het werk van Steiner ... 23 september 1924 ... Publius Terentius Maurus De middeleeuwse schrijfster [Hroswitha van Gandersheim](#) zag haar toneelstukken als een christelijk alternatief voor de heidense stukken van Terentius. Der Hüter der Schwelle Seelenvorgänge in szenischen Bildern ist das dritte von [Rudolf Steiner](#) verfasste [Mysteriendrama](#). Die Uraufführung fand am **24. August 1912** im [Gärtnerplatz-Theater](#) in [München](#) statt. Kurzinhalt Zwölf noch ungeweihte Personen sollen ihre Kräfte mit denen des von Hilarius geleiteten Mysterienbundes vereinen. Die Zeit scheint dazu reif, seit Johannes Thomasius allgemein verständliche Schriften über grundlegende geistige Wahrheiten veröffentlicht hat, die weithin großes Interesse finden. Auch Felix Balde und Strader, der durch eine neue Erfindung Technik und Geistesstreben miteinander zu versöhnen hofft, sind berufen. Straders revolutionärer Apparat soll, wie dieser hofft, "der Technik Kräfte so verteilen, dass jeder Mensch behaglich nutzen kann, was er zu seiner Arbeit nötig hat im eignen Heim, das er nach sich gestaltet." **Thomasius selbst steht seinem eigenen Werk kritisch gegenüber. Zwar habe er geistige Wahrheiten ausgesprochen, doch stünde er seit der Trennung von Maria unter dem immer stärker**

wirkenden Einfluss Luzifers, und das würde ihn und auch sein Werk letztlich verderben. Dies nicht erkannt zu haben, sei ein unverzeihlicher Fehler des Mystenbundes.

Vorurteile erzeugt die Sprache zum einen dadurch, daß die Feinheit der Natur, die die Einteilungsfähigkeit der Sinne und des Verstandes ohnehin übertreffe [17], durch die Worte unzureichend bezeichnet werde, weil die Worte primär nach der «Auffassungskraft der Menge» («ex captu vulgi») [18] gebildet seien. Zum anderen produziere die Sprache auf zweierlei Art «Erdichtungen»: Entweder fingiere der Intellekt («per suppositionem phantasticam») mit den Worten Bezeichnungen für nicht-existente Dinge, wie im Falle der metaphysischen Rede vom «Ersten Beweger», oder die Worte seien «verworren» und «schlecht abgegrenzt», «voreilig» und «unangemessen» von den Dingen abstrahiert («confusa et male terminata, et temere et inaequaliter a rebus abstracta») [19]. [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Sprache. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, Sprache 39173 (vgl. HWPPh Bd. 9, Sprache 1469)*]

xxxiv NOG UITWERKEN ... karmisch-iconisch toeval drukfout ... sociale media virtueel orgiastisch ... .. de verbeeling aan de macht ... als twee mythen op elkaar botsen ...

xxxv ... NOG UITWERKEN ... voeding, brein en ritme ...

xxxvi NOG UITWERKEN ... endemisch nominalisme is het probleem van deze tijd kat'exochen in samenhang daarmee agnosticisme ... T H Huxley instinctief voor zich zelf realist ... latere generatiesmodo ind als DE werkelijkheid ETC...

xxxvii NOG UITWERKEN “meedragen” is een misleidende formulering. ... onbedoeldonbewust onwetend 'framen' Prokrustes ...

xxxviii De bedoelde bijbeltekst over Nova et Vetera is een speciale braintwister inzake vertalingen. Hij luidt in mijn favoriete vertaling met ACCENTUERENINGEN van mij: 'Hij zegt tot hen: daarom lijkt iedere SCHRIFTGELEERDE die LEERLING is geworden inzake het koninkrijk der hemelen op een mens, op een huiseigenaar, die uit zijn schatkamer NIEUWE en oude dingen UITDEELT UIT zijn VOORRAAD. Dat klinkt simpel, maar dat is het om verschillende redenen niet. Om te beginnen staan in de originele Griekse tekst minstens vijf woorden waarvan de vertaling ter discussie gesteld kan worden; ik heb ze in de Nederlandse tekst KAPITAAL gespeld. In het Grieks staat: ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς διὰ τοῦτο πᾶς ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ ΜΑΘΗΤΕΥΘΕΙΣ τῆι βασιλείαι τῶν οὐρανῶν ὁμοίος ἐστὶν ἀνθρώπων οἰκοδεσπότηι ὅστις ἘΚΒΑΛΛΕΙ ἘΚ τοῦ ΘΗΣΑΥΡΟΥ αὐτοῦ ΚΑΙΝΑ καὶ παλαιά. In transcriptie in Latijnse letters: hō de eipen autois dia toeto pas GRAMMATEUS MATHEUTHEIS tei basileia toon oeranoon homoiōs estin anthropōoi oikodespotei EKBALLEI EK toe THESAUROE autoe KAINA kai palaia. Om de bedoelde discussie niet àl te ingewikkeld te maken ga ik het alleen hebben over de Latijnse vertaling. Die luidt: 'ait illis ideo omnis SCRIBA DOCTUS in regno caelorum similis est homini patri familias qui PROFERT DE THESAURO suo NOVA et vetera'. 'Scriba doctus' lijkt mij iets anders dan 'een schriftgeleerde die leerling geworden is', overeenkomsten en verschillen tussen 'thesaurus' en 'voorraadkamer' verdienen aandacht, het Griekse 'kaina' is iets principieel anders dan het Latijnse 'nova', maar het meest bijzondere is 'profert de' resp. 'ekballei ek'. In sommige vertalingen staat daarvoor 'naar buiten werpt' of 'tevoorschijn haalt'; uit het woordenboek haal ik zó ruim een dozijn andere woorden: voortbrengen, ten toon stellen, en vele andere. Oftewel: ga er maar aan staan.

xxxix Het woord 'topos' is Grieks en betekent letterlijk plaats. Aristoteles introduceerde het in de zin van [uiteraard dus niet ruimtelijk op te vatten] zakelijk-talige wetmatigheden die het eenvoudiger maken een argumentatief beoogd doel te bereiken. Later werkte Erasmus het begrip 'topos' uit in een streven naar wat wel wordt aangeduid als 'verruimtelijking' van het denken. Dat klinkt ingewikkelder dan het is. Instinctief 'verruimtelijken' we in feite immers *sowieso* alles wat we denken. Tot in het woord [je van iets een] *voorstelling* [maken] geef je immers al aan dat je je iets voorstelt, dat je in je verbeelding iets *voor* je *stelt*, waarnaar je dan van enige afstand of van nabij met je 'geestesoog' gaat 'kijken' om te onderzoeken wat het is.

Het begrip 'mental map', (land-)kaart die je in je verbeelding maakt van iets dat niet echt topo(!)-grafisch in de ruimte voorhanden is, past in de filosofie van het gesprek in termen van 'topoi'.

- xl Prototype van een andere kwaliteit is deze zogeheten 'Nebenübung': Eine ganz besonders wichtige Eigenschaft ist der «Sinn für die Bejahung». Es kann ihn derjenige bei sich entwickeln, welcher das Augenmerk in allen Dingen auf die guten, schönen und zweckvollen Eigenheiten richtet und nicht in erster Linie auf das Tadelnswerte, Häßliche und Widerspruchsvolle. Es gibt eine schöne, in der persischen Dichtung vorhandene Legende von Christus, die zur Anschauung bringt, was mit dieser Eigenschaft gemeint ist: Ein toter Hund liegt an einem Wege. Unter den an ihm Vorübergehenden ist auch Christus. Alle anderen wenden sich ab von dem häßlichen Anblick, den das Tier bietet; nur Christus spricht bewondernd von den schönen Zähnen des Tieres. So kann man den Dingen gegenüber empfinden; in allem, auch dem Widrigsten, mag sich für den, welcher ernstlich sucht, etwas Anerkennenswertes finden.
- xli ... NOG UITWERKEN pro captu
- xlii NOG UITWERKEN: de begippen mneme (Richard Semon, 1907 en later), mentaal engram, meme (Richard Dawkins (1975), 'internetmeme' en aanverwante woorden zitten verknoedeld in een hopeloze warboel waardoor alles wat men erover schrijft onbruikbaar is.
- xliii Over antroposofie ontstaan aan één stuk door misverstanden, twijfel, onzekerheid. Neem bijvoorbeeld de mededeling 'Kinderen kiezen uit bij welke ouders ze geboren willen worden'. Mededelingen van die strekking zijn in verschillende formuleringen bij Steiner te vinden. Ook buiten de antroposofie komen ze in de esoterie en spiritualiteit wel voor. Mijn vader, die Steiner een enkele maal persoonlijk ontmoet had, citeerde dat soms. Ik herinner me nog precies het gevoel dat hij bij me opriep als hij dat vertelde. De herinnering aan zijn summier ontmoeting met Steiner zinderde levend door de kamer. *Zijn* herinnering werd door de manier waarop hij het me vertelde en waarop ik luisterde steeds meer een beetje ook *mijn* herinnering. Maar *begrijpen* deed hij het niet - dat voelde ik heel precies. En nu, meer dan een halve eeuw later, begrijp ik het nog minder. En ik tart elke antroposoof om mij zó volledig en nauwkeurig uit te leggen wat dit *precies* betekent, dat ik het met droge ogen hier kan opschrijven. Een mooi verhaal is het wel. Ooit gebruikte een van mijn 'sofische vrienden, ouder van een kinderrijk gezin, het als argument toen een van zijn meer assertieve kinderen vroeg waarom ze zoveel kinderen 'genomen' hadden. 'Niks kinderen "nemen"' riposteerde mijn vriend dan. 'Jullie wilden zelf bij ons komen, en je moeder en ik vonden dat heel gezellig, dus jullie waren allemaal welkom'. Terwijl ik dit opschrijf, *voel* ik weer de uitstraling waarmee mijn kinderrijke vriend me dat ooit vertelde. Ik *word* even een heel klein beetje dat assertieve kind dat zo'n vraag stelt en dan *op dit antwoord* even geen tekst meer heeft. Het is wijs om niet altijd alles meteen helemaal met je verstand te willen begrijpen. De kunst is om de leegte die je dan in je persoonlijke binnenwereld ervaart te onderkennen als een soort sensibele chaos waarin materiaal voor een echt antwoord als een soort *offen-bares Geheimnis* verborgen is, wachtend om zich te openbaren.
- xliv Zie Skepter 9^e jaargang nr. 4, december 1996, blz. 6. In de Skeptische Notitie 11, Erkende Onzin, geeft Imelman zelf zijn eigen uitvoerige lezing van het incident
- xlvi ... NOG UITWERKEN zie het werk van Diane Pecher inzake kritiek op het begrip *embodied cognition*.
- xlvii Realisme is een begrip dat in verschillende samenhangen wordt gebruikt, en navenant verschillende betekenissen kan hebben. Omdat mijn verhaal uitdrukkelijk functioneel **persoonlijk** is, laat ik de zakelijk-inhoudelijke motieven ervan bijna allemaal buiten beschouwing. Maar het nieuwe realisme **IS** het 'zakelijke' leidmotief door mijn verhaal.
- xlviii NOG INVULLEN / UITWERKEN ... meertaligheid ... Daar zijn websites over!
- xlviii Een zeldzaam leerzaam gebeurtenisje dat illustreert hoe teksten van Steiner en de taligheid op een specifieke manier met elkaar samenhangen overkwam mij een aantal jaren

geleden in een gesprek met een vrouw van bijna mijn leeftijd. Zij was geboren en getogen in Duitsland en toen ze jong volwassen naar Nederland gekomen, daar getrouwd en helemaal ingeburgerd. Pas in die tijd leerde zij het werk van Steiner kennen en waarderen, en in de tijd dat zij daarmee kennismaatte, deed zij ook de verrassende ontdekking dat zij soms passages in die tekst beter begreep in eigentijdse Nederlandse vertaling dan in de, intussen ruim een eeuw oude Duitse originele versie.

- xlix Gedachtig aan de *coincidentia oppositorum* van Cusanus [zie Dag 3] als een leidmotief in de esoterische traditie suggereer ik de omkering '*Anthroposophie ist die Sprache des deutschen Geistes*' als een soort meditatief te gebruiken *catchphrase* voor onze Oosterburen.
- l 'Ook het Kwaad is ontworpen, maar nu is het op aanraakafstand in de tentoonstelling Design van het Derde Rijk. Het is onmogelijk om door de nazi-tentoonstelling in het Design museum Den Bosch te lopen zonder te huiveren. Je waant je in het Stijlboek van het Kwaad.'
- li NOG INVULLEN / **UITWERKEN**
- lii NEP = Nieuwe Economische Politiek... NOG INVULLEN / **UITWERKEN**
- liii Thung NOG INVULLEN / **UITWERKEN**
- liv Plato, *Gorgias 504a* ...
- lv Toen ik bij de voorbereiding van de publicatie van dit verhaal mailcontact opnam met Maarten Camman antwoordde hij: 'Ik kan me nog goed herinneren dat ik dit verhaal aan jou vertelde. ... Alleen weet ik niet meer zeker dat ik gezegd heb: "Je hebt toch altijd geweten, dat dat je leven zou zijn". In mijn herinnering heb ik gezegd: "Je hebt toch altijd geweten, dat dit zou gebeuren". Maar misschien dat het anders staat in jouw aantekeningen.' Hier speelt een typisch voorbeeld van wat op Dag 5 en elders aan de orde komt: '**Herinneringen leven**. Ze veranderen, kunnen verward raken.' Voor mezelf weet ik absoluut zeker dat hij het zo gezegd heeft, en enerzijds ben ik zonder voorbehoud bereid te erkennen dat ik mij wellicht vergis en Maarten C gelijk heeft, maar anderzijds veroorloof ik me, gedachtig aan de kenmerken van het fenomeen 'levensverhaal' zoals samengevat op blz. 8, het [mèt dus deze aanvulling (en dank aan Maarten C voor zijn consciëntieuze reactie)] zo te laten staan als het hier staat.
- lvi *Philosophie der symbolischen Formen, Dritter Teil, Berlin, 1929 (p. 57)*
- lvii Paul Verlaine : *Le Rossignol (Poèmes saturniens/paysages tristes VII 1865)*
- lviii Hier zou ik iets willen toevoegen, maar ik zou, gegeven dat ik mijn verhaal functioneel ['twee tekortkomingen in het VLprogramma, een weeffout en een verzuim'] wil houden, niet weten wat dat dat zou kunnen / moeten zijn / worden.
- lix 'Framing' is een proces waarbij mensen beïnvloed worden in hun waarneming en het maken van keuzes, door het **selectief betekenis** geven aan woorden en zinnen. Ter documentatie: zie Freud en Breuer *Studien über Hysterie 1986*
- lx Terzijde noteer ik dat ik werk aan een boekje: 'Eten en de nieuwe ervaring van de werkelijkheid – Tweede editie van 'Voeding, brein en ritme: De wijsheid van de darm en de nieuwe voedingsadviespraktijk' het motto blijft het zelfde: *Le réel est de prime abord un aliment*. Het werkelijke is allereerst een voedingsmiddel. Gaston Bachelard (1884 – 1962)
- lxi ... Het Boek voor de jeugd
- lxii Vanaf 1984 speelde hij de rol van Sherlock Holmes in de Granada televisie series. ... Het acteerwerk van Brett in deze serie ... zou uitgroeien tot de meest iconische rol die Jeremy Brett gespeeld heeft. In 1995 overleed Brett aan de gevolgen van ernstige hartproblemen.
- lxiii Deze karakterisering haal ik uit een van mijn favoriete boeken: *L'Amour et l'Occident*, 'Liefde en avondland' (1939) van de Zwitser Denis de Rougemont. In verband met Tom Poes: zie <https://www.desteronline.nl/lastpak-verheft-bommelsaga-tot-mythe/>
- lxiv De docent is zelf auteur van de leerboeken en het andere materiaal dat hij/zij gebruikt: keihard ideaal van de Vrije School volgens Steiner!

- lxv ...NOG INVULLEN / **UITWERKEN** ... mijn fundamentele wisselvalligheid jegens het Duitschtum ... De roedeltactiek (Duits: *Rudeltaktik*, ook wel *Wolfsrudeltaktik*) was een speciale aanvalstactiek van de Duitse onderzeeboten in WO 2, uitgedacht door *Grossadmiral* Dönitz ...serie The World at War... in enkele maanden 2,5 miljoen ton koopvaardij schepen getorpedeerd ... In Nürnberg werd hij veroordeeld tot tien jaar opsluiting. De veroordeling schiep een belangrijk precedent, omdat de gewezen admiraal door velen werd gezien als een “soldaat die slechts zijn plicht deed , net als zijn geallieerde collega's. Dönitz meende zelf het slachtoffer te zijn van 'overwinnaarsjustitie', een begrip dat toentertijd algemeen was in Duitsland. 'Enigma' ... militaire inlichtingendienst... .. the war to make an end to all wars ... OOK sterven in meervoud ... .. EN ... water zien branden ... EN Gauland
- lxvi In NRC-Handelsblad 24 mei 1995, aan de vooravond van Hemelvaartsdag, pag. 32, stond een stukje over dit onderwerp, ondertekend door Marieke Brouwer, predikant, onder de titel 'Een wolk onttrok Hem aan hun ogen'. In dit stukje werd het bericht in het Evangelie over de hemelvaart van Jezus door de dominee gekwalificeerd als "misschien wel het meest bizarre" van de vele "ongeloofwaardigheden" in het Christelijk geloof. Gelukkig hoeft deze ongeloofwaardigheid de moderne mens echter niet van zijn geloof af te brengen want, aldus ds. Brouwer, "net zoals het Kerst- en Paasverhaal moet de vertelling van Hemelvaart niet letterlijk maar figuurlijk gelezen en begrepen worden, als een geheel van symbolen". Dat is intussen bijna een kwart eeuw geleden. Ik krijg elke dag sterker de indruk dat dergelijke 'lege' interpretaties steeds mindergedebiteerd worden. Dominee Nico der Linden, jaargenoot in het Utrechts Studentens Corps vatte deze benadering van het bijbelverhaal kernachtig samen door op te merken dat [met accentuering van mij] veel verhalen wel waar waren, **maar niet echt gebeurd waren**.
- lxvii 'Erasmus Universiteit krijgt een theologisch instituut' meldde Trouw 29 oktober 2019 "Theologie is onontbeerlijk voor de economie", zegt theoloog Paul van Geest, beoogd wetenschappelijk directeur van het Erasmus Economics and Theological Institute. Van Geest is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de universiteit van Tilburg. Hij komt naar Rotterdam 'met een koffer vol theologische teksten en theorieën met een ethiek waarin niet eigenbelang, maar altruïsme, vertrouwen en liefde een rol spelen'.
- lxviii '... Zoals het hier staat, is het natuurlijk erg kort door de bocht. Ook de vertaling van logos etc verdient toelichtingen, en over mythos en vertellen moet ook meer komen. Maar vooral moet iets gezegd worden over Wim Wolbrink en actueel nieuws over de Vertelschool: **'De Studiegroep** is een nieuw initiatief van de Nationale Vertelschool. Binnen *de Studiegroep* verkennen en verdiepen we op creatieve wijze grote thema's. Het komende thema is **Vreest niet! De engelen komen**. Veel mensen vermoeden wel een wereld van engelen maar weten niet waar ze kijken moeten om ze waar te nemen. Bij velen leeft een meer of minder sterk verlangen om engelen te kunnen zien en er mee te praten. Zij die er verstand van hebben, zij die het kunnen weten of zelfs kunnen 'zien' zeggen dat er negen soorten engelen zijn. Negen lagen tussen de mens en het hoogste goddelijke. Deze negen lagen, of met een ander woord hiërarchieën; dat vraagt om onderzoek. Waar te beginnen met dit speurwerk? Wellicht gewoon bij het alledaagse; bij het bijzondere fenomeen 'toeval'. Naast het bestuderen van het begrip toeval in ons leven gaan we ook kijken wat er zich allemaal aandient in ons voelen en wat er aan gedachten bij ons voor bij komt. Via deze wegen komen we al uit bij het onstoffelijke. En dit onstoffelijke is dat niet bij uitstek het domein van de engelen? We doen dit onderzoek op twaalf woensdagavonden vanaf woensdag 4 september t/m woensdag 27 november 2019. De opzet van deze studiegroep is zo vormgegeven dat de avonden onafhankelijk van elkaar gevolgd kunnen worden. Wij gaan in deze studiegroep onderzoeken naar waar en hoe de engelen zich aan de mens presenteren. Verder komt aan bod wat de mens omgekeerd voor de engelenwereld kan betekenen.'
- lxix Nederlandse vertaling: Kentering van het westelijk wereldbeeld toegelicht aan de moderne

physica, biologie en psychologie vert. door Helena C. Pos ; ingeleid door H. Groot
Meulenhoff Amsterdam 1950

lxx In feite is dat nog steeds zo. Inzake begin en einde van het leven van de individuele mens is wereldwijd een stilzwijgende permanente revolutie [*ongoing revolution*] gaande. Dàt zou nog eens een thema zijn voor een proefschrift ...

lxxi Een uitgebreidere versie van dit verhaal staat in Motief, Maandblad voor Antroposofie, 2016 nr 202, blz 10-12 Andreas Burnier *revisited* - Een essay in de vorm van een tweeluik [samen met Nard Besseling] over Catharina Irma Dessaur en de antroposofie in Nederland. Intussen is met deze eindnoot dus ook de titel van dit verhaal onderbouwd.

lxxii Vorurteile erzeugt die Sprache zum einen dadurch, daß die Feinheit der Natur, die die Einteilungsfähigkeit der Sinne und des Verstandes ohnehin übertreffe, durch die Worte unzureichend bezeichnet werde, weil die Worte primär nach der «Auffassungskraft der Menge» («ex captu vulgi») gebildet seien. Zum anderen produziere die Sprache auf zweierlei Art «Erdichtungen»: Entweder fingiere der Intellekt («per suppositionem phantasticam») mit den Worten Bezeichnungen für nicht-existente Dinge, wie im Falle der metaphysischen Rede vom «Ersten Beweger», oder die Worte seien «verworren» und «schlecht abgegrenzt», «voreilig» und «unangemessen» von den Dingen abstrahiert («confusa et male terminata, et temere et inaequaliter a rebus abstracta»). [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Sprache. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 39173 (vgl. HWPPh Bd. 9, S. 1469)*] , in verband met de Idolen van Bacon.

lxxiii Over dit onderwerp is veel literatuur beschikbaar. Het meest recente [In 1628 “ontdekte Harvey (1578-1657) de bloedsomloop” Zo staat het althans in de gangbare overzichten van de geschiedenis van de geneeskunde. Het is niet onwaar, maar het is wel zó versimpeld samengevat, dat het ook niet waar is. .. De historische werkelijkheid .. is niet simpel – integendeel.' staat in: Koo van der Wal, Hugo Verbrugh & Louw Feenstra (red.) Denken over geneeskunde – Grensverkenningen. Milinda Uitgevers 2018.

lxxiv ...NOG INVULLEN / **UITWERKEN** ..... Der Gestaltkreis ...

lxxv In 1960 publiceerde Julius het boek *Stoffeswelt und Menschenbildung – Chemie an einfachen Phänomene dargestellt*, Teil 1, Het boek verscheen bij Verlag Freies Geistesleben in Stuttgart; Het was nr 12 in de serie *Menschenkunde und Erziehung- Schriften der Pädagogischen Forschungsstelle beim Bund der Freien Waldorfschulen*. In 1965 volgde *Grundlagen einer Phänomenologischen Chemie – Stoffeswelt und Menschenbildung Teil II* ; het was nummer 20 in bovengenoemde serie. Engels vertaling: *Fundamentals for a Phenomenological Study of Chemistry*, vertaald door D.G. Ruaris, ISBN 1888365226, uitgegeven door de antroposofisch *angehauchte* uitgeverij FlorisBooks).

lxxvi The German philosopher Friedrich Nietzsche's original line was “Was mich nicht umbringt, macht mich stärker.” The saying comes from the “Maxims and Arrows” section of Nietzsche’s book, *Twilight of the the Idols* (1888). It is usually translated into English as “what does not kill me makes me stronger.” Nietzsche used a similar line in *Ecce Homo* (written 1888, published 1908), the last book he wrote before going completely insane. In the chapter entitled “Why I Am So Wise,” he wrote that a person who has “turned out well” could be recognized by certain attributes, such as a knack for exploiting bad accidents to his advantage. Regarding such a man, Nietzsche said: “What does not kill him makes him stronger.” (“Was ihn nicht umbringt, macht ihn stärker.”) Today, English translations and variations of Nietzsche’s maxim are often used for ironic effect. But they are also frequently used in a positive way, to express optimism and determination in the face of adversity. Many people might be surprised to learn that Nietzsche’s original German line was used as a motto for Hitler's Nazi youth camps.

lxxvii Uit Trouw van 12 juni 2009, Hans Schilder: 26 Mei jl. overleed Marco J. de Vries op 81 jarige leeftijd. Marco de Vries was de eerste die wetenschappelijk interventie-onderzoek deed naar het effect van psychotherapie op kanker. Hij koos daarvoor een zogeheten 'Fase II

onderzoek': mensen met kanker, die in alle andere opzichten waren uitbehandeld, kregen individuele en groepspsychotherapie. Tijdens en na de psychotherapie werd gekeken of er een verandering was in tumorgroei. De Vries begon dit onderzoek in 1987. Hij was hoogleraar pathologische anatomie aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam, en hij was Gestalt-psychotherapeut. Vanuit deze combinatie was hij gefascineerd door het verschijnsel van spontane regressie van kanker. Marco verzamelde en onderzocht mensen bij wie kanker klinisch en histologisch was bewezen -het werk van de patholoog anatoom-, maar wie bij de kanker kleiner was geworden of was verdwenen zonder dat dit kon komen door een reguliere medische behandeling. Marco en zijn mederwerker de arts van Baalen onderzochten of psychische veranderingen waren opgetreden in de weken vóórdat deze 'spontane' afname van kanker was opgetreden. Want dat wilden ze weten: welke psychische processen konden hebben bijgedragen aan dit soort bijna wonderbaarlijke genezingen. Het viel hen op dat deze mensen kort vóór de afname van kanker een omslag hadden doorgemaakt in de richting van meer autonomie, zingeving en betekenisvolle, steunende relaties met anderen; een 'existential shift', zoals de jappanner Ikemi het had genoemd. Vanuit deze kennis werd het fase II psychotherapie onderzoek opgezet, met steun van de Josephine Nefkens stichting. Kort daarna kon De Vries het Helen Dowling Instituut oprichten: een instituut dat speciaal was bedoeld voor onderzoek naar de invloed van psychische factoren op lichamelijke ziekte. In dit instituut werd het fase II onderzoek voltooid. Bij vijf patiënten, uit een groep van 35, werd een tijdelijke stilstand gezien in tumorgroei. De stilstand varieerde van drie maanden tot twee jaar. Enerzijds was dit een bescheiden resultaat, anderzijds was het historisch. Niet eerder was in een fase II onderzoek de mogelijkheid van psychische invloed op kanker op dit hoge wetenschappelijke niveau onderzocht. Het Helen Dowling instituut was buitengewoon vruchtbaar: in enkele jaren verschenen vijf proefschriften en vele publicaties. Ondertussen zagen ook andere onderzoekers effect van psychotherapie op kanker. 'Om te stijgen is de ziel afgedaald'. Deze regel uit de Zohar kenmerkte Marco's fascinatie voor de mens als bezielde wezen. Marco Jakob de Vries was Jood. Toen hij mij, enkele maanden voor zijn overlijden de Aüroinitische priesterzegen gaf, koos hij voor de vertaling uit 'The Jerusalem Translation'. Niet: "De Heer zegene u", maar "Yahwe zegene u en behoede u. Moge Yahweh zijn aangezicht over u lichten en u genadig zijn. Yahweh verheffe zijn aangezicht over u en geve u vrede." Daarmee stapte hij voor het eerst voluit in de traditie van de Cohenitische priesterlijn, waaruit hij bleek te zijn voortgekomen. In die zegenende lijn heeft hij geleefd, is hij gestorven en leeft hij voort in de harten en zielen van patiënten en nabestaanden, hulpverleners en wetenschappers en allen die zijn fascinatie voor het leven delen.

lxxviii **NOG UITWERKEN** ... veelzijdig ... goena goena ... 'politioenele acties'... goed en kwaad in retrospectief ... talite eigen herinneringen Duitsland oorlog in het Westen [EN tien jaar jonger] ...

lxxix **ProbleemGestuurd Onderwijs, PGO**, is een van de grote vernieuwingsmomenten in het onderwijs. Studenten die willen leren volgens PGO vatten een probleem aan en werken daar samen aan. De docent kiest de problemen, draagt materiaal aan, begeleidt, adviseert, 'stuurt'. In een actuele variant van PGO stuurt niet de docent, maar doen de studenten zelf dat. Ook bepalen ze zelf in welke richting ze gaan en wat ze aan de problemen willen leren. PGO is thans wereldwijd populair. Onder andere namen is het al heel oud. Een bijzondere voorloper was Pierre Abélard (1197 - 1242), filosoof, theoloog en bevlogen docent. Hij is de sleutel-figuur in de grote controverse die in zijn tijd woedde over de vraag hoe de mens tot algemene kennis en begrip komt, de zogeheten universalienstrijd. In dit boek geef ik een nieuwe analyse van leven en werk van Abélard, van hoe Abélard zijn tijd acht eeuwen vooruit was, en nu een actuele bijdrage kan geven aan het debat over onderwijs. Abélard stelt dat de taal en het levende gesprek essentieel zijn in het proces van kennisverwerving en gezamenlijke kennisverwerking. Daarmee is Abélard een zeldzaam originele figuur in de

geschiedenis van de avant garde.

lxxx ... **NOG UITWERKEN** over boeken etc ... geen geen tweedehandsaanbiedingen ...

lxxxi ... **NOG UITWERKEN**

lxxxii In 1962 verscheen 'The Structure of Scientific Revolutions' van de fysicus en wetenschaps-historicus Thomas S. Kuhn, waarvan kort na de verschijning al werd voorspeld dat het grote invloed zou uitoefenen. Die voorspelling is, hoewel wat verlaat, uitgekomen; het heeft de stoot gegeven tot een discussie over de ontwikkeling van de wetenschap waarvan het einde vooralsnog niet in zicht is, waarbij overigens moet worden bedacht dat naar veler oordeel de grote invloed van Kuhn's werk voor een belangrijk deel is toe te schrijven aan de omstandigheid dat hij in staat bleek een aantal ideeën en opvattingen die in brede kring onuitgesproken werden gehuldigd, expliciet te formuleren; ook de veelal retorische stijl en betoogtrant waarin Kuhn schrijft zullen tot zijn populariteit hebben bijgedragen. De aanhef van het boek is een iconisch stuk tekst voor mij geworden: 'History, if viewed as a repository for more than anecdote or chronology, could produce a decisive transformation in the image of science by which we are now possessed. That image has previously been drawn, even by scientists themselves, mainly from the study of finished scientific achievements as these are recorded in the classics and, more recently, in the textbooks from which each new scientific generation learns to practice its trade. Inevitably, however, the aim of such books is persuasive and pedagogic; a concept of science drawn from them is no more likely to fit the enterprise that produced them than an image of a national culture drawn from a tourist brochure or a language text. This essay attempts to show that **we have been misled by them in fundamental ways** [accentuering van mij]. .

lxxxiii De ondertitel was 'Een wetenschapstheoretisch onderzoek naar de omschrijving van het onderwijsvak pathologie als bijdrage tot de ontwikkeling van een holistische <ik bedoelde natuurlijk "antroposofische"> benadering van ziekte'. ELASTIEK<lets van dat antroposofsche had ik in enkele stellingen *hineingeheinisst*: ...

lxxxiv Die 'meerdere redenen' kwamen deels al ter sprake in de eerste eindnoot ... **BEWERKEN**

lxxxv Zoals in dit verhaal hier staat, zou het er soms op kunnen lijken alsof er meerdere 'antroposofieën' door de wereld gaan. En soms denk ik ook bijna dat dat werkelijk zo is, maar telkens krijg ik weer hoop. Er is echt zoiets als 'de' antroposofie, en die is een geheel. En in dat geheel leeft niet een tegenstelling, maar een polariteit. Antroposofie leeft, ze ademt. Mijn wisselvalligheid inzake Steiner en zijn antroposofie over 'òf-òf' maar over 'èn-èn'. En de beide "en" en "en" waartussen de antroposofie leeft, zijn bewegelijk. Ze zijn een levende polariteit, veranderen alsmaar van plaats, inhoud, strekking. De kunst is om telkens opnieuw het evenwicht te vinden tussen verantwoord omgaan met de nalatenschap van Steiner je eigen nieuwe inspiratie te zoeken voor omgang met die nalatenschap. In de ene pool ligt de nadruk op bestudering en verwerking van de ontelbare teksten die Steiner nagelaten heeft, in de andere pool gaat het om de persoonlijke communicatie tussen mensen die op hun eigen manier in het werk van Steiner en zijn leerlingen inspiratie vinden voor alles dat zin aan hun leven geeft. Zoeken naar het midden dat de beide polen verbindt – daar gaat het om in de antroposofie, en ieder mens zoekt in vrijheid zijn eigen middenweg daartussen. De vrijheid is de alpha en omega van de antroposofie. Zelfs de naam 'antroposofie' is door Steiner zelf ter discussie gesteld. 'Het liefst zou ik zien dat men elke week een andere naam gaf aan wat nu "antroposofie" heet', schijnt hij ooit letterlijk gezegd te hebben. Kun je dichter bij de aanbeveling komen 'je zoekt het zelf maar uit'? Merk op dat ik hier heb geschreven "**schijnt** hij ooit letterlijk gezegd te hebben". De overgrote meerderheid van de nagelaten teksten van Steiner zijn niet door hem zelf geschreven. Het zijn **meer of minder** letterlijk stenografisch vastgelegde transcripts die anderen gemaakt hebben van wat zij hem hebben horen vertellen. Antroposofie is alleen realiteit voor zover ieder individueel mens zich die zelf eigen maakt. onder dit voorbehoud citeer ik Steiner in zijn Abschiedsansprache in Penmaenmawr, 31. Augustus 1923 (GA 227): "(Es) wäre mir am liebsten, für die Anthroposophie alle acht Tage

- einen anderen Namen zu haben, damit nicht das Publikum am Namen klebt, statt nach der Sache zu fragen. Aber das geht ja nicht wegen ... Arrangement-Schwierigkeiten. “
- lxxxvi **NOG UITWERKEN** Geesteswetenschap en geneeskunde (GA 312) ... 'De antroposofie is een geesteswetenschap die gebaseerd is op de ideeën van Rudolf Steiner (1861-1925). Hij heeft levensrichtlijnen gegeven betreffende onderwijs, geneeskunde, kunst, opvoedkunde, landbouw, economie enz. Deze filosofie is gebaseerd op de 'signatuurleer' (natuurwetten uiten zich volgens hetzelfde patroon op velerlei gebieden). Dit boek bevat twintig letterlijk vertaalde en onveranderde lezingen die hij in het voorjaar 1920 heeft gehouden voor een groep geneeskundigen. In de antroposofische geneeskunde wordt nog steeds uitgegaan van wat Rudolf Steiner als filosofie heeft aangegeven. De interpretatie is weliswaar gemoderniseerd en verder uitgewerkt. Het boek bevat naast de lezingen een uitgebreid nawoord van Hugo S. Verbrugh en diverse aantekeningen als verklaring van de lezingen. Het boek is niet gemakkelijk leesbaar en bevat enkele verklarende tekeningetjes. Het is duidelijk bedoeld voor de artsen, die zich willen verdiepen in de antroposofische gedachtengang. ... Isbn 9789060385210 (Biblion recensie, E. Wannee-Immerzeel.)
- lxxxvii 'Misnomer' is een belangrijk begrip. Ik ken er geen goed Nederlands woord voor. Wikipedia geeft als '*meaning*': A **misnomer** is a word that suggests a meaning that is known to be wrong. Misnomers often arise because something was named long before its correct nature was known, or because the nature of an earlier form is no longer the norm. A misnomer may also be simply a word that someone uses incorrectly or misleadingly. "Misnomer" does not mean “misunderstanding” or “popular misconception”, and many misnomers remain in legitimate use (that is, being a misnomer does not always make a name incorrect; [dit laatste acht ik persoonlijk *heavily* voor discussie vatbaar]).
- lxxxviii Tijd is voor Augustinus belangrijk en heeft te maken heeft met beleving van het midden in het heden. Wat is tijd? Een heel bekend citaat van Augustinus is het volgende: ‘Wat is tijd dan? Zolang niemand het me vraagt, weet ik het wel. Maar als ik op deze vraag antwoord zou moeten geven, weet ik het niet meer. Toch durf ik te zeggen dat er geen verleden tijd zou zijn, als niets voorbijging, en dat er geen toekomstige tijd zou zijn als er niets naar ons toe kwam, en dat er geen tegenwoordige tijd was als er niets was’ (Confessiones xi,14).
- lxxxix Amerikaans psycholoog en psychotherapeut (1902-1987). Samen met Abraham Maslow wordt hij als grondlegger van de [ten onrechte vergeten (HV)] humanistische psychologie beschouwd. Zie ook voor de rest Wikipedia en elders [dit is best een belangrijk onderwerp].
- xc ..... **NOG UITWERKEN** homeopathie ... *Arzneimittelfindung* ... Aart van der Stel, tot voor enige jaren huisarts in Rotterdam ... Zou jehet merken als een of andere diabolische tovenaer alle homeopathische geneesmiddelen u veranderen in wat ze volgens kritikaster zijn namelijk gewoon water?
- xci De, al dan niet 'zogenaamde' “antroposofische geneeskunde” werkt soms best wel. Daar is redelijk goede literatuur over beschikbaar. Maar om die aan te halen, zou hier te ver voeren.
- xcii ..... **NOG UITWERKEN** ... Ik had nog niet de naam geleerd van wat ik in mijn gemoed allemaal aantrof, en nog niet het benulom in te zien dat dit de zogenoemde wezelsleden waren ... aetherlichaam ... ik kon nog niet een gesprek met mij zelf hierover voeren
- xciii Wanneer men in bijna alles wat een mens kan doen mislukt is, kan men altijd nog filosoof worden. Dixit HSV
- xciv Voorzitter werd Mart van Lieburg, medisch historicus en grootmeester in de kunst om universitaire instituten te leiden en te besturen. Ethiek was voor Inez de Beaufort, Medard Hilhorst e.a. Netty Storm-Korteweg werd de toegewijde secretaresse. **NOG UITWERKEN** ... Hans Koeze ... rector Alexander Rinnooy Kan ... glossy magazine ik column ... **NOG UITWERKEN** Bordjes Duiken
- xcv ... nog veel meer ... interfacultaire werkgroep Filosofie en genesunde ... Douwe Tiemersma ... Arjo Nijk ... **NOG UITWERKEN**
- xcvi ... Softenon ... **NOG UITZOEKEN** ... onder andere. HSV TGE van den Berg ... **NOG**

UITWERKEN

- xcvii Dit is natuurlijk nog science fiction maar de Zwitserse romanschrijver Martin Suter heeft in *Elephant* (2017) onversneden geloofwaardig beschreven hoe een internationale kongsi experimenteel werkende biologen onder aanvoering van de Chinese mafia hiermee bezig is.
- xcviii Een Beetje Filosofie Kan Hier Geen Kwaad - Wijsgerig perspectief op de geneeskunde - De medische wetenschap heeft de afgelopen eeuw immense vooruitgang geboekt. Toch heeft dat niet tot louter zegeningen geleid voor de geneeskunde. Mensen willen en verwachten vaak meer dan artsen kunnen geven. Dat leidt tot onzekerheid en conflicten. Filosofie, ooit getypeerd als de kunst om op creatieve en redelijke manier om te gaan met onzekerheid, kan daar iets aan doen. In dertig mini-essays biedt deze Rotterdamse medicus en filosoof een filosofisch perspectief op de geneeskunde met focus op de soms preciaire houding tussen artsen en patiënten en laat op beeldende en vaak humoristische wijze zien hoe de moderne filosofie kan bijdragen tot inzicht in wat wel en niet kan in de geneeskunde. Adviesprijs bij bolcom 6,90
- xcix Zie 'De mythe van Prokrustes', mijn 'Essay over het banale' voor de Eurekaweek 2019, De Ster 13 augustus 2019 Het universitaire onderwijs in Nederland dreigt banaal te worden. Een van de oorzaken heb ik zelf zien komen, intussen bijna een halve eeuw geleden: de meerkeuzevragen ... **NOG UITWERKEN**
- c 'Zolang er iemand is, die nog aan je denkt ...' -Karma en reïncarnatie [= k*r]: feit of fictie, waarheid of bedenkstel, realiteit of verzinsel? Een essay à permutations. OF een routebeschrijving in de vorm van een wisseltekst in de richting van een antwoord op de vraag of hierna nog iets komt en zo ja wat, en over de stelling dat deze tweeledige vraag bij uitstek goed benaderd kan worden door de vraag te herformuleren als 'is het denkbeeld van karma en reïncarnatie feit of fictie, waarheid of bedenkstel, realiteit of verzinsel?'
- ci Willem Retze Talsma (*Die Wiedergeburt der Klassiker, Wort und Welt Verlag Thaur bei Innsbruck 1980, 2. Auflage 1988*) Clemens-Christoph von Gleich / Johann Sonnleitner, "Bach: Wie schnell?" Praktischer Tempo-Wegweiser mit 200 Übungen und Beispielen. Verlag Urachhaus 2002, ISBN3-8251-7371-2 **NOG UITWERKEN**
- cii Zie als bijvoorbeeld het Jaarboek 1997: Karma reïncarnatie en de roep om zingeving. Een van de antwoorden op de diepewortelde menselijke behoefte aan een aardse bedeling die als zinvol en rechtvaardig ervaren kan worden, is de leer van karma en reïncarnatie. De bedoeling van deze uitgave is een bijdrage te leveren tot nadere verheldering van deze leer en van de problemen die daarbij rijzen. Kritiek en bezwaren ertegen komen eveneens aan de orde. Gaat het bij karma en reïncarnatie uitsluitend om een geloof of om meer dan dat? Voor veel aanhangers gaat het om een innerlijk zeker weten. In dit boek krijgt echter ook de empirisch-wetenschappelijke toetsing de nodige aandacht evenals de vraag wat er eigenlijk incarneert en hoe zich dit verhoudt tot de genetische achtergrond van ons bestaan. Dit alles wordt geplaatst in het perspectief van het vraagstuk van de zingeving als specifiek modern probleem. Wijsgerige en wetenschappelijke kanttekeningen bij de in deze tijd groeiende belangstelling voor de leer van karma reïncarnatie.
- ciii ... Els Borst (1932-2014) ... euthanasie *and all that* authentiek filosofisch ... **NOG UITWERKEN**
- civ Iatrosomie was de naam van wat zou uitgroeien tot een 'dat-wil-je-niet-weten'-niveau onvoorstelbaar pseudo-wetenschappelijk psychopathologisch forensisch psychiatrisch zwart occult pornografisch proces dat Jan Pieter de Kok (* 1952, Rotterdam) vanaf 1981 op gang bracht [het is denkbaar dat het nu nog ergens werkt; sinds omstreeks 2006 heb ik het niet meer in de publiciteit gezien]. Mijn typering is ongebruikelijk veelzijdig neatief; ik weet waar ik het over heb. In 1979 verscheen De Kok voor de commissie-Muntendam, die advies moest uitbrengen aan het kabinet Van Agt over de betekenis van alternatieve geneeswijzen voor de volksgezondheid; ik was daar lid van en zat erbij. De Kok bleek niet alleen absoluut niet in staat om begrijpelijk uit te leggen wat de iatrosomie inhoudt, maar riep in het gesprek

- bij mij een ervaring op die ik in eerste instantie zelf duidde als de variant van het praecox-gevoel (zie Dag 1) die optreedt in de confrontatie met iemand die lijdt aan pseudologia fantastica [$\approx$ iemand die dwingend in zijn eigen fantasieën gelooft] maar later, van zeer dichtbij meemakend en betrokken rakend bij de onvoorstelbare verwoestingen die hij in de levens van tientallen, waarschijnlijk zelfs honderden mensen aanrichtte, onderkende als en grensoverschrijdende ervaring. Op internet is meer over hem te vinden
- cv Het geval Barbro Karlén gaat over een Zweedse vrouw (*1954) die als een soort wonderkind al in haar tienerjaren beroemd werd door gedichten en boeken die ze schreef, en omstreeks 1998 toen haar kinderlijke natuurtalent opgedroogd was, ter compensatie verzong dat ze zich herinnerde dat ze in haar vorige leven tijdens WO2 Anne Frank geweest was.
- cvi verplicht met pensioen ... prototype van een non-discussie waarvan het non-karakter rechtstreeks het gevolg is van het endemische nominalisme **NOG UITWERKEN**
- cvi ... Wilmar, ...Der Gestaltkreis **NOG UITWERKEN**
- cvi 'Het thema is onderdeel van een historisch-wetenschappelijke revolutie die zich thans in de neurowetenschappen afspeelt', citeer ik uit mijn beoordeling
- cix Onder meer ateur van een belangrijk recent boek over de evolutiepsychologie. **NOG UITWERKEN**
- cx Wetenschapsfilosofische grondslagen van de psychologie met aandacht voor de parapsycho-logie: recente inzichten uit de parapsychologie en de neurowetenschappen over de invloed van het bewustzijn op schizofrenie - Uit literatuuronderzoek blijkt dat de huidige benadering van de wetenschap op het bewustzijn, namelijk dat het bewustzijn voortkomt uit hersenactiviteit, niet afdoende verklaringen verschaft voor verschillende fenomenen, zoals resultaten die verkregen worden uit onderzoek over plasticiteit, het effect van hersenactiviteit op DNA en onderzoeksresultaten uit de parapsychologie. Daarom wordt in deze scriptie een andere benadering voorgesteld, namelijk dat hersenen en het bewustzijn eigenlijk twee woorden zijn voor hetzelfde fenomeen, de Brein/Bewustzijn benadering genaamd. Hersenactiviteit staat in deze benadering gelijk aan bewustzijnsactiviteit.
- cx 'Aan de hand van standpunten over de wetenschappelijke status van het vakgebied en de rol van discussiepunten als methodologie, statistiek, fraude en geloof wordt gekeken naar de status van de parapsychologie. Het blijkt dat er nog altijd veel controverse bestaat. Ondanks de vele negatieve aandacht heeft de parapsychologie ook een bijdrage geleverd aan de wetenschap. Al met al heeft de parapsychologie wel degelijk invloed op de wetenschap, **al is het niet op de manier zoals zij zelf voor ogen had'** (accentuering van mij (HSV)).
- cxii De cognitief-wetenschappelijke benadering van de geest is tegenwoordig zodanig geïntegreerd en geaccepteerd binnen de psychologie, dat er wordt gesproken van een heersend cognitief paradigma. Heelan (1987) beschrijft op basis van de Mey (1982) het cognitieve paradigma als de zienswijze dat kennis gebonden is aan complexe *computational systems*, die als representaties dienen van de wereld en de acties die daarin worden gemaakt. Anders gezegd, tracht het cognitieve paradigma de werkingen van de geest te verklaren vanuit het kader van een informatieverwerkingsmachine. Ondanks dat deze benadering afwijkt van het behaviorisme, **is een behavioristische essentie nog altijd bepalend voor de actuele onderzoeksmethodiek**: Consensus in de psychologische wetenschap is momenteel afhankelijk van objectief verifieerbare experimenten en statistisch analyseerbare variabelen ...' [accentuering van mij (HSV)]
- cxiii... een speciaal geval in de zin dat de student zelf ervaringsdeskundig was inzake zijn onderwerp; de interacties met de tweede begeleider waren een unieke queeste die tot relatief ver reikten aan **en soms voorbij** de grenzen van de vrijheid van onderwijs en wetenschap.
- cxiv .. mikrokosmos ... ieder mens heeft / 'is' zijn/haar eigen taal , schrijft haar/zijnlevenverhaal in de eigen taal **NOG UITWERKEN**
- cxv Het Probleem van het Begrip: de Universalienstrijd Uitgevochten in de Psychologie (Bach.) 2013) - How Neuroscience is Saving the Life of Metaphysics: Een Beschouwing van het

Onderzoekspadigma van Libet (Master 2017)

cxvi Evangelia Vasileiou (* 1994; zij kan ongeveer even goed Nederlands als ik Nieuwgrieks ...

cxvii ... **NOG UITWERKEN** ...specifiek voor wetenschappelijk onderwijs ... de docent biedt interactief alleen leerstof aan die hij zich eigen gemaakt heeft met zoveel mogelijk 'objectief' controleerbare feiten en een eerste selectie relevante literatuur, en formuleert en redigeert dit allemaal zó dat de student zo creatief mogelijk uitgedaagd wordt daar het eigen 'verhaal' van te maken, en 'onderwijs' is dan de ontmoeting waarin de deelnemers aan dat onderwijs [d/s ≈ docent en student] elkaar die verhalen vertellen en erover debatteren.

cxviii Just one example: Topos 7.6. Anamnesis is here and now in social science and in our course relevant to the human being in general and the APS-student in particular. In Athens, 24 centuries ago, Socrates lived and spoke according to his ironical maxime: 'The only thing I know, is that I know nothing; thereby leaving the other as free as possible. Plato's concept of 'anamnesis' puts forward: 'Every human being comes into life with an aim, a goal, a purpose. We forget this shortly before birth; 'the art of living', in Dutch *levenskunst*, is to refind this original purpose. Work on this 're-finding' in conjunction with academic training is in fact the essence of this course. The objective, subjective and intersubjective aspects of all cognition merge; the student is partly implicitly, partly explicitly invited, challenged to consider him/herself as a person who has had, somehow or other one of more previous lives. * Een student waardeerde deze topos aldus: 0.8: "Anamnesis, the art of living remind me of the idea that each of us needs to reconnect with their subjective truth and live by it. Your truth is your reality and you cannot live someone else's reality.

cxix Op 27 oktober 2015 vond de officiële onthulling plaats van een serie banieren met spreuken van Erasmus op de Vlaggenparade aan de Boompjes in Rotterdam. Ter gelegenheid van de geboortedag van onze beroemde stadsgenoot op 28 oktober vroeg de gemeente Mothership om het gedachtegoed van de grote filosoof meer zichtbaar te maken. Sinds begin oktober zijn er op meerdere plekken bijzondere uitspraken te vinden, die verbazing wekken door hun actualiteit. Naast de banieren op de Vlaggenparade zijn de 'Erasmus quotes' ook te vinden op de zijgevel van Hotel Emma op het Eendrachtsplein, het metrostation Wilhelminaplein, een luchtkoker op het Kruisplein en de metro-ingang in het Centraal Station. Alle teksten zijn vormgegeven door ontwerper Tim Bontan van Bijdevleet. De onthulling van de banieren is de eerste fase van dit project. In april en oktober 2016 volgen nog een aantal spreuken op verschillende locaties in de stad.

cxx ... work is in progress ... functioneel selectief ... verschillende functionaliteiten ... **NOG UITWERKEN**

cxixi ... <HIC NUNC ... 2019 09 25 1010 ... 'retrograad'... HIERNU HERINNER IK ME ... 'DAGBOEK'... ALLES IS EENMALIG ... nog uitwerken **NOG UITWERKEN**

cxixii The question Why is there something rather than nothing? is a good candidate for being philosophy's most profound and disturbing question. Is it not a complete and utter mystery that there should be anything at all? That there should be nothing seems prima facie more plausible than that there should be something in view of the greater simplicity and naturalness of nothingness as compared to somethingness. And yet there is something. In this stimulating and well-written book, Oxford philosopher Bede Rundle tries to make likely that the problem of existence does have a reasonably clear solution and, moreover, that this solution is of a distinctively philosophical, as opposed to a physical or theological, kind. . . . a valuable and, as far as I can judge, original contribution to metaphysics as a whole and, above all, a welcome contrast to much recent work of a more speculative nature. * Erik J. Olsson, Notre Dame Philosophical Reviews * Review from previous edition Bede Rundle's brief and often forceful book is a wonderful stimulus to reflect on the ways in which philosophy can and cannot identify the excesses of attempted thought. * Thomas Nagel, Times Literary Supplement *

cxixiii ... **NOG UITWERKEN**...in hoeverre tijdgebonden ... ? uit NRC 26 januari 1984 Met

de vraag “Wat moet ik doen met de mensen die alleen maar alsmaar klagen [zonder dat er een duidelijke medische aanleiding is voor de klachten] werd ik in het begin van mijn praktijk geconfronteerd. Daar had ik in mijn opleiding natuurlijk nooit iets over gehoord,. Een van de karakteristieke verhalen die ik meegemaakt heb, gaat over een vrouw van een jaar of zestig bij wie beide borsten waren geamputeerd wegens kanker. Ze was nog steeds onder behandeling van het Antoni van Leeuwenhoekhuis en had, misschien als gevolg van de nabestraling een te lage functie van de schildklier. Die vrouw lag in bed, en als je dan eens goed naar haar keek, kon je je afvragen “waarom ligt die vrouw eigenlijk in bed?” Daar was helemaal geen aanleiding toe. Ze was weliswaar niet gezond, maar ze was even min zo ziek dat ze de hele dag in bed moest liggen. Nu krijg je als huisarts in een dorp natuurlijk al gauw een relatie met de wijkverpleegkundige en we waren het al gauw samen eens dat deze vrouw het bed uit moest. Je **ziet** het voor je: een jonge dokter en een wijkverpleegster, ook net nieuw in de wijk, die denken “Dat zullen we eens even fijn door mekaar krijgen. Maar we zijn er compleet op stukgelopen. Die vrouw is zolang ze leefde iedere maand per ambulance naar het Antoni van Leeuwenhoekhuis vervoerd en ik heb haar nooit anders dan in pyjama gezien, het is ons allebei niet gelukt haar in de kleren te krijgen. Je stuit dan als dokter op een stuk machteloosheid van de geneeskunde – nee, je stuit op een stuk macht van de patiënt waarop ,je, als die patiënt echt niet zelf wil, finaal stukloopt. Dan heb je als arts totaal geen antwoord en op een gegeven moment moet je een modus vinden waarin je dat dat maar accepteert. ... **NOG UITWERKEN** ACTUEEL THEMA / TOPOS: Wanneer gaan wij, wetenschappers, groene hesjes aantrekken? MAARTEN SCHRAMA EN BENJAMIN SPRECHER, INSTITUTE OF ENVIRONMENTAL SCIENCES, UNIVERSITEIT LEIDEN Terwijl de hitte records ons om de oren vliegen - voorwaar een formidabele prelude op de catastrofale versie van klimaatverandering waarop we momenteel afstevenen - is Nederland bezig met reuze belangrijke onderwerpen, zoals 'koopkrachtrepatrie' en het 'beteugelen van de toeristentoestroom'. Klimaatproblematiek werd deze troonrede welgeteld één keer genoemd. Dat was al vaker dan tijdens de meeste eerdere edities. Gedurende lange tijd konden wetenschappers zich verstoppen achter een neutrale rol: we leveren de data, geven suggesties voor beleid, politici leveren de actie. Deze manier van werken is niet meer houdbaar. In het geval van klimaatverandering, allesbepalend in onze tijd, lijkt actie grotendeels uit te blijven. Politici bewijzen lippendienst aan het onderwerp en gaan vervolgens over tot de orde van de dag. Het gevoel van urgentie hangt blijkbaar niet af van de hoeveelheid rapporten, zoals het hoogst alarmerende United Science-rapport aangeboden aan de Verenigde Naties, of van wetenschappelijke consensus. Daarom vragen wij ons nu af: moeten wetenschappers niet veel meer doen om het schip bij te sturen? De tijd van het bakken van zoete broodjes is voorbij, dat moge duidelijk zijn. Maar hoeveel duidelijker kunnen we daarover zijn, zonder de neutrale positie van de wetenschap (al te ver) aan te tasten? Duidelijkheid kan op allerlei manieren. Natuurlijk kunnen we petities en verklaringen tekenen, zoals van Scientists for Future NL, waarin meer dan 1000 wetenschappers een breedgedragen oproep aan maatschappelijke instanties, bedrijven en politiek doen. En we kunnen vrijdag meedoen aan de klimaatstakingen - naar verwachting de grootste demonstratie sinds de Irakoerlog. Maar als wij geloven in onze eigen wetenschap, waarom schreeuwen we dat dan niet van de daken? Waarom zijn we niet elke dag in de media om aandacht te vragen voor wat wij als het belangrijkste probleem van onze generatie zien? Waarom ketenen we ons niet vast aan de hekken van de kolencentrales? Het antwoord is vaak: we zijn wetenschappers, geen actievoerders. Echter: het is juist beschadigend voor onze geloofwaardigheid als wij niet bereid zijn dezelfde offers te brengen die we vinden dat de samenleving moet brengen. Als Nobelprijswinnaar Mario Molina niet zijn eigen carrière op het spel had gezet om tegen de wil van een aantal chemiereuzen cfk's te laten verbieden, hadden we nu een gapend gat in de ozonlaag gehad. Hoe brengen we deze offers? Te beginnen door te stoppen met massaal vliegen naar

conferenties. Ervoor zorgen dat alle Nederlandse kennisinstellingen binnen vijf jaar klimaatneutraal zijn. Maar bovenal de urgentie op alle politieke en bestuurlijke niveaus duidelijk maken. In andere woorden: wij, kennisinstellingen en opleiders van de volgende generatie, moeten voor de troepen uit lopen, waar het de voorgestelde transitie betreft. Haal alles uit de kast om te zorgen dat de toekomstvoorspellingen niet bewaarheid worden. Gelukkig zijn er redenen om hoopvol te zijn. Zo hadden we deze zomer een voorproefje van een onleefbare toekomst - het hitterecord in Nederland en buurlanden werd met meer dan 1,5 graad verbeterd. Iedereen voelt inmiddels dat het niet pluis is. Ten tweede: de jongste generatie begint zich te roeren - zij is zich steeds pijnlijker bewust van haar uitermate beroerde toekomstperspectief. Ten derde: duurzame energie is op veel plaatsen nu al goedkoper dan fossiele energie. Een belangrijke omslag, omdat de markt eindelijk in het voordeel van duurzame energie gaat werken. En: Europa is strijdvaardiger dan ooit op dit thema en lijkt haar rol op het wereldtoneel serieus te gaan nemen. Nu wij, wetenschappers nog.

cxxiv Notizen über den Tod durch Absturz 'Indem ich den Lesern des Jahrbuches eine kleine Untersuchung über den Tod durch Absturz im Gebirge vorlege, beabsichtige ich nicht, eine Reihe von Schreckensgeschichten vorzuführen und deren Jammer zu schildern, auch nicht eine Aufzählung von Unglücksfällen dieser Art zu geben. Fassen wir uns vielmehr, um auch ein entsetzliches Ereignis in seinen Erscheinungen wissenschaftlich zu studiren. Manchmal verliert es dadurch einen Theil seiner Grässlichkeit, manchmal ist es zwar entsetzlich für die Ueberlebenden, aber ganz anders für die Verunglückten selbst. Ich will auch nicht sprechen von den verschiedenen Arten des Todes durch Unglücksfälle im Gebirge, sondern ich möchte nur einen einzelnen Punkt von hohem Interesse herausgreifen, das ist die Frage: Welcher Art sind die Empfindungen des plötzlich Verunglückten in seinen letzten Lebenssekunden gewesen? Man macht sich hierüber oft schreckliche Vorstellungen, man denkt sich die äusserste Verzweiflung, die grösste Pein, furchtbarsten Schmerz, und sucht in den Mienen der entstellten Todten dann Angstverzerrungen herauszulesen. Es ist aber nicht so! Ob es sich um Sturz über eine Felswand, um Sturz über Eis und Schnee, um Absturz mit einer Lawine oder in einem Wasserfall handle, kommt dabei nicht wesentlich in Betracht. Es ist ferner die subjective Empfindung eines Todsturzenden die gleiche, ob er vom Gerüste eines Hauses oder von einer Felswand fällt; und auch ein von einem Wagen Ueberfahrener oder von einer Maschine Erfasster, selbst der Ertrinkende und der im Kampf auf dem Schlachtfelde Fallende empfindet, wie sich nachweisen lässt, in ganz ähnlicher Weise und blickt dem Tode mit ähnlichen Gefühlen in's Angesicht.' Aldus de aanhef van het (ruim 4.000 woorden tellende bericht, vindbaar via: [Main title Jahrbuch des Schweizer Alpenclub](#). -Title Notizen über den Tod durch Absturz / von Albert Heim Author, Contributor [Heim, Albert](#) [1849-1937] Imprint [Bern] : [Verlag der Expedition des Jahrbuchs des S.A.C.], [1892] Description S. 327-337 Language German Providing Institution Zentralbibliothek Zürich, [ZU 417.5](#) Persistent link <https://doi.org/10.3931/e-rara-22171>

cxxv De intensive care kwam op, en steeds meer mensen die al meer of minder lang ernstig ziek waren of bijna fataal gewond waren geraakt, bleven leven. Sommigen maakten dan iets mee dat **enerzijds meer of minder lijkt op, maar anderzijds in enkele belangrijke opzichten verschilt van** wat in 1892 in de eerste publicatie was gerapporteerd. Dat verschil kreeg niet de aandacht die het moet krijgen, maar de BDE werd een intens populair item in de media. Daar verschenen steeds meer berichten maar ze gingen steeds vaker over andere, minder pregnante ervaringen – over 'licht aan het eind van de tunnel', over visioenen in de geest van Jeroen Bosch etc. Zoals te verwachten, waaierte de discussie alle kanten uit, en in de volgende jaren werd de BDE een bekend en controversieel item. Rond de eeuwwisseling was het een tijdlang een regelrechte hype. Die tijden zijn voorbij, maar iets anders is niet voorbij: de vraag of de BDE/NDE enige **reële kennis** geeft over wat er gebeurt nadat een mens gestorven is, dan wel zomaar een **vrijblijvend visioen is** dat het brein onder

bijzondere omstandigheden soms 'produceert'. In de hoogtijdagen van het debat werd die vraag enerzijds vaak met nadruk gesteld en navenant tegenstrijdig beantwoord, anderzijds door velen, vooral in wetenschappelijke kringen bejegend als prototype van een probleem dat in het kader van de *laïcité* als een soort 'vrije kwestie' afgedaan moet worden en dus terecht genegeerd wordt. Anno 2019 doet dit aspect van de BDE/NDE zich in de media niet meer zo hard voor als twintig jaar geleden, maar intussen is dus wel iets nieuws gebeurd. Het 'voltooid leven' initiatief zoals dat nu speelt, bevordert voortgaand agnosticisme. Dat kan onherstelbare gevolgen krijgen voor iedereen. Als de mens maar lang genoeg volhoudt dat er niets te weten valt over een eventueel hierná, zal dit hierná, dat misschien echt bestaat, als gevolg van die verwaarlozing van de aandacht ervoor gaandeweg verdwijnen en er ten slotte als zodanig daadwerkelijk niet meer zijn. Dat lijkt mij aanleiding voor een *agonizing reappraisal* [de vakterm voor een wereldwijde acute noodsituatie die in 1953 vanuit Amerika in het publieke debat kwam] van de vraag of de BDE/NDE wel of niet een reële voorspellende waarde heeft inzake wat na dit, al dan niet expliciet als 'voltooid' beschouwde, leven komt. De tijden veranderen en wij veranderen met hen; het kwam al eerder ter sprake. In West-Europa zijn mijn generatiegenoten [d.w.z. de zgn. autochthonen] de laatsten die zich nog oorlog kunnen herinneren. Meer dan 70 jaar hebben wij geen vijandig leger op ons grondgebied gehad. En onze levensverwachting is gestegen, en onze gezondheidstoestand is nu zó geworden dat, kort door de bocht gezegd, een natuurlijk sterfproces eerder uitzondering dan regel begint te worden. U ziet dat ik erg selectief te werk ga in de keuze van mijn voorbeelden. Heinz Kimmerle had inderdaad een gevoelige snaar geraakt toen hij stelde dat wij verleerd zijn over de dood te spreken. Pas de allerlaatste tijd begint dat te veranderen. Maar veel inzake de dood, volgens mij de essentie, wordt buiten het debat gehouden. Men kijkt weg, is agnosticus. Wanneer we langer terugkijken, komt nog iets anders in beeld. Tussen 31 juli en 1 december 1917 werd in *Passchendaele* een van de hevigste veldslagen uit de Eerste Wereldoorlog gevoerd. In die oorlog kon het voor het eerst in de geschiedenis gebeuren dat zeer vele, tienduizenden soldaten **tegelijk**, letterlijk **samen**, meemaakten dat en hoe hun leven in één klap voltooid werd. Ik zie in die verandering een nieuw fenomeen in de zin waarin ik dit begrip op blz. 34/35 gekarakteriseerd heb. Een verandering van dezelfde strekking geldt voor ontelbare burgers, van Guernica (1937) via Rotterdam en Coventry (1940), Dresden (1945) tot heden (Raqqa, Mosul en vele andere plaatsen in de wereld), met Hiroshima en Nagasaki als tot nu toe uniek speciale voorbeelden. 'De dood is (g)een einde' (Kimmerle), 'De dood is een nieuw begin' (dit essay) – er verandert onvoorstelbaar veel inzake de dood. Wat heeft dit te maken met de BDE/NDE? Ik zie vier ingangen: (1) De ervaring zoals die zich subjectief voordoet aan de betrokkenen is reëel. Ik weet dit uit meerdere verhalen die ik 'uit de eerste hand' gehoord heb van mensen die het zelf meegemaakt hebben. (2) Aan die realiteit doet niets af dat de berichten die de betrokkenen erover doen onderling verschillend, soms zeer verschillend zijn. (3) Er is een verklaring van skeptici die stelt dat de beleving louter een 'product' is van fysiologische en biomoleculaire processen in de hersenen door bij voorbeeld zuurstofgebrek. Zo een verklaring is in zijn algemeenheid hoe dan ook onbruikbaar. Het begrip 'product' voor de samenhang van subjectieve ervaringen en zgn. 'objectief' meetbare lichamelijke processen, is een *misnomer*. (4) Voor begrip van de 'Bijna-' of 'Nabij de-' Dood Ervaring zijn alle gangbare theorieën in termen van psychosomatiek onbruikbaar. Voor verder onderzoek is fundamenteel nieuw wijsheid nodig. De vierde overweging slaat als een boemerang terug op de dualistische filosofie van Descartes. De waardering die dit mensbeeld nog steeds bij velen geniet, is louter nagisting (zie blz. 23!) van een intussen totaal achterhaald verhaal. De notie van de zogenaamde 'psychosomatiek' is het prototype geworden van de *wisecrack* 'Er zijn deskundigen die je iets dat je half begrijpt zó kunnen uitleggen, dat je het daarna helemaal niet meer begrijpt'. En dat geldt ook voor de BDE zoals die nu in het publieke debat rondspookt. Nu gaan we al die foute boel opruimen en de fouten die nog steeds alsmat gemaakt worden herstellen. Maar deze eerste digitale versie van OmdTg is eigenlijk alleen een ontwerp voor

volgende versies. De fundamenteel nieuwe wijsheid die we nodig hebben haal ik, zoals op vorige bladzijden aangeduid, uit de geschiedenis, uit werk van Steiner over de 'aether' en over de 'wezensleden'. Met behulp daarvan geef ik in hfd. 11 een verantwoording van de authentieke NDE die deze ervaring potentieel tot een wetenschappelijk feit kan maken.

cxxvi Begin september schreef ik aan Bert Keizer een brief waarin [in lichtelijk andere bewoordingen] ook dit stond. 4 september kreeg ik als antwoord: 'Dag Hugo, Ik meen dat identiteit zoals jij het nu benoemt door de meesten niet zo wordt opgevat. Ik denk dat hetzelfde geldt voor het post-mortale levenspanorama. Ik heb er nooit van gehoord. Maar gesteld dat het bestaat, waarom zou een VL iemand van dit panorama beroven? Snap ik niet. Ik zou zeggen, postmortaal = postmortaal, na VL of niet. Misschien kun jij uitleggen waarom er geen panorama is na een georganiseerde dood wegens VL? Hartelijke groet van Bert. Nee, ik kan niet "uitleggen waarom er geen panorama is na een georganiseerde dood wegens VL" want ik weet niet of en zo ja hoe en of wat en zo voort – en ik claim ook niet dat ik dat kan. Ik stel alleen dat VL een verzuim pleegt door niet over dit onderwerp te informeren.

cxxvii Die **Nebenübungen**, auch die **sechs Eigenschaften** oder die **sechs Tugenden** genannt, dienen der Stärkung des Seelenlebens und sind eine wesentliche Vorbedingung und ständige Begleitübung für jeden, der eine geistige Schulung anstrebt. Konsequent ausgeübt führen sie bis an die imaginative Erkenntnis heran und weiter zur Inspiration und Intuition. Diese Nebenübungen, die keinesfalls *nebensächlich*, sondern *essentiell* für jede zeitgemäße Geistesschulung sind, müssen stets die meditativen Hauptübungen begleiten. Indem man sich in diesen sechs Eigenschaften übt, ... beginnt die Basis für ein bewusstes, intuitives, n die Wesen eintauchendes Herdenken geschaffen [zu werden]. Overgenomen uit <https://anthrowiki.at/Neben%C3%BCbungen>

cxxviii Eind 19e eeuw was de theosofie, een schepping van Russische Helena Petrowna Blavatsky en enkele Engelse occultisten, een nieuw maatschappelijk fenomeen: avant garde, emancipatie, een mix van esoterie, religie, wetenschap, moderniteit, strijd tegen discriminatie naar ras, geslacht en geloof, en, vooral, de uitdrukkelijke overtuiging dat de mens in principe *alles* kan weten. De mens kan *zekere* kennis krijgen van alles wat we volgens alle andere moderne mensen *niet* kunnen weten, ook wat hierna komt. Het is allemaal een kwestie van oefenen, oefenen en nog eens oefenen, aldus de boodschap van de theosofen. Omstreeks 1900 verscheen Rudolf Steiner op het toneel van de theosofie. Hij was zich als kind bewust geworden van bijzondere vermogens die wij anno 2019 wel benoemen als psychedelische belevingen of 'grensoverschrijdende ervaringen'. Wilhelm Tenhaeff, die in de tweede helft van de vorige eeuw hoogleraar in de parapsychologie was, gebruikte hiervoor het begrip 'verdiekte pseudo-hallucinatie': de betrokkene 'ziet' héél even iets, realiseert zich onmiddellijk dat dat 'iets' er niet 'is' in de fysieke werkelijkheid [zodat hij niet een echte, maar een pseudo-hallucinatie heeft; maar zijn subjectieve beleving is verdiekt]. Maar hoe we ze ook benoemen – Steiner had werk gemaakt van wat hij in zijn persoonlijke binnenwereld meemaakte, en was al doende op de esoterie gekomen. Tegelijk had hij natuurwetenschappen gestudeerd en zich een grondige kennis van de filosofie en van de wetenschap van zijn tijd eigen gemaakt. Als rondreizend filosoof en esoterisch leraar vond hij daarna veel weerklank, eerst vooral in het Duitse taalgebied, later in praktisch alle landen van Europa. Bij de theosofen in Berlijn, waar Fr. Schwieps ook lid van was viel het kwartje en zo kwam van het een en het ander [zo werkt ook karma in het algemeen]. Kort na 1900 werd hij zelfs de *number one* in continentaal Europa van de *Theosophical Society*.

cxxix Zander studeerde in Keulen, München en Bonn sociale wetenschappen, geschiedenis en katholieke theologie. Hij behaalde aan de universiteit van Bonn twee doctoraten, een in politieke wetenschappen, het andere in katholieke theologie. ... is verbonden aan meerdere universiteiten. ... Aan de universiteit van Freiburg bekleedt hij sinds 2011 de leerstoel religiegeschiedenis en interreligieuze dialoog, met zwaartepunt op esoterische stromingen....

Sinds het in 2007 verschijnen van zijn uitvoerige studie *Anthroposophie in Deutschland* geldt hij <maar wordt hij niet door iedereen erkend> als de onafhankelijke deskundige op het gebied van de antroposofie,

cxxx Storr schrijft in zijn boek 'Feet of Clay – A Study of Gurus (1996)': 'Steiner is an example of a guru who was much beloved for his warmth, sensitivity, kindness, and generosity. ... His charisma did not depend upon devices of oratory or forceful harangues. It sprang from his own faith, his honesty, and his capacity to sense the mood of his audience and relate to it. His lectures were generally unprepared, spontaneous reactions to the audience as he perceived it. Maar dan komt het. .Yet Steiner presents us with a paradox. His belief system is so eccentric, so unsupported by evidence, so manifestly bizarre, that: rational sceptics are bound to consider it delusional.' Rationele skeptici kunnen niet anders dan Steiners overtuigingsstelsel beschouwen als **delusional**: een **waansysteem**. ...

cxxxii ... VERWIJZEN NAAR VORIGE EINDNOOT .. **NOG UITWERKEN** close reading van die teksten onthult voor de enigszins ingewijde lezer van alles ... in Berlijn in 1904, in Den Haag in 1914 of in Arnhem 1924 ... mneme ... neurodiversiteit ...

cxxxiii Ze schreven nauwgezet op wat ze hoorden, maar ze realiseerden zich niet dat ze op veel momenten op z'n minst opmerkingen in de marge hadden moeten maken in de trant van 'alles wijst erop dat Steiner zich hier ironisch uitdrukt' of zoiets. Steiner verplaatste zich altijd met zeker voor zijn tijd uitzonderlijke empathie in de leefwereld van zijn toehoorders. In het bijzonder in de voordrachten voor de arbeiders die rond 1920 het Goetheanum aan het bouwen waren, staan onmogelijke beweringen. 'Indianen stierven aan hun eigen natuur, vrouwen baarden door het lezen van 'neger-romans' mulattenkinderen, de Franse taal is een leugentaal', haal ik van een site waarin een kritikaster citaten verzameld heeft. De leefwereld van de arbeiders voor wie hij dit zo gezegd zou hebben, was zonder twijfel doordrenkt van de destijds gangbare opvattingen over rassen en rasverschillen. Verschillende passages in deze zgn. 'arbeidersvoordrachten' maken aannemelijk dat Steiner zich bijv. hier af en toe bijna vereenzelvigde met zijn toehoorders, en dan, af en toe opzettelijk de stijlfiguur van de overdrijving hanterend, iets van de naar huidige maatstaven absurde gevoelens van deze toehoorders onder woorden bracht.

cxxxiiii 'Wordt vervolgd' expliciet is natuurlijk een eigenaardige afsluiting van een hoofdstukje in een tekst die nog voor de eerste bladzij begint met 'Eerste voorlopige, tentatieve digitale versie [het is *kairos* voor een nieuw *kainon*]', titelpagina.

cxxxv ...NOG UITWERKEN... in digitale versies geen plaatjes ...zgn optische illusie ... misnomer ... die Sinne trügen nicht, das Urteil trügt ... zuiver 'letterkundige' variant ... LEES DE VOLGENDE RIJ TEKENS ..: ~ I ♠ E 2 3 ♣ L 5 M ℒ Ü x ! ~EN DAARNA DE VOLGENDE RIJ ...: # ☉ ° A 8 9 B D ☽ 6 a ⊕ @ ◇ ##. Dit lijkt op het eerste gezicht een bizarre ordening. Men is wellicht geneigd te denken dat in het linker rijtje de oneven en in het rechter rijtje de even getallen staan – maar dat klopt niet. Een geschikte manier om te proberen de systematiek in de ordening te vinden is door zelf actief te worden: WE GAAN EEN OEFENING DOEN: pak in uw verbeelding uit de volgende rij tekens de afzonderlijke tekenes één voor één op, en stel vast in welke van de twee rijen I of II het geplaatst moet worden: e c ℒ ♡ ☉ ♣ Y T \$ & 4 Q } > [het antwoord staat in de laatste eindnoot helemaal aan het slot.

cxxxvi Voor zover ik weet is Nederlands de enige taal waarin het begrip verslaving wordt uitgedrukt in een woord dat met slavernij verbonden is [Engels *addiction*, Duits *Sucht*, Frans *dépendance*]

cxxxvii 'Vragen in termen van 'Wat is ...?' raken uit de mode. Dat is omdat de antwoorden als maar meer steriele discussie opleveren. En dat komt doordat ze *geframe*'d worden in de geijkte **nominalistisch-mechanistische kenleer** en die is nu praktisch versleten. 'Dag 24, Adagium 2. De mens in het algemeen is, en ik in het bijzonder ben, een vat vol tegenstrijdigheden. 'Ieder van ons is een vat vol tegenstrijdigheden' Interview Nationale identiteit is een voorstelling die we zelf maken, meent de Franse sociologe Nathalie Heinich.

‘De crisis begint wanneer je vreemden tegenover je vindt en je afvraagt wat die van jou vinden’, zegt ze in een interview met *Bas Heijne*. 9 november 2018: Als je niet langer gelooft in gelijkheid, hoe kan je dan nog tegen discriminatie protesteren?”

cxxxxvii **Sprache** (griech. γλῶσσα, διάλεκτος, λόγος; lat. lingua, locutio, sermo; engl. language, Speech; frz. langue, langage, parole; ital. lingua, linguaggio, parola) I. *Antike*. – Obwohl das *Problem* der Sprache älter ist als die Philosophie und die Philosophen von Anfang an beschäftigte, hat das *Wort* <Sprache> als *philosophischer Terminus* keine lange Geschichte; daher wird die antike Epoche einer philosophischen Begriffsgeschichte der Sprache weitgehend ex negativo darzustellen sein. Im Deutschen hat das Wort <Sprache> zwei Bedeutungsfelder. <Sprache>, *allgemein* verstanden, bezeichnet in einem umfassenden Sinn den gesamten Bereich dessen, was mit der Äußerung von Vorstellungen, mit Ausdruck, Appell und Mitteilung sowie mit deren Formen und Materialien, Medien und Techniken usw. zu tun hat: Sprechen und artikuliertes Denken, Worte und Wörter, Satz und Text, ferner Stimme, Laut und Schrift – alles, was die Reflexion auf Sprache in Wissenschaft und Philosophie untersucht. In dieser allgemeinen Bedeutung war Sprache von Anfang an ein Gegenstand philosophischen Nachdenkens Sprache Weil jedoch die Fragestellung, unter der Probleme der Sprache diskutiert wurden, eine jeweils besondere war, geschah dieses Nachdenken unter Begriffen, die eine *speziellere* Bedeutung hatten und die wir daher nicht guten Gewissens mit <Sprache> übersetzen können. [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Sprache. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 39082 (vgl. HWPPh Bd. 9, S. 1437)*]

cxxxxviii Een variant van een andere orde debiteerde NRC-redacteur Marjoleine de de Vos: 'Een bijna afgesloten vraag die je toch nooit loslaat: als je de dingen niet kunt zeggen, kun je ze dan wel *denken*? ... (om)dat ze gewoonweg niet uit te drukken zijn'. Zie: De oude Grieken spraken anders over tijd', NRC 2 september 2019. '(Door) een boek dat ik las diende zich een andere vraag aan, de omgekeerde: als de uitdrukkingsmogelijkheid verdwijnt, verdwijnt dan ook het bijbehorende gevoel? Het boek is van Andrea Marcolongo, een jonge Italiaanse graeca, over de verrukkingen van het (oud) Grieks, *De geniale taal*', heet het. Waarom we allemaal van het Grieks moeten houden. Het gaat vooral over de verdwenen mogelijkheden van het Grieks: de aspecten van het werkwoord die wij niet meer kennen, de dualis, de optativus.'

cxxxxix F. A. Trendelenburg: Das τὸ ἐνὶ εἶναι, τὸ ἀγαθὸν εἶναι etc. etc. und das τ. bei Arist. Ein Beitrag zur aristot. Begriffsbestimmung und zur griech. Syntax. Rhein. Mus. Philol., Gesch., griech. Philos. 2 (1828) 457–483.

cxl ... **NOG UITWERKEN** geen gedetailleerde verwijzingen ... digitale versie ... allemaal elders genoemd ... zoek zelf maar op

cxli ... **NOG UITWERKEN** eerste geschreven taal ... nota bene beeldtaal ... letters ... geld gesteld vertrouwen ... Der Erwerb der Sch. gilt als ein Evolutionsschritt gleichen Ranges wie der Erwerb der Sprache. Der Anfang der Sch. ist nicht ganz so spekulativ wie derjenige der Sprache, denn hierfür gibt es konkrete Spuren und materielle Zeugnisse. Nach einer verbreiteten Konvention läßt man ‘Geschichte’ dort beginnen, wo Sch.-Zeugnisse auftauchen, schriftlose Kulturen fallen danach unter die Kategorie ‘Vorgeschichte’. Wie die Sprache das Leben in Gemeinschaft, so fundiert die Sch. das Leben in Staaten, d.h. großräumigen Organisationsformen politischer Herrschaft; sie ermöglicht nach der Befreiung vom Wiederholungszwang der rituellen Kommunikation die reflexive Haltung zur Tradition und führt durch schlagartige Ausweitung des Gedächtnisses zu einer veränderten Struktur des Wissens, zu einer neuartigen «noetischen Ökonomie» [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Schrift. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 34427 (vgl. HWPPh Bd. 8, S. 1417)*]

cxlii Er zijn in Nederland 2,5 miljoen mensen van zestien jaar of ouder die moeite hebben met lezen, schrijven en/of rekenen. Een groot deel van deze groep heeft ook moeite met digitale

vaardigheden. Laaggeletterdheid is anno 2018 dus nog steeds een serieus probleem. Onder die 2,5 miljoen mensen vallen ruim 740.000 laaggeletterde werknemers die moeite hebben met lezen, schrijven en/of rekenen. Voor hen is het doorgaans moeilijk om hier iets aan te doen, onder meer doordat volwassenen met matige basisvaardigheden vaak een negatieve houding hebben tegenover scholing. Veelal hebben zij te maken (gehad) met slechte schoolervaringen, externe druk om te presteren en weinig zelfvertrouwen. Een lastig pakket, want beheersing van taalvaardigheden, rekenvaardigheden en digitale vaardigheden is noodzakelijk om te kunnen participeren in de samenleving en op de arbeidsmarkt.

cxliii *Pro captu alterius* betekent iets als 'Voor zover "de" ander in staat, bereid is het op te nemen, te aanvaarden'. Het politieke probleem van draagvlak, democratie and *all that* komt hier in een nieuwe gedaante met grote kracht in mijn verhaal.

cxliv 'Horizon' is het perfecte begrip om de grens te markeren en te benoemen tussen de seculiere aardse hier en nu wereld en de transcendente daar en dan tijdloos spirituele kosmos. Mijmer bijv. even over deze brief in Trouw van 30 sept. 2019: Ik nodig de 125 tot 200 deelnemers aan het congres van mensen die geloven dat de aarde plat is (Trouw, 27 september), van harte uit naar Friesland te komen. Want bij ons in Friesland kun je op veel plekken met je eigen ogen zien dat de aarde een bol is. **Voor een mens van gemiddelde lengte ligt de horizon op 4,7 km. afstand**, mits er tenminste niets voorstaat (boom, bos, berg, bibliotheek). Op een vlakke aarde zou je echt veel verder moeten kunnen kijken. Berthilde Reinders Anjum

cxlv Een citaat van de Franse dichter Edmont Haraucourt (1857-1941), de eerste regel van het gedicht *Rondel de l'Adieu* (1891). Voluit luidt de eerste strofe: "*Partir c'est mourir un peu, / C'est mourir à ce que l'on aime: / On laisse un peu de soi-même / En toute heure et dans tout lieu.* (letterlijk 'Weggaan is een beetje sterven, / Dat is sterven aan wat men liefheeft / Men verliest een beetje van zichzelf / in ieder uur en op elke plek').

cxlvi Ondertitel: 'Reïncarnatie als denkbeeld en ervaringsgegeven' Dit boek wil een verbinding leggen tussen wat veel mensen innerlijk als positieve realiteit ervaren omtrent reïncarnatie, en de traditie van zakelijk en kritisch onderzoek en skepsis die in onze cultuur met recht en reden in hoog aanzien staat.

cxlvii D.d. 1 november 2019 is dat nog niet gebeurd

cxlviii Het verhaal hierover wordt verteld in de mythe van de Toren van Babel zoals overgeleverd in hoofdstuk 11 vers 1-9 van het eerste boek van het Oude Testament. De mensen wilden een toren bouwen die tot in de hemel zou reiken, maar God verhinderde dat door te maken dat de mensen verschillende talen gingen spreken en daardoor niet meer eendrachtig konden samenwerken. Vandaar dat men spreekt van de '**Babylonische spraakverwarring**'. Maar volgens een moderne interpretatie van deze mythe is deze Babylonische spraakverwarring pas de tweede aflevering van het verhaal, Vóórdat de mensen onderling verschillende talen gingen spreken, spraken ze één taal. Dat was dus de oertaal, ook wel de 'adamische taal', de taal van Adam genoemd. Dat was niet alleen een uniek bijzondere taal omdat *alle* mensen die spraken, maar ook in de zin dat de woorden van die taal één-op-één verbonden waren met de dingen die ze betekenden. Als een mens in de tijd v. Chr de bouw van de Toren van Babel bij voorbeeld een paard zag, dan kwam vanzelf ook het woord voor paard in die oertaal in zijn bewustzijn. De woorden en hun betekenissen waren onlosmakelijk verbonden met de dingen. Er was dus niet alleen één taal die door alle mensen werd gesproken en verstaan toen de mensen begonnen aan de bouw van de Toren van Babel, maar die ene taal was ook intiem verweven met de werkelijkheid. En die samenhang, de samenhang van taal en werkelijkheid, *die* werd door God verbroken toen de mensen een toren wilden bouwen die tot in de hemel zou reiken. Daardoor verloor de mens de directe, door God gegeven verbinding met de werkelijkheid die hij voordien gehad had. Tussen de taal en de werkelijkheid was een leegte ontstaan, en pas in die leegte ontstond de Babylonische spraakverwarring. En de mens moest nu zelf een nieuwe, vrije verbinding

zoeken met de werkelijkheid. De mens was los gekomen van God, en werd uitgedaagd zelf een nieuwe verbinding met de werkelijkheid te creëren. De mens werd vrij, hij moest vrij worden, om zijn eigen relatie met de werkelijkheid te construeren, en die vrijwording kwam tot stand door de schepping van de taal door de mens zelf. In deze interpretatie past de mythe van de bouw van de Toren van Babel naadloos in de typeringen van de filosofie die ik noemde. Filosofie is de kunst om woorden te geven aan de werkelijkheid, en de beoefening van deze kunst is de eerste stap op weg naar de vrijheid. Deze interpretatie van de mythe van de Toren van Babel komt van Michel Foucault, *'Les Mots et les Choses une archéologie des sciences humaines* (1966), pag. 51: *'Sous sa forme première, quand il fut donné aux hommes par Dieu lui-même, le langage était un signe des choses absolument certain et transparent, parce qu'il leur ressemblait. Les noms étaient déposés sur ce qu'ils désignaient, comme la force est écrite dans le corps du lion, la royauté dans le regard de l'aigle, comme l'influence des planètes est marquée sur le front des hommes: par la forme de la similitude. Cette transparence fut détruite Babel pour la punition des hommes. Les langues ne furent séparées les unes des autres et ne devinrent incompatibles, que dans la mesure où fut effacée d'abord cette ressemblance aux choses qui avait à la première raison d'être du langage. Toutes les langues que nous connaissons, nous ne les parlons que sur fond de cette similitude perdue, et dans l'espace qu'elle a laissé vide'*

cxlix *'To reject one paradigm without simultaneously substituting another is to reject science itself*, citeer ik uit Kuhn, naar wiens werk ik op Dagen 17 en 26 verwees. *'That act reflects not on the paradigm but on the man. Inevitably he will be seen by his colleagues as "the carpenter who blames his tools."* En ik wéét het: ik ben nog lang niet toe aan *substituting a new paradigm*. Vandaar de soms ietwat wanhopig aandoende ontboezemingen zoals die verderop op Dag 28 ...

cl Phantasia I. *Antike*. – 1. Das griechische Wort φαντασία [φ.] (lat. phantasia [ph.]), Substantiv zu dem Verb φαίνεσθαι, hat in den meisten Fällen die Bedeutung 'Erscheinen', 'Erscheinung'. Die Übersetzungen in die modernen europäischen Sprachen, wie z.B. engl. 'presentation', entsprechen nicht mehr der allgemeinen Bedeutung des Begriffs. Nur mit Vorsicht kann man der φ. gleich die Bedeutung '(reproduktiver) Einbildungskraft' ⇒ (s.d.) zusprechen, da diese Gleichsetzung erst aufzuweisen ist. Erst sehr spät, mit PHILOSTRAT, bekommt φ. die für uns heute geläufige Bedeutung von '(produktiver) Einbildungskraft'. Die sprachliche Kontinuität des Begriffs darf nicht über die Bedeutungsverschiedenheit hinweg täuschen. [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Phantasia. HWPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 26178*]

cli Het gaat van kwaad tot erger, smeriger, verraderlijker en gruwelijker in Verdi's *Macbeth*, en regisseur Michael Thalheimer doet geen enkele poging het leed te verzachten. De nieuwe productie van Opera Vlaanderen, die vrijdag in Antwerpen in première ging, is een indrukwekkende cumulatie van gruwel, moord en bloed, veel bloed, in een visueel onveranderlijk decor. Er verandert namelijk niets, lijken de makers te willen zeggen, het wordt nooit beter, nooit schoon, er is alleen deze heilloze spiraal van geweld zonder einde. Het echtpaar Macbeth bevindt zich in de onderwereld, waar ze hun gruweldaden dwangmatig herbeleven. Ze spreken tot ons „vanuit hun hel”, zoals de makers van deze 'exegese-opera' het noemen.

clii Ik kan het woord 'leegte' niet op mijn scherm tevoorschijn roepen zonder het volgende, ooit voor De Ster geschreven stukje onder de titel 'Rotterdam, de leegte, Rudolf Steiner en het geheim van de antroposofie' te kopiëren [ooit schreef Zander, (zie hoofdstukje 25) een biografie van Steiner]: Dit is een bijzonder verhaal, stel ik hierbij. Ik noem vier argumenten voor deze boude stelling. (1) '**Rotterdam** is de stad die de **leegte** eert', hebben we geleerd van Ben van Berkel, de architect van onze Erasmus-brug, en antroposofie is de kunst om de leegte van het bestaan creatief te vullen. (2) Eind jaren dertig van de vorige eeuw was een van de meest controversiële personen uit de geschiedenis van de antroposofie, Valentin

Tomberg, plaatselijk vertegenwoordiger van de Antroposofische Vereniging in Nederland in, *of all places*, onze stad. (3) Onze universiteit was de eerste in Nederland waar een antroposoof professor werd: Bernard Lievegoed (1905 – 1992) was van 1954 tot 1963 buitengewoon hoogleraar in de Sociale Pedagogie aan de Nederlandse Economische Hogeschool. (4) En in ons eigen Crooswijk hadden wij tot voor enige tijd Cagliostro, de uitgeverij van piraten-edities van werk van **Rudolf Steiner**. Deze herinneringen kwamen bij me op toen ik de afgelopen weken de biografie las die Helmuth Zander heeft geschreven over Steiner. Zander is een prototype van een steile Duitse skeptisch-regulier-wetenschappelijk denkende onderzoeker. Zijn boek is, een eeuw nadat de antroposofie begon, de eerste door een buitenstaander geschreven kritisch-wetenschappelijke analyse van leven en werk van Steiner. Het boek is in Duitsland in het algemeen en door de antroposofen aldaar in het bijzonder met gemengde gevoelens ontvangen; in Nederland heeft er tot nu toe niet één haan naar gekraaid. Voor iemand als ik mezelf beleef, een doorgefourneerde 'soof en tegelijk zijn levensbestemming gevonden hebbende in de reguliere universiteit, is het fascinerende lektuur. Op blz. 469 – 470 onthult Zander zelfs, om het met enige dramatiek te zeggen, het geheim van de antroposofie. Ik geef in een vrije, om niet te zeggen creatieve eigen vertaling weer wat Zander daar zegt. Voor een buitenstaander is die hele antroposofie een raadsel. Hoe kan het dat een zó onbegrijpelijk, deels hoogst controversieel, onjuist en achterhaald verhaal wereldwijd zóveel mensen, waaronder redelijk intelligente, zó totaal aanspreekt? Dat komt, aldus Zander in mijn hertaling, omdat enerzijds al die teksten van Steiner zó afstotend moeilijk en onbegrijpelijk zijn dat bijna niemand ze meer leest en al helemaal niemand ze **kritisch** leest, terwijl anderzijds het charisma van Steiner zó uniek was, dat het in de non-verbale communicatie nog steeds levensgroot doorwerkt. Het is gewoon – nou ja, 'gewoon'... – een kwestie van empathie die 'mnemisch' dóórwerkt. Tussen eind 19e eeuw en 1925 hebben miljoenen mensen via de media en ander drukwerk kennis genomen van persoon en het werk van Steiner. Daarnaast hebben tienduizenden hem in cursussen en voordrachten 'live' meegemaakt, en hebben duizenden met hem samengewerkt of anderszins persoonlijk van nabij ontmoet. In de herinneringen die velen van de mensen die hem persoonlijk hebben meegemaakt hebben opgetekend, is altijd één leidmotief: de weergaloze empathie die Steiner uitstraalde. Die was 'weergaloos' in de zin dat de ander door zijn ontmoeting met Steiner echt een beetje veranderde, zelf ook een beetje sterker empathisch werd dan hij al was. Empathie is tegenwoordig een actueel begrip. Het wordt gedefinieerd als de kunst om je in te leven in een ander, maar het is meer dan dat. Empathie is leven en werken in een niemandsland tussen 'ik' en 'de ander'. In de antroposofie heet dat land 'de geestelijke wereld', zelf gebruik ik bij voorkeur de uitdrukking 'perifere identiteit'. De werking van empathie verklaart het onvoorstelbare succes van de antroposofie, zo duid ik de uitleg van Zander. Dat succes komt door de rechtstreekse overdracht van inspiratie in de 'ik-en-gij'-interactie. Zelfs in / via de gedrukte teksten van Steiner 'straalt' voor de goede verstaander iets daarvan nog door. Via empathie worden herinneringen van anderen mijn eigen herinneringen. Dat is tegenwoordig een actueel thema in de cognitieve psychologie – het belangrijkste wetenschapsgebied in de FSW van de EUR oftewel de Faculteit Sociale Wetenschappen waar in de instelling voor wetenschappelijk onderwijs Lievegoed een halve eeuw geleden leerde. Tussen de regels door onthult, *of all people*, Zander dit geheim. Overigens lokaliseert hij uitgeverij Cagliostro in AMsterdam – maar ja, zulke dingen doen buitenlanders.

cliii Drie woorden verder in de tekst staat: 'Het beste ..' en dan wordt verwezen naar deze eindnoot. Op de plaats van de puntje sta [conjunctivus]: 'Het beste zou zijn de gebeurtenissen van dag tot dag op te schrijven. Een dagboek bijhouden om alles helder en duidelijk te zien. Niets laten ontsnappen: de nuances, de kleine feitjes, zelfs al lijken ze niets te betekenen hebben, en vooral: ze goed ordenen. ... Ik zie hier bij voorbeeld een kartonnen doosje waarin mijn potje inkt zit. Ik zou moeten proberen te zeggen hoe ik dat eerst zag en

hoe ik het nu ... <Hier is in de tekst een woord wit gelaten> . De vorige 84 woorden vormen de aanhef van de roman ‘*La Nausée*’ (Walging) van Sartre (1938). De oorspronkelijke tekst luidt: ‘*Le mieux serait d’écrire les évènements au jour le jour. Tenir un journal pour y voir clair. Ne pas laisser échapper les nuances, les petits faits, même s’ils ont l’air de rien, et surtout les classer. ... Par exemple, voici un étui de carton qui contient ma bouteille d’encre. Il faudrait essayer de dire comment je le voyais avant et comment à présent je le ... <Un mot laissé en blanc>*. Ik citeer deze passage omdat de algemene strekking ervan mij sterk aanspreekt. Ik vat deze strekking in een vrije parafrasering aldus samen. Het beste zou zijn als ik alles wat ik in dit levensverhaal wil zeggen zó volledig zouden verantwoorden dat helemaal niets ontsnapt: de nuances, de kleine ingevingen, maar ook wat we allemaal weglaten; hoe en waarom we selecteren. ... Ik herlees bij voorbeeld de passage over hoe mijn grootmoeder mij vertelde over de paranormale begaafdheid van Steiner op Dag 5, en ik zou moeten proberen hoe ik dat destijds, toen zij mij dat vertelde, ervoer, en hoe ik nu ... <<VOETNOOT>>: Deze voetnoot geeft al aan dat de auteur aan een hopeloze onderneming is begonnen>. Maar dat werkt dus niet. Alleen al het ubiquitaire voet- en eindnoten-gedoe in dit document geeft dat tussen de regels door duidelijk aan.

cliv PS Wat ik in dit hoofdstukje natuurlijk eigenlijk wil zeggen, is: ‘Ik kan nog zo mooi vertellen dat ik wil bewijzen dat op de vraag “Zou het dan toch waar zijn” een bevestigend antwoord past, maar de skepticus in mij laat zich niet de mond snoeren. Die fluistert mij steeds weer in: “Gedenk dominee Marieke Brouwer die ik op Dag 13 even noemde: je moet al die verhalen “niet letterlijk maar figuurlijk” nemen etc”. Maar als overtuigd aanhanger van de realisten-school in de universalienstrijd wil ik deze *pourparlers* [= *conversation entre plusieurs parties pour arriver à un accord*] niet in de broodtekst hebben. Daarom dus alleen even hier, in de marge.’ Gedenk overigens in dit verband ‘Rosebud’... – zie NOG INVULLEN

clv Identität (griech. ταυτότης, lat. identitas, ital. identità, frz. identité, engl. identity, dtsh. auch Selbigkeit, Einerleiheit) Identität Der Ausdruck <Identität> bezeichnet eine gedankliche Beziehung, welche die durch das diskursive Denken ermöglichte Vervielfältigung der Vergegenwärtigung eines Gegenstandes aufhebt. «A ist identisch mit B» besagt dann: Trotz der Verschiedenheit der Bezeichnung durch <A> und <B> ist das damit Bezeichnete nicht Verschiedenes, weshalb die Vervielfältigung und die Unterschiedenheit der Glieder der Identität-Beziehung allein im Denken gründet. In weiterer philosophischer Analyse wird die Identität in Abhebung von Differenz aufgefaßt und als Möglichkeitsbedingung des Unterschiedenen und Vielfältigen gesehen. [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Identität. HWPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 11721 (vgl. HWPh Bd. 4, S. 144)*]

clvi Sinds ruim twee eeuwen menen we dat hiernamaalsvragen buiten het publieke debat gehouden moeten worden. *Lass jeder seelig werden nach seyner Façon*, decreeteerde Frederik de Grote in het kielzog van Lessing in de tweede helft van de 18e eeuw, en dat vinden we nog steeds een goede zaak. Of iemand wel of niet aan God of god en/of aan een hiernamaals wil geloven en hoe hij dit geloof invult, is pure privé-zaak. Sindsdien is politiek met expliciet godsdienstige motieven een achterhoedegevecht. Al ruim anderhalve eeuw geleden, in 1851 bestempelde Thorbecke de protestantse oppositie die fulmineerde tegen de verbanning van de kerk uit het staatsbestel als een ‘nagisting eener oude ziektestof zonder nieuw levensbeginsel’. Waar zulke politiek toch nog bedreven wordt, is zij marginaal en controversieel. ‘God’ wel of niet in de troonrede, in de Europese grondwet – het doet allemaal denken aan een karikatuur op het spreekwoordelijke gebed zonder einde. Als het er op aankomt, is het niet voor veel mensen echt belangrijk. Dat leek althans tot eind vorige eeuw zo. De metamorfose(n) van de islam (als het woord ‘metamorfose[n] hier al van toepassing is) en de godsdienstige inspiratie van sommige Amerikaanse politici nopen ons tot herziening van dit oordeel. En sinds een paar jaar weten we dat er mensen bestaan die heilig lijken te geloven dat een of ander Superwezen hen in het paradijs zal belonen als zij zich zelf opofferen doordat zij anderen, die niet dit Wezen geloven, doden. Hoe hun

motivatie precies in mekaar steekt, hoe hun gemengd godsdienstig- en politiek-geïnspireerde beweegredenen hen tot zulk handelen brengen, is nog onduidelijk, maar dat hier sprake is van deels politiek deels religieus gemotiveerd handelen, staat wel vast.

clvii Ritter ... Tabu (allg.-polynesisch tapu; Tonga: tabu; Cook-Inseln: tafu; Hawaii: kafu; engl. taboo; frz. tabou). Das Wort <Tabu> und erste Bedeutungen sind in Europa durch die Aufzeichnungen von J. Cook über seine dritte Reise in die Südsee bekannt geworden. Demnach ist <Tabu> ein Wort von umfangreicher Bedeutung. * De parabel van de apentuin met nep-tak-fontein geeft hierover een wijze les. Het begint met een etholoog (= een onderzoeker naar gedag van dieren) die een mooie 'apentuin' inrichtte. Hij bracht er tien op intelligentie geselecteerde super-apen in, en die amuseerden zich daar prima. Met name hadden ze veel plezier in een heel bijzondere klimboom. Toen zette die etholoog een experiment op. Hij zaagde de meest prominente tak van die klimboom af, en verving hem door een nagmaakte tak die naar vorm en kleur niet te onderscheiden was van de oorspronkelijke echte tak, maar waarin een bijzonder geheim verborgen was. Wanneer een aap die tak greep, zette hij een fontein in werking die meteen even, heel kort een felle straal koud water spoot. De aap schrok zich een hoedje, gebaarde naar de andere apen wat er gebeurd was, en binnen de kortste keren was die hele boom taboe. Toen haalde de etholoog op een nacht, toen alle apen sliepen, één aap uit de tuin en verving hem door een andere. De volgende ochtend wezen de negen 'oude' apen de nieuweling meteen op die enge boom, en ook die nieuwe aap begreep de boodschap onmiddellijk. In negen volgende dagen herhaalde de etholoog dit truukje, en toen hij daarmee klaar was, wisten alle apen dus 'alleen van horen zeggen' (= door wat ze van 'oudere' apen 'dóórgekregen, geleerd' hadden) dat die boom gevaarlijk, verboden, zondig ... – vul maar in, was. De moraal-in-eerste-instantie moge duidelijk zijn. In alle menselijke communicatie, met name in godsdienst en wetenschap, werkt nep-informatie.

clviii Quintessential ik ≈ ik-hier-nu in het midden tussen twee maal twee 'andere componenten' [tussen aanhalingstekens omdat adequate woorden ontbreken]: ik in verleden vanaf conceptie en ik daarvoor, en ik in toekomst tot daadwerkelijk voltooid leve en ik daarna.

clix 2019 10 20 ... aanvullen Ursula Nothelle-Wildfeuer - Duplex ordo cognitionis Zur systematischen Grundlegung einer Katholischen Soziallehre im Anspruch von Philosophie und Theologie

clx **NOG UITWERKEN** ... Plato wagenmenner twee paarden, een wit en een zwart ... teugel EN ...het idee van de maakbaarheid van de wereld etc

clxi Ritter heeft een heel lemma over spanning NOGUITWERKEN

clxii Ritter Drama (δρᾶμα, Handlung), ursprünglich der im Dionysos-Kult religiös gebundene chorische Dithyrambos ... ; später und bis heute, in Unterscheidung von Lyrik und Epik, *Gattungsbezeichnung* des Bühnenspiels schlechthin, im besonderen der Tragödie. Der Kern des Begriffs zielt auf die bühnenmäßige Verwirklichung einer äußeren oder inneren Spannung durch autonom und nach den Gesetzen ihrer einmal konzipierten Persönlichkeit und Welthaltung redende und handelnde Personen, wodurch das Werk, im Gegensatz zur Lyrik, als ein vom Autor Abgelöstes und, im Gegensatz zur Epik, nicht mehr frei Verfügbares erscheint, das in seiner Struktur wesentlich vom Wollen und Handeln der auftretenden Personen im Zusammenprall gegeneinander oder im Kampf mit außerpersönlichen Mächten bestimmt ist. Diese Spannung, die von manchen Theoretikern als Ausdruck der Urgespaltenheit der Welt gedeutet wurde, kann in ernster Form gelöst werden (Schauspiel), zum Untergang des seiner Haltung treu bleibenden Helden führen (Tragödie) oder im Lachen erregenden Gefälle die Unangemessenheit dieser Haltung offenbaren (Komödie). [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Drama. HWPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 4448 (vgl. HWPh Bd. 2, S. 289)*]

clxiii De roman van Dürrenmatt 'Das Versprechen' heeft als ondertitel Requiem auf den Kriminalroman. Daarover schreef Walter Jens, Die Zeit 1 december 1978: 'Ein Requiem auf

den Kriminalroman wie der Untertitel dieser vielfach verschachtelten, von Intelligenz, Realismus und Phantasie nahezu berstenden Geschichte heisst? Man kann das akzeptieren, vorausgesetzt, dass auch König Ödipus als Kriminalroman akzeptiert wird. Denn Kommissär Matthäi, der Logistiker in Schnapsdunst und Lumpen, hat mit seinem griechischen Vorbild, diesem grossen Allesplaner und Allesbeherrscher, nicht nur den Verstand und nicht nur die Blindheit und nicht nur das Scheitern, sondern auch die Tragik gemein.' [Nicht zufällig kommt seit Mitte des 19. Jh. die Ableitung <Tragik> im Sinne einer schicksalhaften Ausweglosigkeit auf ...]: [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Tragische, das. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 43569 (vgl. HWPPh Bd. 10, S. 1341)*]

clxiv. Dit is een riskant oordeel. Ik ben ondeskundig en navanent onzeker inzake de betekenissen van ETC **NOG UITWERKEN**

clxv Een wonderlijk toeval heeft gemaakt dat Henny Keizer... ETC ... crematiekeizer ...NOG UITWERKEN ... overleden ...

clxvi ... big bang ... Hoyle als grap bedoeld ... **NOG UITWERKEN**

clxvii ... tempo rubato (*geroofde tijd*) is een muzikale voordrachtsaanwijzing met de betekenis: vrij in tempo [vgl. '*tempo giusto*']. De uitvoerende musicus wordt geacht ritmisch gelijk genoteerde noten qua tempo ongelijkmatig te spelen, zodat het muziekstuk meer gaat **leven**.

clxviii ... gaandeweg ... de geniale taal ... gradually ... allmählich ... peu à peu **NOG UITWERKEN**

clxix **Superstition; Aberglaube** (lat. *superstitio*; engl. *superstition*; frz. *superstition*; ital. *superstizione*) I. *Antike und Mittelalter*. – 1. Bis ins Mittelalter hinein hat die von der Etymologie <superstes> (überlebend) ausgehende Definition Ciceros, der den Aberglauben damit von der echten <religio> abgrenzte, bestimmend gewirkt: «qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitioni sunt appellati quod nomen patuit postea latius» («Die, die alle Tage beteten und Opfer dafür brachten, daß ihnen ihre Kinder am Leben blieben, wurden abergläubisch genannt, eine Bezeichnung, die später eine weitergehende Bedeutung erlangte») [1]. An diese Etymologie anknüpfend, sie aber zugleich korrigierend, erklärt der christliche Apologet Lactantius die Superstition als vergöttlichenden Kult verstorbener Menschen: «superstitiosi autem uocantur ... ii, qui superstitem memoriam defunctorum colunt aut qui parentibus suis superstites colebant imagines eorum domi tamquam deos penates» («Abergläubisch aber werden die genannt ..., die eine fortlebende Erinnerung an die Verstorbenen hochhalten oder die ihre Eltern überlebten und bei sich eine Verehrung ihrer Bilder wie von Hausgöttern pflegten») ... Lactantius ... allochtoon ... platte aarde ... adviseur van Const in hoc signo...

clxx Le bon sens est la chose la mieux partagée car chacun pense en être si bien pourvu, que même ceux qui sont les plus difficiles à contenter en toute autre chose, n'ont point coutume d'en désirer plus qu'ils en ont. En quoi il n'est pas vraisemblable que tous se trompent ; mais plutôt cela témoigne que la puissance de bien juger, et de distinguer le vrai d'avec le faux, qui est proprement ce qu'on nomme le bon sens ou la raison, est naturellement égale en tout homme ; et qu'ainsi la diversité de nos opinions ne vient pas de ce que les uns sont plus raisonnables que les autres, mais seulement de ce que nous conduisons nos pensées par diverses voies, et ne considérons pas les mêmes choses. Car ce n'est pas assez d'avoir l'esprit bon, mais le principal est l'appliquer bien. Descartes, Discours de la méthode, (1637)

clxxi Exemplarisch leerzaam is de geschiedenis van de ontdekking van het *Desoxyribonucleic Acid* oftewel DNA. Eind negentiende eeuw hadden biologen en genetici zich gerealiseerd dat zich in de kern van elke cel een substantie bevindt waarin informatie is ingebouwd over hoe die cel werkt. Als de cel zich gaat delen, moet die substantie zich verdubbelen en zich verdelen over de twee dochtercellen. De chemische samenstelling van die substantie was niet bekend en daar ging men dus naar op zoek. Daarbij ging vanaf het begin iets heel erg fout. Alsof het vanzelf sprak, nam men aan

dat die substantie een eiwit moest zijn. Alleen eiwitten zijn voldoende gedifferentieerd van structuur, meende men zonder daar verder bij na te denken, om een zo complexe taak uit te voeren als de overdracht van genetisch-biologische informatie van de ene cel op de andere. Na dertig jaar zoeken kreeg de bacterioloog Griffith in een proefopstelling de substantie die men zocht te pakken. De chemische technieken waren toen nog niet ver genoeg om de chemische structuur te gaan onderzoeken en Griffith moest zich behelpen met een fancy-aanduiding voor de substantie. Daartoe introduceerde hij uit de losse pols het Latijnse woord '*pabulum*', gewoon 'om het beestje een naam te geven'. Maar '*pabulum*' heeft een betekenis heeft die niet te rijmen is met wat gebeurt bij de overdracht van informatie van de ene cel op de andere. '*Pabulum*' betekent 'voedsel' of 'bron van voedsel', en voedsel wordt door het levende organisme van buiten af opgenomen en verteerd dan. Maar het bijzondere van de informatie-overbrengende substantie is nu juist dat ze *van binnen uit* werkt en *niet* uitgeput raakt, maar in volgende dochtercellen almaar méér identieke substantie doet ontstaan. Door zijn keuze van deze uitdrukking versluisde Griffith – uiteraard zonder zich hiervan bewust te zijn – de ware aard van het probleem, namelijk het destijds onbegrijpelijke kenmerk van de 'zelf-replicatie' van de informatie-overbrengende substantie. Pas door een totaal nieuwe theorie te vormen, namelijk die van het DNA, zou dit onbegrijpelijke kenmerk, waarvan men zich niet echt bewust was, later verklaard worden. Het laatste kwartje viel in 1953 met de ontdekking van de fameuze dubbele helix structuur van het DNA. Intussen zijn we ruim een halve eeuw verder en is ook dit verhaal weer genuanceerd. M.R. Pollock (Department of Molecular Biology, University of Edinburgh), '*The Discovery of DNA: An Ironic Tale of Chance, Prejudice and Insight*', Third Griffith Memorial Lecture, Journal of General Microbiology (1970), 63, 1-20.

clxxii **Journey's End** is a 1928 dramatic play .. The piece quickly became internationally popular, with numerous productions and tours in English and other languages. ... Set in the trenches in 1918 towards the end of WWI, *Journey's End* gives a glimpse into the experiences of the officers of a British Army infantry company in World War I. The entire story plays out in the officers' dugout over four days from 18 March 1918 to 21 March 1918, during the run-up to the real-life events of Operation Michael, a huge German offensive.

clxxiii Longgangreen ≈ het onomkeerbaar beschadigd raken of afsterven van longweefsel met aansluitende verrotting. In een virtueel beeld van een lijder aan deze aandoening ligt patiënt in een grillig wisselend ritme heen bewusteloos geworden door de ondragelijke stank die hij inademt op de grond en weer tot bewustzijn komend omdat door de liggende houding weer vers bloed naar zijn hersenen stroomt. Zoiets bedoel ik hier. ...

clxxiv **NOG UITWERKEN** Helemaal waar is dit niet. Het woord staat ook al in de eindnoot bij 'het nieuwe normaal' op blz. 5. Deze mini-correctie lijkt misschien muggenzifterij, maar ik heb er een bedoeling mee. Mijn kleine correctie illustreert het belang van taxonomie indeling in 'broodtekst' en eindnoten ... Dag 9 en 13 ...

clxxv 'Lustrumjaar bevrijding: Nederland is al 75 jaar vrij – en dat wordt een jaar lang gevierd: Van de Slag om de Schelde tot de capitulatie van Japan: talrijke vieringen en herdenkingen in het spoor van de bevrijding, die 75 jaar geleden begon', de Volkskrant juni 2019.

clxxvi **NOG UITWERKEN** Het zelfde geldt een beetje ruimer voor oud-Arnhemmers ≈ 17 september 1944. ... 15 september ...

clxxvii ... Zander ... Steiner zelf wordt niet meer gelezen en nog minder begrepen... zijn charisma werkt mnemisch tussen de woorden door ... **NOG UITWERKEN**

clxxviii **Kosmologie** ist als Disziplinertitel innerhalb der Philosophie seit Chr. Wolff gebräuchlich. Die Bezeichnung folgt der Einteilung der traditionellen Metaphysik in allgemeine Metaphysik (metaphysica generalis oder ontologia) und Gebietsmetaphysiken (metaphysica specialis), d.h. rationale Theologie, rationale Psychologie und rationale Kosmologie. Während nach dieser Einteilung die rationale Theologie von Gott als der Ursache der Welt und die rationale Psychologie von der Seele als einer einfachen Substanz

handeln, befaßt sich die rationale Kosmologie mit dem Aufbau der Welt als dem natürlichen System physischer Substanzen («Cosmologia generalis est scientia mundi seu universi in genere, quatenus scilicet ens idque compositum atque modificabile est»). Damit werden unter der Bezeichnung «Kosmologie» Theorien über den Aufbau der Welt disziplinenmäßig zusammengefaßt, deren Geschichte bis zur Naturphilosophie der Vorsokratiker zurückreicht. ... .. [Historisches Wörterbuch der Philosophie: Kosmologie. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 14889 (vgl. HWPPh Bd. 4, S. 1153 ff.)]

clxxix **NOG UITWERKEN** nieuw realisme ...

clxxx **NOG UITWERKEN** ... Gestalt ... Perls ...

clxxxi Zie eindnoot bij 'eidotes ampho' op blz. 3

clxxxii 'Flowforms zijn schalen waarin stromend water op een swingende wijze heen en weer schommelt. Het water stroomt over de schaal weg, maar maakt eerst dwars op deze stroming een wervelende bewegingen. In een ritme linksom en dan rechtsom draaiend. Dit geeft je een gevoel dat het water hier danst en zo in haar eigen element is.' Antroposofie Magazine, Dansend water in de Flowform 23 mei 2016 .

clxxxiii «Es ist ein ganz artiges Bestreben unserer Philosophen, das denkbare Nichts zu einem erkennbaren Etwas zu machen.» Diese Worte F. M. Klingers können auch eine Erklärung dafür sein, daß der Ausdruck «Nichts» (N.) in einem begriffsgeschichtlichen Lexikon behandelt wird, in dem der Begriff als begriffener Begriff – auch wenn er für gar nichts Bestimmtes steht, überhaupt nichts repräsentiert, schlechthin nichts bezeichnet – zu Ehren kommt und als 'Etwas' angesehen wird. Der Begriff des N., insofern er begriffen ist und eine Bedeutung hat, ist selbst nicht N., sondern hat als solcher eine Geschichte. [Historisches Wörterbuch der Philosophie: Nichts, Nichtseiendes. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 22804 (vgl. HWPPh Bd. 6, S. 805)]

clxxxiv In een niet criminologisch geïnspireerde vergelijking herinner ik me het begrip dat Jean-Louis Boele van Hensbroek gebruikte om te karakteriseren wat in deze tijd het probleem is van het zgn. Hoger Onderwijs: denkluheid. [Jean-Louis Boele van Hensbroek (1911-1999) tekende in 1963 de papieren voor zijn uitgeverij-in-wording: Lemniscaat. Maar er was veel gebeurd voordat het tot die handtekening kwam. Na een levenslange dienst bij een grote multinational, werd Jean Louis Boele van Hensbroek een belangrijke promotie geweigerd. Hij nam op staande voet ontslag. Maar met negen kinderen te voeden, moest hij met een idee komen om zijn brood te verdienen. En snel ook. ... het kwam niet helemaal als een verrassing dat hij, nadat hij door vrienden was geadviseerd, besloot een uitgeverij op te richten. Dat werd het nog steeds bestaande Lemniscaat.] ... **NOG AANVULLEN EN UITWERKEN** Antroposofie Magazine, 2 februari 2017 De Lemniscaatkrant is terug! Herinner je je de Lemniscaatkrant van vroeger? Boordevol mooie boeken, interessante auteurs en leesnieuwtjes? Hij is terug! Nadat de krant in 2011 ophield te bestaan, is er een nieuwe redactie aan de slag om weer vier keer per jaar een mooie editie te maken: bomvol boekennieuws, recensies en interviews.

clxxxv Van georganiseerde misdaad is volgens de Raad van Europa en de Europese Unie sprake als wordt voldaan aan ten minste de volgende vier criteria: (1) samenwerking van twee of meer personen (2) de samenwerking heeft plaats over een langere periode (3) om ernstige misdaden te plegen en (4) met als doel macht en geldelijk gewin.

clxxxvi Mijn vader schreef ooit omstreeks 1964 het volgende in het in Dag 16 genoemde Nederlands Tijdschrift voor Medisch Studenten: 'Iets over Asklepios, de heros der Griekse geneeskunst. De oorsprong van vele beroepen is terug te voeren tot de een of andere uit een god geboren held. Zo zagen de doktoren in Griekenland terug naar Asklepios, die gold als zoon van Apollo. Maar we kunnen het ontstaan van de Asklepios cultus ook anders zien: deze zou dan oorspronkelijk een dode man. een voorouder zijn geweest, wiens heroïsering na zijn dood plaats vond. Wat later in de tempel een god werd, was oorspronkelijk een graftombe van een held. Is niet de kerk tot op de huidige dag vele landen bergplaats van

reliquieën van heilige doden? Vragen wij ons af, welke wijze de betere is, dan moeten wij erkennen dat onze kennis een duidelijke bepaling van ons gezichtspunt tekort schiet. Immers, wij staan hier voor de vraag, waarmee vele historici reeds eeuwen zijn geconfronteerd: waar eindigt de mythe waar begint wetenschappelijk verantwoorde geschiedschrijving? Daar komt bij, dat wij over Asklepios heel weinig weten, hetgeen mythos vorming en fantasie aangaande zijn persoonlijkheid in de hand heeft gewerkt. Ook indien Asklepios tot de oudere godheden heeft behoord, weten we dat hij binnen de Homerische cultuurkring niet als god werd aangezien. Men kent hem als vorst van Trikke in Thebe waar hij een beroemd geneesheer was. Zijn zoons Podaleirios en Machaon komen als heelmeesters in de Ilias voor. In de heelkunde zou Asklepios zijn onderwezen door de bekende Kentaur Cheiron, die hem leerde alle (!) ziekten te genezen. Snel verbreidde zich de roem van Asklepios, niet alleen als heilbrengende god, die zieken genas, maar ook als wonderdoener, die doden opwekte. Dit laatste veroorzaakte wrevel bij Hades, die zich Zeus beklaagde dat hij geen onderdanen meer kreeg in zijn rijk. Oppergod Zeus zou Asklepios toen met zijn bliksem hebben gedood. Volgens een andere overlevering riep hij de mensen tot het leven terug door het bloed van Gorgo. Hij had namelijk van Athene, een genezende godin is, bloed gekregen dat uit de aderen van Gorgo was gevloeid, waarmee hij de doden opwekte. Asklepios kon echter ook de mensen doden. Dat weet de stervende Socrates, die aan het einde van zijn laatste gesprek tot Kriton zegt: 'Wij zijn aan Asklepios haan schuldig; geef hem die, vergeet het niet (Phaidon, 118 A). * Ik zelf vul aan: 'de geleerden weten nog steeds niet of dit een religieuze oprisping of een schuine grap was.' Sokrates ziet de dood als de dag van de bevrijding der ziel uit de kerker van het lichaam. In de 3e eeuw voor Christus verwierf Asklepios algemene bekendheid. Heiligdommen in Pergamon, Epidauros en Kos waren in die tijd wereldberoemd. Van heinde en verre kwamen pelgrims en zochten op de heilige plaatsen door de zogenoemde incubatio, tempelslaap, genezing voor hun kwalen. Hebben de tempelpriesters wellicht in Freudiaanse zin droomuitleggingen gegeven en vormen van genezing door verklaring van beelden uit het onderbewuste? Tot de vermaardheid van Asklepios droegen ook zijn volgelingen bij, onder wie Hippocrates van Kos die als stichter van medische wetenschap geldt. Men trachtte ook de zieke integraal te zien. Men was overtuigd van de eenheid van ziel en lichaam, en probeerde de geestelijke krachten van de patiënt als hulpbronnen bij de therapie in te schakelen. Het ontbreken van synthetische geneesmiddelen dwong de medicus ertoe zijn toevlucht te nemen tot hetgeen de aarde hem verschaftte (kruidenmixen) en zo ontstond een soort natuurgeneeswijze *faute de mieux!* Er zij nog op gewezen dat de dienst van Asklepios ook een chthonisch karakter draagt. Daarop wijst het feit dat men aan zijn dochter, Hygieia, varkens offerde. Ook de slang, gewijd aan Asklepios, omdat zij als symbool beschouwd werd van zich steeds verjongende levenskracht, is, naar onze mening, een chthonisch zinnebeeld. Wij zagen reeds dat ook Athena een genezing gevende godheid is. Achter haar schild verbergt zich een slang en wanneer de priester Laocoon probeert de kortzichtige burgers van Troje te waarschuwen tegen het gevaarlijke houten paard, daarbij zijn bekende woorden sprekend 'Wat dit ook is, ik vrees de Grieken, ook wanneer zij geschenken brengen' (Aeneis, II, 49), dan zullen weldra twee slangen uit de zee opdoemen (ook Poseidon, de god van de zee, heeft een chthonisch aspect als „aardschokker") om de ongelukkige Laocoon met zijn zoons te doden. Bij alle eenzijdigheid en gebrekkigheid, die deze geneeskunde kenmerkte, mogen wij niet uit het oog verliezen dat reeds toen het streven bestond, een volledig beeld van de patiënt te verkrijgen. De zogenoemde psycho~somatische geneeswijze kiest als uitgangspunt voor haar behandeling eveneens deze benadering. Mocht deze psychosomatische geneeswijze meer toepassing vinden, dan zou kunnen blijken, dat de vroeg~Helleense artsen ook voor ons nog waardevolle elementen bevatten, bij uitstek voor academici.

clxxxvii Die letzte Welt ist ein Roman von Christoph Ransmayr, der 1988 veröffentlicht wurde. Cotta, ein Bewunderer des Ovid, reist nach Tomi (heute Constanta) ans Schwarze Meer, um

Gerüchte zu untersuchen, dass Ovid dort im Exil verstorben sei. Er stößt auf eine Stadt, die mit den Figuren aus Ovids Metamorphosen bevölkert ist, und findet zwar Spuren des Dichters, nicht jedoch ihn selbst.

clxxxviii ... terugverwijzen naar Abélard etc **NOG UITWERKEN**

clxxxix In Trouw van 31 augustus 2019 stond een artikel over annex interview met Robert-Jan Smits, sinds 15 mei voorzitter van het college van bestuur van de Technische Universiteit Eindhoven. In dat artikel staat de volgende passage [met accentuering van mij]: 'De TU is een no-nonsense universiteit, het draait hier om het opleiden van de beste ingenieurs en verder geen poeha. Er was niet eens een voorzittershamer om over te dragen. Omdat we toch een symbool wilden hebben, hebben we die laten maken. Maar, een **hamer van glas**. Omdat je daar voorzichtig mee moet omgaan ... 'Een glazen hamer ... – dat sprak me aan. Een wijs mens die dit las, gaf daarbij als commentaar: 'Glas is transparant, geleid, is hard en toch delicaat. Wie zo'n glazen hamer bruut hanteert, maakt hem en alles wat er in de nabije omgeving is, kapot. Wie hem op de juiste wijze gebruikt, zal respect krijgen en ondersteund worden.' Doodgaan is de Grote Omstulping, concludeer ik uit deze sprookjesachtige beeldspraak.

cxix Het praktijk doen in de oorlog stelde zijn bijzondere eisen. De omvang van de praktijk werd drastisch ingekrompen, zodat deze per fiets of lopende kon worden bestreken. De meeste indruk heeft het hongeroedeem op mij gemaakt. Als het hongeroedeem optrad, verloren de mensen hun hongergevoel, zij waren slap en moe, maar klaagden nauwelijks over iets anders dan hun oedemen. Zij zagen er minder mager uit dan tevoren. En dan plotseling, zonder enige voorbode of strijd, zakten zij in elkaar en waren dood. In deze tijd wordt veel over euthanasie getheoretiseerd. Het gaat dan vrijwel uitsluitend om de actieve euthanasie door de arts. Ik vraag mij dan altijd: weer af waarom de patiënt die om euthanasie vraagt, niet zelf het initiatief neemt door op te houden met eten. Als dat een te zware taak voor hem is, kan zijn vraag om euthanasie dan wel ernstig worden genomen? Het niet-eten wordt de patiënt toch veelal vergemakkelijkt doordat hij er slecht aan toe is, pijn heeft en geen eetlust. Als ik ooit in die situatie kom, zal ik weigeren een ander met mijn dood te belasten, maar zelf het besluit tot hongeren nemen. Het biedt de gelegenheid op volwaardige wijze tijdig afscheid te nemen, want de lijder aan honger(oedeem) blijft tot het laatst toe helder. Het leven wordt de vrijwillig hongerende niet ontnomen, hij legt het leven af: en dat is menselijk sterven. Verwant hier mee is de ervaring dat de oorlogstijd het bewijs leverde dat een minimum aan materiële voorzieningen volstaat, misschien wel voorwaarde is, voor de bloei van het menselijk leven. Terugziende was het een tijd van vrezen en beven, maar daarnaast en daardoor, een tijd van vriendschap, verwachting en hoop.

cxci 5 oktober 1996 schreef Hendrik Spiering in NRC Handelsblad: 'De jonge doctor is 81 jaar, net geworden. Vorige week woensdag, toen mevrouw dr. S.A. Pikaar promoveerde aan de Universiteit Utrecht op het Franstalige proefschrift Endura. Jeûne ou suicide? Voedselweigering of zelfmoord? was ze nog 80. "Ik wilde per se promoveren op mijn tachtigste." Haar dissertatie volgt op de studie Frans die ze in 1988 aanving, 72 jaar oud. In vier jaar was ze klaar. "Er staat toch ook vier jaar voor?" Het proefschrift, dat handelt over de dood door voedselweigering bij middeleeuwse kettlers en in het huidige Nederland, is eveneens in vier jaar voltooid. Het plan is nu om filosofie te gaan studeren. Dat is een echte studie voor ouderen, meent ze, "want die hebben al veel levenservaring." Dit mag permanente educatie heten. De onderwijscarrière van mevrouw Pikaar beslaat bijna de hele eeuw. Tot haar afgrijzen is ze plotseling centrum van veel belangstelling: "VPRO-journalistenforum, 2-Vandaag, Nova, de Volkskrant, het Algemeen Dagblad, het Utrechts Nieuwsblad, Jos Brink, Trouw", verzucht de kersverse doctor op haar werkkamer, "allemaal komen ze langs. Akelig. De filosoof Levinas zei dat de mens zijn vrijheid verliest door de blik van de ander." Haar leergierigheid wijt Pikaar aan omstandigheden in haar jeugd. Haar vader was pianist en bij hen thuis kwamen veel joodse collega-muzikanten over de vloer -

en ook veel rabijnen . “Ik groeide daardoor eigenlijk op in een joodse gemeenschap, en dat is altijd discussiëren hè. En altijd blijven studeren.” Haar middelbare-schoolopleiding kreeg Pikaar “op een vreselijk strenge meisjesschool, want dat was de enige neutrale school in de omgeving” - met godsdienst wilde haar vader niets te maken hebben. Pikaar deed een opleiding tot apothekersassistente, en volgde later naast haar werk in de apotheek allerhande cursussen in psychologie en medicijnen. In de jaren zestig werd ze hoofd documentatie van de afdeling vergiftigingen van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid, en dat betekende “weer allemaal cursussen en examens: toxicologie, ziekteleer, farmacologie”. In die functie werkte ze onder meer mee aan de Winkler Prins Encyclopedie en de Codex Medicus. Ook schreef ze boeken over vergiftiging. Ze is momenteel bezig met de binnenkort verschijnende vijfde druk van het standaardwerk Vergiftigingen, dat ze schreef met de arts A. van Heijst. De belangstelling voor haar promotie-onderwerp - de middeleeuwse katharen en hun endura-versterving - deed Pikaar op tijdens het bombardement op Rotterdam, op 14 mei 1940. “Een broer van mijn vader kwam mij toen waarschuwen: er gebeurt een ramp. Samen gingen we mijn ouders halen. Op dat moment vielen de bommen. De brand golfde door de straten achter ons, voor ons liepen vluchtende mensen. 'Dit hebben we meer gedaan', zei mijn oom toen. Hij dacht dat wij gereïncarneerde katharen waren die in de middeleeuwen samen gestorven waren op de brandstapel van de inquisitie.” Of haar oom, die voorzitter was van de Vereniging Gnosis, daarmee gelijk had, weet Pikaar niet. “De Engelse psychiater Arthur Guirdham heeft veel geschreven over nu levende mensen die menen gereïncarneerde katharen te zijn. Maar dat zijn dan altijd bekende katharen, nooit eenvoudige timmerlieden. Waarom zouden die echter niet ook eens reïncarneren?” Maar haar belangstelling was gewekt en na de oorlog verbleef Pikaar lange tijd op het Franse landgoed van haar oom. Zware wetenschappelijke kost is het proefschrift niet geworden. Het bestaat uit drie delen. Het eerste deel biedt een nogal pretentieloos historisch overzicht op basis van secundaire literatuur van de geschiedenis van de katharen. Deze dualistische christelijke ketterij vormde in de twaalfde en dertiende eeuw in Noord-Italië en Zuid-Frankrijk een serieuze bedreiging voor de eenheid van de katholieke kerk. De terreur van de speciaal opgerichte inquisitie en een kruistocht door Noordfranse ridders maakten een einde aan de machtigste der middeleeuwse ketterijen. Het tweede deel, het *pièce de résistance* volgens Pikaar, gaat over de 'endura' en moderne cijfers over zelfmoord. In het derde deel onderzoekt Pikaar een aantal troubadoursliederen op mogelijke kathaarse invloeden, met als belangrijkste oogst dat het typisch kathaarse woord 'endura' inderdaad een aantal maal voorkomt, al is het meestal in de betekenis van 'het ontberen van een geliefde'. De door historici al veel besproken 'endura' is een kathaars ritueel van vasten tot de dood erop volgt. De bronnen zijn onvolledig, maar de endura werd in ieder geval in de eindtijd van het katarisme gepraktiseerd door sommige kathaarse gelovigen nadat zij op hun doodsbed door kathaarse leiders, de perfecti, waren voorzien van het enige kathaarse sacrament: het consolamentum. Het idee van de endura ontstond omdat men na het consolamentum maar beter zo snel mogelijk kon sterven, want dit sacrament verlost volgens de katharen de mens uit de macht van de 'duivelse wereld' en maakte hem of haar in feite gelijk aan een engel. Wie nadien opnieuw zondigde, verloor de mogelijkheid in dit leven uit de aardse klauwen te ontsnappen. Hem of haar wachtte dan een nieuwe reïncarnatiecyclus. Alleen katharen die zich sterk genoeg achtten, lieten zich in volledige gezondheid voorzien van het consolamentum, waarna ze een uiterst ascetisch leven leidden, streng gecontroleerd door de andere perfecti. Volgens Pikaar vindt deze endura haar moderne pendant in het gegeven dat ook nu sommige oude mensen die 'der dagen zat' zijn weigeren te eten en daardoor sterven. Volgens haar is in geen van deze gevallen sprake van echte zelfmoord omdat het niet gaat om een onmacht om te leven, zoals bij 'pathologische' zelfmoord, maar juist om een wens tot waardig sterven. “Dat is een instinctief iets, dat we tegenwoordig vaak verliezen omdat iedereen altijd maar wil blijven leven.” Pikaars bijdrage aan de wetenschappelijke discussie

over deze zelfgekozen dood bestaat uit de presentatie van CBS-cijfers over de dood van oude mensen door ondervoeding, waaronder ook veel gevallen van moderne 'endura' schuil gaan. Het gaat om geringe aantallen, maar ze stijgen de laatste jaren sterk, van 24 in 1990 tot 78 in 1993. Het is nogal teleurstellend dat ze deze stijging niet verder analyseert - geen mogelijke verklaringen, geen casuïstiek, niets. Waarom heeft ze dit materiaal laten liggen? Pikaar: "Ik ben er voorzichtig mee, omdat ik bang ben misbruikt te worden voor propaganda - dat euthanasie niet nodig is en dat meer mensen aan versterving zullen gaan doen. Ik kan me niet goed verweren, ik ben maar alleen. Ik weet ook niet wat ik van euthanasie moet vinden. Evenmin als ik weet wat ik zelf zal doen als het zover is: de toekomst ligt gelukkig verborgen in een sluier van barmhartigheid. En het is ook een gevoelskwestie, dat ik er weinig op in ben gegaan. Ik ben op een leeftijd dat je over de dood nadenkt. Ik denk dat ik daarom die troubadours er heb bijgedaan. Dat vrolijkt de boel weer een beetje op. Inderdaad, in zekere zin was dit proefschrift voor mij een soort oefening in het juiste sterven." Even later gaat de telefoon. Een onbekende mevrouw had over Pikaars proefschrift gelezen in een lokale krant, en nu wil ze graag praten over haar schuldgevoel na de dood van haar vader, die op het laatst ook geweigerd had te eten. Maar Pikaar gaat er niet op in. "Ik word er niet goed van, dat is al de tweede in een paar dagen. Ik dacht nog: ik schrijf het proefschrift maar in het Frans, dan leest toch niemand het."

xcxii Volgens de oude Grieken dronken de doden uit de Lethe, de rivier der vergetelheid in de onderwereld, om de herinnering aan het aardse leven te vergeten. Wat gebeurt er wanneer iemand zijn herinneringen worden afgenomen? Is men elke ochtend weer sprakeloos van geluk om de geliefde naast zich in bed aan te treffen. ... NOG AANVULLEN

xcxiii ... Flectere si nequeo Acheronta movebo ... NOG AANVULLEN

xcxiv Kleine aanvulling in verband met meditatie: 'Werkt meditatie of is het zweverig tijdverlies? Topneuroloog Steven Laureys voert al jaren onderzoek naar de effecten van meditatie op de hersenen. Hiervoor plaatste hij onder meer het brein van meditatie-expert Matthieu Riccard onder zijn scanner. De resultaten waren ronduit spectaculair: Riccard wist zijn gedachtestroom op commando nagenoeg helemaal stil te leggen. Tijdens eerder onderzoek toonde Riccard al het hoogste vermogen tot geluk dat ooit werd gemeten. Je moet echter helemaal geen monnik of neuroloog zijn om de positieve veranderingen van meditatie te ervaren. Meditatie kan het leven van iedereen veranderen en Laureys legt in dit boek haarfijn uit hoe. De lezer krijgt inzicht in de werking van meditatie en de effecten op lichaam en geest. Daarnaast wordt hij via een aantal toegankelijke oefeningen gestimuleerd om zelf te mediteren. Tien minuutjes per dag kunnen al een significant verschil maken. Minder stress en angst, een positieve impact op het immuunsysteem en een scherpere focus zijn slechts enkele bewezen voordelen.' Bolcom over Het no-nonsense meditatieboek

xcxv ... NOG WAT MOOIS BEDENKEN EN UITLEG

xcxvi ... (Wie het weet, mag het zeggen)

xcxvii **Zukunft** ... Die uns geläufige temporale Bedeutung von <Zukunft> ..., vollends die substantivische Rede von *der* ... Gegenwart und Zukunft zur Bezeichnung der Modi der Zeit scheint verhältnismäßig jungen Datums zu sein. Im deutschen Sprachraum ... ist der Begriff <Zukunft> als grammatischer Ausdruck für die Zeitform des Verbs erst gegen Ende des 18. Jh. aufgekommen. Lediglich das Adjektiv <zukünftig> bzw. <künftig> ist in seiner zeitlichen Bedeutung (lat. <futurus>) in älteren Quellen belegt. Die Vermutung hat viel für sich, daß «erst das 'philosophische Zeitalter', als der mensch aufhörte, die Zeitlichkeit der ewigkeit gegenüberzustellen, und anfieng, sich selbst im ablauf des allgemeinen geschehens zu sehen, ... die uns so geläufige abstraction des begriffes der zukünftigen zeit allgemein vollzogen» hat. [*Historisches Wörterbuch der Philosophie: Zukunft; Vergangenheit. HWPPh: Historisches Wörterbuch der Philosophie, S. 52784 (vgl. HWPPh Bd. 12, S. 1426 ff.)*]

xcxviii Ik ga terug naar het begin naar blz..4. In de zgn. 'Academische zitting' van 6 maart 1992 in de EUR stelde Heinz Kimmerle 'De dood is (g)een einde ... ', schreef ik daar. In mijn

eigen verhaal begon ik ermee dat ik die ronde haakjes rond de letter g schrapte, en op de plaats waar nu hier drie puntjes staan toevoegde: 'en tegelijk een nieuw begin'. Opnieuw op het gevaar in superlatieven te vervallen stel ik hier (1) dat leven en dood, begin en einde, toekomst en verleden het USP van niet alleen mijn, maar ook van **het verhaal van de mens zijn**, en (2) dat het eerste, verder alles bepalende verzuim van dat verhaal zoals het nu sinds het begin van de moderniteit in de nominalistische cultuur verteld wordt, is dat het uitgaat van een onjuiste impliciete aanname. Die zit verborgen in de vraag 'Hoe ontstond het leven op aarde?', en die vraag is een *misnomer* [besproken op Dag 18]. Eerst was er niets, toen werden hemel en aarde gescheiden en de echo's van die 'oerknal' verdichtten zich tot de logos ['gestold' (of, beter: dynamisch stollend) bewustzijn] en die logos verdichtte zich tot het leven en de levenloze materie is de laatste 'fossiele' rest. Zolang deze primordiale vergissing niet hersteld is, blijft de wetenschap voortstompelen van fout naar fout. ... ..

WORDT VERVOLGD IN VOLGENDE EDITIE(S) EN VERSIE(S), Ten slotte een laatste PS: heeft u de opzettelijke tikfouten in de tekst van Dagen 3 en 26 en op bladzijde 49 opgemerkt? EN oplossing van het raadsel in eindnoot cxxxiv: Het verschil zit 'm er in dat in de linker rij alleen figuurtjes voorkomen met een open oppervlak, en in de rechter rij alleen figuurtjes met een gesloten oppervlak.